

સ્વ. શ્રી ચતુર્ભુજ મોહનજી
ચારવાહ નિવાસી.

લક્ષ્મી આર્ટ, ભાવનગર, ગુજરાત.

પ્રસ્તાવના

(દ્વિતીય આવૃત્તિ)

આ પુસ્તક પ્રતિની જનસમાજની વધતી જતી જાણના આધારે પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડ્યા પછી ટૂંક સમયમાં બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો શુભ પ્રસંગ ઉપલબ્ધ થયો છે. આ આવૃત્તિમાં મૂળ શ્લોકોમાં કેટલેક સ્થળે સુધારો કરવામાં આવ્યો છે, તદુપરાંત વિવેચનના તેમજ કેટલાક પ્રસંગો સમજાવવાને દૃષ્ટાંતોના સુધારા-વધારા તરફ ખાસ લક્ષ આપી જનસમાજને તે વિશેષ ઉપયોગી થાય તેવો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સર્વ પ્રયત્ન કરવાનો ઉત્સાહ જનસમાજે જ પુસ્તકના આદરદારા સ્ફુરાવ્યો છે. વિશેષમાં સુપ્રસિદ્ધ વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતાએ પણ આ પુસ્તકને શાળાઓમાં ધનામ તથા લાયબ્રેરીને માટે મંજૂર કરી ઉત્તેજન આપ્યું છે તથા સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષાના કેટલાક જાણીતા વિદ્વાનોએ તેને માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે.

પ્રથમ આવૃત્તિની પેઠે આ આવૃત્તિને પણ પકતર કરતાં ઓછી કોમને વેચવાનો પ્રકાશકનો ધરાદો હતો જેને કેટલાક સ્વરૂપ ભાષ્યો તથા બહેનોએ આર્થિક સાહાય્યવડે પૂર્ણ કર્યો છે. તેઓનાં તથા અગાઉથી ગ્રાહક ધનારાઓનાં નામ પુસ્તકને અતિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે, જેઓનો આ સ્થળે આભાર માનવો જોઈએ. આ આવૃત્તિના સંબંધમાં કશું વિશેષ કથન કરવાનું રહેતું નથી.

અમદાવાદ.

લી૦

દીવાળી, સં. ૧૯૭૧.

સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

(પ્રથમ આવૃત્તિ)

હું મને કૃતાર્થ માનું છું કે સત્તાવધાની પંડિત સુનિરાજ શ્રી રતનચંદ્રજી સ્વામીના એક ઉત્તમ મંથ ઉપર વિવેચન લખવાનો સુઅવસર મને પ્રાપ્ત

થયો છે. સંવત ૧૯૬૯ નું આગુર્ભાગ પાલણપુર મુઠાએ કરવા જતાં મહા-
 રાજ શ્રી ગુલામખાનદ્રજી તથા ખંડિત મુનિરાજ શ્રી રતનચંદ્રજી વગેરે મુનિમંડળ
 અમદાવાદમાં થોડોએક વખત રોકાયું હતું, તે વખતે મુનિ શ્રી રતનચંદ્રજીની
 પાસે 'કર્તવ્ય-કૌમુદી' ના કેટલાએક શ્લોકો લખેલા મારા જોવામાં આવ્યા
 હતા અને તેમની સંસ્કૃત પદ્યરચના તથા બોધક શૈલી ઉભય મને આકર્ષ-
 ણીય લાગ્યાં હતાં. આ શ્લોકો વાંચવાની તથા વિચારવાની તક મને મળી હતી,
 અને તે વખતે સો-સવાસો શ્લોકો જ તૈયાર થએલા હતા, તોપણ તેટલા-
 પરથી મને જણાયું હતું કે એ શ્લોકો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો
 અનેક જિજ્ઞાસુઓ તેમાંના બોધામૃતનું પાન કરીને કૃતાર્થ થાય. સામાન્ય
 જનસમાજને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલા છંદો સમજવામાં કિંમતતા
 મંત્રાય છે, પરંતુ એ ભાષામાં રહેલા કેટલાક વિશેષ ગુણોને લીધે સંસ્કૃત
 સાહિત્યના મહાન્ અભ્યાસી મુનિ તે ભાષામાં જ પોતાની અંધરચના કર-
 વાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે. એ ભાષાની મધુરતા તથા હૃદ્યપ્રિયતા સર્વ-
 વિદિત છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આધુનિક મુલક વર્ગમાં અંગ્રેજી ભાષાના
 અભ્યાસની સાથે પુનઃજનન પામતો જોવાય છે, વળી ઉપદેશકોને સંસ્કૃત
 પદ્યો મુખપાઠ કરીને તે ઉપર સ્વમતિચાલુસાર વિવેચન કરીને લોકોને ઉપ-
 દેશવામાં ઠીક સમજાડ પડે છે. સંસ્કૃત ભાષા 'મૃતભાષા' લેખાય છે, કારણકે
 એ ભાષા અભારે કોઈ પણ દેશની લોકભાષા નથી; પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશોના
 વિદ્વાનો પણ એ ભાષાના અભ્યાસમાં મોટી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા છે
 તે પરથી સંસ્કૃત ભાષાનું વિશિષ્ટત્વ મૃતાવસ્થામાંથી સજીવાવસ્થામાં આવતું
 જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ ભાષાના થોડા શબ્દોમાં ઘણા વિસ્તૃત
 અર્થનો સમાવેશ કરી શકાય છે તેથી એ ભાષા વિદ્વજનોનાં હૃદયોનું વિશેષ
 આકર્ષણ કરી રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રચાએલા સાહિ-
 ત્યનો આપણો ખંડાર અમૂલ્ય છે, પરંતુ એ જ સંકલના જો ગાહુ રાખ-
 વામાં ન આવે અને એ ભાષામાં લખાએલા નવીન સાહિત્યનો તેમાં ઉમેરો
 કરવામાં ન આવે તો સંસ્કૃત ભાષાપરની આરતવર્ષીય પ્રજ્વળી અતુલ
 પ્રીતિના ઇતિદાસમાં તુડી જણાઈ આવવાનો સંભવ છે. આ કારણથી આ-

ધુનિક સમયમાં પણ સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતું રહે એ અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં આદરણીય જણાય છે. આ અંતની ઉપયોગિતા તે જ ક્ષણે મારા જોવામાં આવી હતી, પરંતુ જ્યાંસુધી તે સંસ્કૃત શ્લોકોનો અર્થ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે સામાન્ય જનવર્ગને ઉપયોગી થાય તેમ નહોતું. અર્થ કરવામાં આવે છતાં પણ તે પ્રત્યેક શ્લોકના રહસ્યને સંપૂર્ણતઃ વ્યક્ત કરનારો યદ્ય પડે તેમ અને ન જણાયું અને તેથી પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી. મૂળ શ્લોકો ઉપર સ્પષ્ટ ભાવાર્થ મુનિ શ્રી લખી આપે તો વિવેચન મારે લખવું, એ મારી ઇચ્છાને અનુમોદન આપી, અંથ પૂર્ણ કરી, ભાવાર્થ સાથે તે અંથ મુનિશ્રીએ મારા ઉપર મોકલાવ્યો, ત્યારે વિવેચન લખવાનું મેં શરૂ કર્યું. નમૂના તરીકે થોડા-એક શ્લોકો ઉપર મેં વિવેચન લખી જોયું પણ તે ઉપરથી મને પોતાને પણ સંતોષ થયો નહિ. મને નિરાશ થતો અટકાવીને મુનિશ્રીએ વિવેચનની કટલીએક રૂપરેખાઓ, રોલી, દૃષ્ટાંતોની અગત્ય વગેરે સમજાવ્યું અને પછી તે ઉપર મેં જે વિવેચન લખ્યું તે આજે વાચક વર્ગની સમક્ષ રજુ થાય છે.

“કર્તવ્ય-કૌમુદી” એક સર્વસામાન્ય અને નીતિબોધક ગ્રંથ છે, તેમાં કોઇ ચોક્કસ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું જ દિગ્દર્શન કરેલું નથી અને તેથી તેપરનું વિવેચન પણ મેં સર્વ ધર્મગ્રંથોને અનુસરીને-તેમાંનાં અનેક બોધવચનોને ગ્રહણ કરીને લખ્યું છે. કોઈ સ્થળે જ્યાં લાંબા વિવેચનની અગત્ય જણાઇ નથી ત્યાં ભાવાર્થ તથા વિવેચનનો ટુંકમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે અને જ્યાં શંકાઓ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ જણાયો છે ત્યાં તેવી શંકાઓ દર્શાવીને તેનું વિસ્તારપૂર્વક સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથકાર એક જૈન મુનિ છે અને વિવેચક પણ જૈન છે, એટલે અનેક સ્થળે વિવેચન તથા દૃષ્ટાંત વગેરેમાં જૈન છાયા દૃષ્ટિગોચર થશે, નથાપિ વસ્તુતઃ આ એક સર્વજનોપયોગી સુબોધક ગ્રંથ છે અને તેથી તે માં કોઈને એકમરખી રીતે આદરણીય જણાયા વિના રહેશે નહિ. બીજી શક્ય ત્યાંસુધી ગ્રંથકારના મૂળ શ્લોકના આશયને અનુસરીને જ વિવેચન લખવામાં આવ્યું છે, તોપણ કોઈ સ્થળે કોઈ ખામી કે ન્યૂનતા દેખાય તો તે વિવેચકની જ ખામી સમજાવવી.

વાની છે : જે કાંઈ ખૂબી જણાય તે મળમાં અંતકારે દોરી આપેલી રૂપરે-
પાઓ ઉપર ક્લમ ચઢાવનારની નથી પણ મૂળ અંતકારની જ છે.

જૈન વર્ગમાં મુનિઓએ ઉપદેશ આપવાના સંબંધમાં જે પ્રકારની
ગતિ જણાય છે. એક વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જૈન મુનિઓનો ધર્મ
તિરસ્કાર છે તેથી તેઓએ ગૃહસ્થોને પણ સામાયક, પાપક કે સંસાર-
વગેરે નિવૃત્તિધર્મનો જ ઉપદેશ આપવો જોઈએ. ખીજા વર્ગની એવી
માન્યતા છે કે જે વર્ગને ઉપદેશ આપવાનો છે તેની સ્થિતિનો વિચાર ઉપ-
દેશકે કરવો જોઈએ. જે જમાનામાં કે જે દેશમાં જે ધર્મની વધારે અમલ
હોય તે જમાનામાં કે તે દેશમાં તે ધર્મના ઉપર બાર દષ્ટ જે પ્રકારે લોકો
ધર્માભિમુખ થાય અને નિર્મિતપણે ધર્મનું પાલન કરી શકે તે માર્ગ ઉપ-
દેશકોએ ગૃહસ્થોને બતાવવો તેમાં કંઈ શાસ્ત્રનો વિરોધ નથી. આ જ વાત
મુનિઓના આચારો સંબંધી વર્ણન કરનારા ‘આચારાંગ સૂત્ર’ ની કલમ
૧૫૭ માં સ્પષ્ટપણે કહી છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે : કેયં પુરિષે કંચ
ળણ । એસ વીરે પસંચિણ, જે વદ્ધે પાડિમોચણ વદ્ધું અહં તિરિયં વિચાલુ ॥
અર્થાત્ (મુનિએ ઉપદેશ આપતાં) શ્રોતા પુરુષ કેવી તરેહનો છે તથા તેનો
મન શું છે, ઇત્યાદિ બાજતોનો વિચાર કરી જે મુનિ સંસારમાં ઉર્ધ્વ અધઃ
અને તિરસ્ક્રીન દિશાઓમાં બંધાઈ રહેલા જીવોને છોડે છે—સન્માર્ગે ચડાવે
છે તે પુરુષ પરાક્રમી અને પ્રશંસનીય છે.

‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ના તેરમા અધ્યયનની ૩૨ મી ગાથામાં ચિત્ત-
મુનિ ક્ષલદત્ત ચક્રવર્તીને ઉપદેશ આપતાં કહે છે : જહતંસિ મોણ ચદ્ધં અ-
સત્તો । અઙ્ગાઈ કમ્માઈ કરોહિ રાયં ॥ અર્થાત્—હે રાજન ! જે તું બોગોને
ત્યજી સર્વથા નિવૃત્તિમાર્ગ લેવાને અસમર્થ હો તો આર્યકર્મ—એટલે શિષ્ટ પુર-
ષોએ કરવાલાયક એવાં કર્તવ્યો બળવ (કે જેથી સદ્ગતિ મળે.)

આ ખીજા પ્રકારની માન્યતા જમાનાને અનુકૂળ હોવાથી લોકોને શ્રેય-
સ્કર માર્ગે ચડાવનારી છે. જે લોકોની પ્રવૃત્તિ-વ્યવહાર તદ્દન શુદ્ધ હોય તો
તે પ્રવૃત્તિ કે વ્યવહારમાર્ગના ઉપદેશની જરૂર પડે નાહ, પણ વર્તમાન
સમયમાં ગૃહસ્થોની પ્રવૃત્તિ જોઈએ તેવી સારી નથી, અને તેને લીધે દરેક

રીતે લોકો પહોંત પડતા જાય છે. આ સ્થિતિમાં કેવળ નિવૃત્તિનો જ ઉપ-
 દેશ અપાય તો તેથી “અતો ઘટઃ તતો ઘટઃ” થવા જેવું બને છે, એટલે
 નિવૃત્તિધર્મનો રંગ ચડતો નથી અને પ્રવૃત્તિ પણ સુધરતી નથી. કુપ્રવૃત્તિ-
 માંથી એક વાર સુપ્રવૃત્તિ થાય તો પછી નિવૃત્તિધર્મમાં દાખલ થવાને લાયક
 થઈ શકાય, આ સંબંધ વિચારીને જ અંથકારે એક ત્યાગી-મુનિ હોઈને પણ
 વર્તમાન સમય તરફ નજર કરીને ગૃહસ્થધર્મના શુભ વ્યવહારનો ઉપદેશ
 કર્યો છે, તે તદ્દન ઉચિત જ છે. ગૃહસ્થોના ઉપર ગૃહસ્થના બોધની જેટલી
 અસર થાય તેના કરતાં ત્યાગી વર્ગના બોધની વધારે અસર થાય એ
 નિઃસંદેહ છે. વધતા જતા અશુભ વ્યવહારો અને તેથી થતી ગૃહસ્થોની
 અવદશા જોઈ મુનિવર્ગે જ્યારે તે તરફ લક્ષ આપી અવનતિ અટકાવવાને
 કંઈ પણ ન બોલે તો અવદશા ક્યાંથી અટકે અને અવદશા અટક્યા વિના
 નિવૃત્તિધર્મ પણ ક્યાંથી સચવાય ? આલુ સમયમાં બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય,
 ગૃહશિક્ષણની ખામીઓ અને ઉદ્યોગોમાં અનીતિ એટલી બધી વધી ગઈ છે
 કે જેને લીધે ધર્મની પણ એક બાજુ કલંકિત થતી જાય છે. તે અટકાવ-
 વાને જ મુનિશ્રીએ આ અંથમાં તે તે રિવાજોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું
 છે. અંથકારનો ઉપરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિ પ્રસારવાનો છે પણ અંદરનો
 આશય શુભ પ્રવૃત્તિના પગથીયાં ઉપર પગ મુકાવી વાચકોને નિવૃત્તિધર્મની
 દિશા દર્શાવવાનો છે. એટલું છતાં પણ અંથકારે પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારદૃષ્ટિ
 દરેક વાક્યની રચના આદેશરૂપે નહીં પણ ઉપદેશરૂપે જ કરી છે. દરેક
 પ્રવૃત્તિના શુભદોષ દર્શાવી દોષવાળી પ્રવૃત્તિને હેતુરૂપે અને શુભવાળી પ્રવૃ-
 ત્તિને ઉપાદેયરૂપે જણાવતાં આદેશ ઉપદેશ સંબંધી અંથકારે ધણી કાળજી
 રાખી જણાવ્યું છે. એ રીતે આ પ્રકારના ઉપદેશગ્રંથો જૈન મુનિઓને હરતે
 લખાતા રહે તો આધુનિક જનસમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર થવાનો સંભવ છે.

અમદાવાદ.

આપાદી પૌર્ણિમા, સં. ૧૯૭૦. }

લી.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

ઉપોદ્ધાત.

જ્યારે મનુષ્ય પોતા સંબંધી વિચાર કરતાં ઇહલોકના સ્થૂળ તથા સંબંધોને દૂર ફેંકી દે છે ત્યારે આ જગતના નિર્જન ભાસતા પ્રદેશમાં પોતાને અહમ્ અર્થાત્ ‘હું’ રૂપે જુએ છે. જ્યારે તે પોતાની દૃષ્ટિને જરા વિશાળ બનાવીને જગતમાં નજર કરે છે ત્યારે તે જુએ છે કે જેવો પોતે ‘હું’ છે, તેવા અનેક ‘હું’ રૂપો આ જગતમાં રહેલા છે. દુરત જ તેના ચિત્તમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે “ત્યારે એ ‘હું’ કાણુ? અને બીજા એ બધા ‘હું’ કહેવાય છે તેઓ કાણુ?” ચૈતન્યમતવાદીઓમાંના જેઓ દૈતવાદીઓ છે તેઓ એ બધા ‘હું’ રૂપોને પૃથક્ પૃથક્ આત્મારૂપ માને છે, અદૈતવાદીઓ છે તેઓ સઘળાં ‘હું’ રૂપોને ‘પરમાત્મા’ ના પૃથક્ પૃથક્ અંશરૂપ માને છે તથા સર્વમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું જુએ છે, અને જડવાદીઓ મનુષ્યમાં આત્મા કે પરમાત્મા જેવું કશું હોય એમ માનતા નથી: તેઓ તો કહે છે કે પ્રત્યેક દેહમાં ચોક્કસ પ્રકારનું વિદ્યુત્તત્ત્વ અથવા ચૈતન્ય રહેલું છે અને તેને આધારે આખો દેહ રહેલો છે. ‘હું’ રૂપ કાણુ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવા અનેકાનેક ભેદો પડ્યા છે અને પડશે તથા મનુષ્યની જીવિતા વિકાસની સાથે એ ભેદો વૃદ્ધિગત થતા જતા પણ બંધાશે, પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય ‘હુંપણું’ સંબંધી વિચારને કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણય વિના પૂરો કરી દે છે, ત્યારે દુરત જ તેના ચિત્તમાં બીજો જે વિચાર ઉદ્ભવે છે તે એ છે કે “ત્યારે આ જગતમાં માઈ કૈવલ્ય શું? ” “હું કાણુ?” એ પ્રથમ પ્રશ્નના ભવે ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તરો મળે, પરંતુ આ દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરો તો હંમેશાં સૌ તરફથી એક જ પ્રકારના મળશે. આ જગતમાં મનુષ્યનાં કર્તવ્યોના મંબંધમાં જૂદા જૂદા વિકાસો કેટલીક ગોણુ બાબતોમાં મતભેદ ધરાવશે પરંતુ તેઓ મધળા એટલો જગત્ત્વ તો ચોક્કસ આપશે કે “એ હુંપણું” મદળ થાય તેવાં કર્તવ્યો આ જગતમાં રહીને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કરવાં જોઈએ, કારણકે ઉક્ત હુંપણું હવેલ છે.” એ હુંપણું અથવા મનુષ્યત્વ મદળ કરવાને બળવવા જોઈતાં કર્તવ્યો કયાં કયાં તે જાણ્યા વિના તે તે તરફ વળવાની અભિરૂચિ મનુષ્યમાં કૃત્યન થતી નથી તેથી

જેઓ પોતાનાં જીવન પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવીને સફળ કરી ગયા છે તેઓએ બીજાઓને તેઓ ઉપર ઉપકાર કરીને તેઓનાં કર્તવ્યો સમજાવ્યાં છે. કર્તવ્યો સંબંધી બોધ આપનારા અનેક ગ્રંથો પૃથક્ પૃથક્ ભાષાઓમાં લખાએલા વિદ્યમાન છે અને એ ગ્રંથોનો બોધ વિસ્તાર સાથે સમજાવનારા ઉપદેશકો-ત્યાગીઓનો પણ મોટો સમુદાય જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મનુષ્યત્વને સફળ કરવાને મનુષ્યનાં કર્તવ્યો તો પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક સ્થળે એકસરખાં જ હોય છે તથાપિ જેમ જેમ જમાનો બદલાતો જાય છે, તેમ તેમ કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો પ્રકાર બદલાવવાની જરૂર રહે છે. પ્રાચીન સમયની પ્રજા જે ખોરાકને પચાવી શકતી હતી તે જ ખોરાકને હાલની મંદ જઠરાશિવાળી પ્રજા પચાવી શકે નહિ, ત્યારે પ્રાચીન ખોરાકમાં કાંઈ નવીન તત્ત્વ ઉમેરીને આધુનિક પ્રજાનું જઠર પચાવી શકે તેવો ખોરાક તેને આપવો અને એ રીતે તેના દેહને પુષ્ટિ આપવાનો મૂળ હેતુ પરિપૂર્ણ કરવો એ આપસ્યક છે. આમ કરવાથી જો કે ખોરાકની અંદરનું તત્ત્વ તો એક જ રહે છે અને તેમાંનો પુષ્ટિ આપવાનો શુભ પણ સરખો જ રહે છે, તથાપિ ખોરાકના બાહ્ય દેખાવમાં અથવા સ્વાદમાં કાંઈક તફાવત પડે છે અને એ તફાવત જમાનાને અનુકૂળ કરવા માટે જ દાખલ કરવાની જરૂર પડી હોય છે. એ જ રીતે ચાલુ સમયને અનુકૂળ થઈ પડે તે રીતે અને સમયને આવશ્યક લાગે તેવા વિષયોને અનુલક્ષીને કર્તવ્ય સંબંધી બોધ આપનારી ગ્રંથરચનાઓની અગત્ય પ્રતીત થયા વિના રહેતી નથી.

પ્રત્યેક ક્ષણના, પ્રત્યેક સ્થળના અને પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં કર્તવ્યો અમુક સ્થિતિમાં જ કરવાનાં હોય છે એમ સમજવાનું નથી. દરેક સ્થિતિમાં કાંઈ ને કાંઈ કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે જ. આપણું કર્તવ્ય આપણે બજાવવું જ જોઈએ અને તેથી ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થાય કે ન થાય તથાપિ ફળ તરફ લક્ષ રાખવું જોઈએ નહિ. ધનાઢય થવું કે દરિદ્ર થવું, સુખી થવું કે દુઃખી થવું એ કાંઈ આપણી મરજી ઉપર રહેલું નથી. પ્રત્યેક પ્રમત્તે આપણું કર્તવ્ય કરવું એ જ આપણા હાથમાં રહેલું છે તથા તે જ આપણે કરવાનું છે, અને કલ્પે જીવનનો સાર પણ તેમાં જ રહેલો છે. ગીતામાં જેમ ઉપદેશ્યું છે કે કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે ન ફલેષુ કદાચ્ચન અર્થાત્ માત્ર કર્તવ્ય કર્મ કરવાનો જ તને અધિકાર છે, ફળ-

સિદ્ધિ થાય છે કે નહિ તે તારે જોવાનું નથી, તેવી જ રીતે પ્લેટોએ ઉપદેશ્યું છે કે—Let men of all ranks, whether they are successful or unsuccessful, whether they triumph or not—let them do their duty, and rest satisfied. એટલે કે ઉંચી નીચી સર્વળી અવસ્થાના માણસોએ તેઓ પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થાય ત્રિવા નિષ્ફળ જાય, તોપણ પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ બજાવીને સતુષ્ટ રહેવું જોઈએ કર્તવ્ય સંબંધી આ ન્યાયસૂત્રને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક સમય તથા સ્થળનો વિચાર કરીને કર્તવ્યતત્પર બને તો આ જગતને તથા આ સમયને લાગી જનો દુ ખથી બરપૂર કહે છે તેઓ પોતે જ તેમાં સર્વત્ર સુખ જ અવલોકતા રહે

પરંતુ કર્તવ્યતત્પરતાનો નાશ થયો છે એટલું જ નહિ પણ કર્તવ્ય સમજવાની બુદ્ધિશક્તિની પણ મનુષ્યોમાં ન્યૂનતા જણાવા લાગી છે અને તેથી તત્સંબંધી બોધની તથા બોધક યથોની રચનાની અમત્ય જણાવા લાગી છે. જ્યારે કર્તવ્ય સમજવામાં આવે નહિ, ત્યારે કર્તવ્ય બજાવવામાં તત્પરતા સંભવતી જ નથી ‘ કર્તવ્ય ’ એ શબ્દનો જે વાસ્તવિક અર્થ કરીએ તો ‘ કરવાયોગ્ય ’ એવો થાય અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધમાં મનુષ્યોને તેઓએ કરવાયોગ્ય કાર્યોનું જ નિર્દેશન કરવામાં આવે તે યોગ્ય લેખાય ‘ મત્ય બોલવું ’, ‘ વડીલોને માન આપવું ’, ‘ વિદ્યા બજાવી ’ ઇત્યાદિ કર્તવ્ય છે અને તેથી તત્સંબંધી ઉપદેશને ‘ કર્તવ્યબોધ ’ એવું નામ ધટે પરંતુ ‘ જૂઠું ન બોલવું ’, ‘ વડીલોની અવગણના ન કરવી ’, ‘ વિદ્યા બજાવવામાં પ્રમાદ કરવો નહિ ’ એ અકર્તવ્યનિષેધક બોધની પણ હવે જરૂર જણાવા લાગી છે લોકોને નીતિ તથા ધર્મને માર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ કરવાને અહ ‘ કર્તવ્યનો બોધ કરવો ’ કે ‘ અકર્તવ્યનો નિષેધ સૂચવવો ’ એ બેમાંના મધ્ય એક માર્ગની પસંદગી સંબંધે વિદ્વાનોમાં કેટલોએક મતભેદ છે એક વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં કર્તવ્ય નૈતિક કર્મનો જ બોધ કરવો અને અકર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાનો બોધ કરવો જ નહિ કરજીએ એ નિષેધનો બોધ કરવા જતા અકર્તવ્યની સમજણ પહેલાં આપવી પડે છે અને પછી જ તેનો નિષેધ સૂચવાય છે અને તેનું પરિણામ

એ આવે છે કે જેના ચિત્તમાં અકર્તવ્ય સંબંધે એક વિચાર પણ કદાપિ ઉદ્ભવ્યો હોતો નથી તેના ચિત્તમાં એ રીતે અકર્તવ્ય સંબંધી માહિતી આડકતરી રીતે પેસવા પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પાંચ છ વર્ષની વયના બાળકને એવો અકર્તવ્ય નિષેધની શૈલીથી બોધ અપાય કે “જૂઠું બોલવું નહિ” તો ‘જૂઠું’ એટલે શું, તે જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બાળકમાં ઉદ્ભવે અને આજસુધી ‘સત્ય જ બોલવું’ એ ધર્મ સમજી રહેલું બાળક હવેથી ‘જૂઠું ન બોલવું’ એવો ઉપદેશ થતાં પોતાના અંતરૂને એવો પ્રશ્ન કરે કે ‘ત્યારે જગતમાં કોઈ જૂઠું બોલવું હશે ખરું ?’ આ રીતે જૂઠું તદ્દન અનભિપ્રાય બાળકને જૂઠા સંબંધી તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેની સમક્ષ ધીમે ધીમે અનીતિના દરવાજા ઉઘડવા લાગે છે. તેટલા માટે એ વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં પ્રતિપાદક શૈલીનો જ બોધ હોવો જોઈએ પરંતુ નિષેધક શૈલીનો બોધ હોવો જોઈએ નહિ કારણકે તેથી ચિત્ત દુર્ગુણને ગ્રહણ કરવાના સંયોગમાં મેલાય છે. ખીજા વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે કર્તવ્યના બોધની સાથે નિષેધક વસ્તુઓના નિષેધનો બોધ પણ કરવામાં આવવો જોઈએ, કારણકે જમાનાના ફેરફારે જ એ શૈલીના બોધની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી છે. જો દુર્ગુણની સમજૂતીની સાથે તેનાથી દૂર રહેવાનો બોધ ન અપાય તો જગત દુર્ગુણી મનુષ્યોથી બરેલું હોવાથી દુર્ગુણની કલ્પના વિનાનાં બોળાં હશે તોવા દુર્ગુણીઓના હાથમાં અનાયાસે ફસી પડવાનો સંભવ છે; પરંતુ જો તેઓને તેના ગેરફાયદા સમજાવીને તેથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપવામાં આવે તો તેઓ કદાપિ ફસાય નહિ. આ ખીજા વર્ગનો અભિપ્રાય વધારે માન્ય લેખાયો છે અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો એક ભાગ અકર્તવ્યના નિષેધનો ઉપદેશ પણ છે. મી. રમ્માપ્પસ કે જેણે ‘કર્તવ્ય’ સંબંધી એક મોટો ગ્રંથ (Duty) અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યો છે તેનો અભિપ્રાય પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે કહે છે કે : Duty begins with life, and ends with death.....It bids us do what is right, and forbids our doing what is wrong. અર્થાત્ --“મનુષ્યના જન્મની સાથે તેના કર્તવ્યની શરૂઆત થાય છે અને તેના મરણની સાથે તે

સમાપ્ત થાય છે. જે કાંઈ ખર્ચ હોય તે કરવું અને ખોટું હોય તે ન કરવું એવું તે આપણને ફરમાવે છે.” આ ઉપરથી સમગ્ર શકાશે કે આણુ જમાનાને ચોખ્ખું ‘ કર્તવ્ય ’ ના ઉપદેશમાં અકર્તવ્યના નિષેધનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ.

વર્તમાન સમય અને સ્થિતિના દીર્ઘ વિચારપૂર્વક આ મંથના પૃથક્ પૃથક્ ખડોની રચના કરવામાં આવી છે. મનુષ્યકર્તવ્યના જે મુખ્ય પ્રકાર છે, એક પ્રકારનું કર્તવ્ય એવું છે કે જે છંદગીના અંત સુધી એકસરખી રીતે બળવવાનું હોય છે અને તે ‘ સામાન્ય કર્તવ્ય ’ કહેવાય છે. બીજું ‘ વિશેષ કર્તવ્ય ’ છે કે જે મનુષ્યની બદલાતી જતી વયની સાથે હમેશાં બદલાતું જ રહે છે. ‘ સામાન્ય કર્તવ્ય ’નો ઉપદેશ આ મંથના પ્રથમ ખંડમાં સમાપ્ત જાય છે અને તે મનુષ્યની સંવર્ણ અવસ્થાઓના કર્તવ્યની ભૂમિકા-રૂપે છે, જો ખંડમાં એકંદર બાર પરિચ્છેદ છે. પહેલાં બે પરિચ્છેદમાં ‘ કર્તવ્ય ’ અને ‘ કર્તવ્યના અધિકારીઓ ’ની ઓળખ આપીને ત્રીજા પરિચ્છેદમાં અવસ્થા પરતે કર્તવ્યનો વિભાગ અને ક્રમ દર્શાવ્યો છે. મનુષ્યની છંદગીના ચાર વિભાગો કરવાની અમત્ય દર્શાવ્યા પછી તે ચાર વિભાગો અને પ્રત્યેક વિભાગનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોનું એ પરિચ્છેદમાં દિગ્દર્શન કરેલું છે. ‘ કર્તવ્ય ’ સંબંધે આટલી પ્રાવેશિક વિવેચના પછી સામાન્ય કર્તવ્યના વિષયનો ચોથા પરિચ્છેદથી પ્રારંભ થાય છે. કર્તવ્યની પ્રથમ સ્ફુરણા ચિદ્વૃત્તિમાં થાય છે તેટલા માટે ચોથા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી પાંચમા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિની ખીજ અવસ્થા સંકલ્પ છે તેની શક્તિ દર્શાવવામાં આવી છે અને કર્તવ્યની વિચારણાને સંકલ્પનું બળ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકે છે તેટલા માટે છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કર્તવ્યપરાયણતા દર્શાવી છે. કર્તવ્યપરાયણ થયા પછી પણ તેને ઉત્તેજનની આવશ્યકતા રહે છે અને નહિતો કર્તવ્યપરાયણતાનો વેગ ઓછો થઈ જતાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કર્તવ્યમાં થતી નથી. આ કારણથી માત્રા પરિચ્છેદમાં હિતસાહરૂપ ઉત્તેજક બળ દર્શાવ્યું છે અને આઠમા, નવમા તથા દશમા પરિચ્છેદમાં કર્તવ્યનો ધ્યાન કરનાર દોષોથી કર્તવ્યપરાયણતાનો હાસ ન થાય તેટલા માટે ક્રમશઃ આત્મવ્ય, ક્રોધ, માત્સર્ય અને નિંદારૂપ દોષોની પિછાણ કરાવવામાં

આવી છે. ધાતક દોષોથી બચીને તથા ઉત્તેજકથી ઉત્તેજિત થઇને કતવ્ય સંકલ્પની ભૂમિમાં સુદૃઢ થઇ વાણીમાં દેખાવ દે છે. તે વાણી કેવી હોય તો કર્તવ્યની વધારે મજબૂતી થાય તે ૧૧ મા પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યું છે. વાણીના દોષો દૂર થયા પછી કર્તવ્ય પ્રતિજ્ઞારૂપે બહાર આવે છે. તે પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાળવી જોઇએ તે બારમા પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યું છે. અત્ર પ્રથમ ખંડની અને સામાન્ય કર્તવ્યવિચારણાની સમાપ્તિ થાય છે.

બીજા ખંડથી વિશેષ કર્તવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. એ ખંડમાં મનુષ્યની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં બે પ્રકારનાં કર્તવ્યોનું વર્ણન છે. એક પ્રકારનાં કર્તવ્યો વિદ્યાર્થી અવસ્થાસુધી જ પાળવાના હોય છે તે પહેલા પાંચ પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યા છે, અને છઠ્ઠી સોળમા પરિચ્છેદ સુધીનાં કર્તવ્યોનું પાલન વિદ્યાર્થી અવસ્થા પછી પણ ચાલુ રીતે કરવાનું છે, પરંતુ તે કર્તવ્ય સંબંધી શિક્ષણ તો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ સંપૂર્ણ લેવાનું છે. પ્રથમ ચાર પરિચ્છેદમાં ગર્ભપ્રવેશથી વિદ્યાસમાપ્તિ સુધી ક્રમશઃ સંસ્કાર અને શિક્ષણની યોગ્યતાનું નિર્દેશન કરાવ્યું છે. શિક્ષણમાં જોઇતા શરીરબળ તથા બુદ્ધિબળની વૃદ્ધિ માટે અભ્યાસની જરૂર છે તેથી પાંચમા પરિચ્છેદમાં અભ્યાસનું વર્ણન છે. આરોગ્ય જાળવવા સંબંધી અને મિતાહારની અગત્ય સંબંધી ચેતવણી અથવા શિક્ષણની અગત્ય આ અવસ્થાથી જ પડતી હોવાથી સાતમા પરિચ્છેદમાં તે સંબંધી ઉપદેશ કર્યા પછી આઠમા પરિચ્છેદમાં વિદ્યાર્થીઓના વડીલો પ્રતિના ધર્મો તથા નવમા પરિચ્છેદમાં સહાધ્યાયીઓ પ્રતિના ધર્મો સમજાવ્યા છે. દશમાથી સોળમા પરિચ્છેદમાં વ્યસનોથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ છે. કુર્વ્યસનોનું યાન નહિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પણ તેના અનર્થો દર્શાવીને તેથી દૂર રાખવાનો નિષેધક શૈલીનો ઉપદેશ અત્ર કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્વે દર્શાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે કર્તવ્ય વિષયમાં અકર્તવ્યના પરિહારનો પણ સમાવેશ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગમાં તેમ જ બીજા પ્રસંગમાં પણ અકર્તવ્યનો નિષેધ સચવેલો છે.

ત્રીજા ખંડના એકંદર નવ પરિચ્છેદ છે. બીજા ગૃહસ્થાવસ્થામાં ત્રી અને પુરુષરૂપી બે ચક્રોથી જ સંસારનું ચક્ર ચાલે છે, પરંતુ એ બંને ચક્રો કેટલી યોગ્યતાએ પહોંચે ત્યારપછી તેમને ચક્રરૂપી યુક્ત કરવાં ઉચિત

૭ તે દર્શાવવાને પહેલા ૯ પરિચ્છેદમાં ગૃહસ્થ ધર્મમાં પડવાનો અધિકાર ક્યારે મળી શકે છે તે દર્શાવ્યું છે. બીજા તથા ત્રીજા પરિચ્છેદમાં સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો દર્શાવ્યાં છે જેમાં સધવા તથા વિધવા ઉભય પ્રકારની સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો સંબંધી ઉપદેશ આવી જાય છે. ચોથાથી નવમા પરિચ્છેદસુધીમાં પુરોહિતના ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ધર્મોમાં પ્રથમ માતાપિતા પ્રતિનો કૃતગતાશ્વ ધર્મ દર્શાવ્યો છે. ત્યારપછી કુટુંબમાં શાંતિ નિભાવવાને ઉદારતા તથા મદિષ્ટુતાશ્વ ગુણોની આવશ્યકતા હોવાથી તે ધર્મ દર્શાવ્યો છે. માતાપિતા અને કુટુંબીઓની પરિચર્યા પછી ત્રીજું સ્થાન મિત્રાનું આવે છે. ત્યારપછી સ્ત્રી વગેરે પ્રતિ કેવા પ્રકારનો પ્રેમ રાખવો જોઈએ તે દર્શાવતાં સ્વાર્થા પ્રેમનો નિષેધ અને વિશુદ્ધ પ્રેમનો વિધિ દર્શાવ્યો છે. પુત્ર અને પુત્રી પ્રત્યે સમાન પ્રેમ દર્શાવવાનું કર્તવ્ય સમજાવતાં પુત્રીનું અદિત દરનાર કન્યાવિક્રમના ગદાસી રીવાજનો નિષેધ પણ સમજાવવામાં આવ્યો છે. ગૃહસ્થને ધનની જરૂર હોય છે અને ધનને અર્થે ઉદ્યોગની જરૂર હોય છે, પરંતુ તે ઉદ્યોગમાં નીતિ અને સત્યની વ્યાપ્તિ કેવી રીતે થવી જોઈએ તેનો ચિતાર હેઠા પરિચ્છેદમાં આપીને એ ખંડની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

જીવનની અવસ્થાના બેદોને અનુલક્ષીને તત્સંબંધી કર્તવ્યનો ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો હોવાથી ત્રીજા ખંડ સુધીમાં મનુષ્યની યુવાવસ્થાનાં કર્તવ્યોનો ખોધ આવી જાય છે. ત્રીજા અને ચોથી અવસ્થાનાં કર્તવ્યોના ખોધ માટે ચોથો અને પાંચમો ખંડ “ કર્તવ્ય-કૌમુદી ” ના બીજા અંકમાં આવશે. આ પ્રમાણે મનુષ્યના આખા જીવનના કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશ આ અંકમાં મમાવવામાં આવ્યો છે. ‘ દુઃ કાણુ ? ’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તત્ત્વવિત્ત પુરોહિત મમજવાને સમર્થ છે, પરંતુ “ માણ કર્તવ્ય શું ? ” એ તો ખોધ અને બુદ્ધિના યોગે કરીને સર્વ મનુષ્યો સમજી શકે છે; એ સમજીને તત્સંબંધી જ્ઞાનને આચાર તથા વિચારમાં ઉતારવાથી ‘ દુઃ કાણુ ? ’ ના પ્રશ્નનો ભેદ ઉકેલવાનું પણ આત્મામાં સામર્થ્ય આવે છે. જલ્પ જીવો આટલું સમજીને આ ઉપદેશઅંકનો યથોચિત ઉપયોગ કરે એ જ અંકકારના પ્રયાસની સફળતા!

અમદાવાદ.

આપાદી પીણિમા, સં. ૧૯૭૦.

}

સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

અનુક્રમણિકા.

મહત્તાચરણમ્. (શ્લોક ૧.)	...	...	...	...	૫૪ ૧
વિષયપ્રયોજનકથનમ્. (શ્લોક ૨.)...	...	...	...	...	,, ૫

પ્રથમ સ્વર્ણ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યનો ઉપોદ્ધાત (શ્લો. ૩-૪)	...	...	...	...	૭
દ્વિતીય પરિચ્છેદ. કર્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ. (શ્લો. ૫ થી ૧૨)	...	...	...	...	૧૧
તૃતીય પરિચ્છેદ. કર્તવ્યના કાળની ઘટના...	(શ્લો. ૧૩ થી ૧૭)	...	...	...	૩૦
ચતુર્થ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યની ઇચ્છાનું નિવાસક્ષેત્ર: ચિદ્વૃત્તિ (શ્લો. ૧૮ થી ૨૪),	...	...	...	...	૪૦
પંચમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્ય અને સંકલ્પસકિત (શ્લો. ૨૫ થી ૨૯)	...	...	...	...	૫૫
ષષ્ઠ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યપરાયણતા. (શ્લો. ૩૦ થી ૩૨)	...	...	...	...	૬૫
સપ્તમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યોત્તેજક બળ—કૃત્તાહ. (શ્લો. ૩૩ થી ૩૭)	...	...	...	...	૭૪
અષ્ટમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યનારાક બળ—આલસ્ય. (શ્લો. ૩૮ થી ૪૧)	...	...	...	...	૮૨
નવમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યધાતક દોષ—ક્રોધ. (શ્લો. ૪૨ થી ૪૪)	...	...	...	...	૯૦
દશમ પરિચ્છેદ. કર્તવ્યધાતક દોષ—માત્સર્ય તથા નિન્દા (શ્લો. ૪૫ થી ૫૪),	...	...	...	...	૯૭
एकादश પરિચ્છેદ. કર્તવ્યસાધક ભાષા. (શ્લો. ૫૫ થી ૫૯)	...	...	...	...	૧૧૬
द्वादश પરિચ્છેદ. પ્રતિજ્ઞાનિર્વાહ. (શ્લો. ૬૦ થી ૬૨)...	...	...	...	...	૧૨૬

દ્વિતીય સ્વર્ણ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ. મર્મસંસ્કાર. (શ્લો. ૬૩ થી ૬૫)	...	...	...	...	૧૩૩
દ્વિતીય પરિચ્છેદ. શૃંગશિક્ષણ. (શ્લો. ૬૬ થી ૭૧)	...	...	...	...	૧૩૯
તૃતીય પરિચ્છેદ. બાહ્ય શિક્ષણ. (શ્લો. ૭૨ થી ૭૬)	...	...	...	...	૧૪૯
ચતુર્થ પરિચ્છેદ. શિક્ષક અને શિક્ષણ. (શ્લો. ૭૭ થી ૮૧)	...	...	...	...	૧૫૯
પંચમ પરિચ્છેદ. અભ્યર્થ. (શ્લો. ૮૨ થી ૮૭)	...	...	...	...	૧૬૮
ષષ્ઠ પરિચ્છેદ. આરોગ્ય અને મિતાકાર (શ્લો. ૮૮ થી ૯૫)	...	...	...	...	૧૭૮
સપ્તમ પરિચ્છેદ. આજ્ઞાધીનતા. (શ્લો. ૯૬ થી ૯૮)...	...	...	...	...	૧૮૪

૧. અષ્ટમ પરિચ્છેદ. સહાધ્યાયીઓ સીધેનું વર્તન. (શ્લો. ૯૯-૧૦૦), ૨૦૦
 ૨. નવમ પરિચ્છેદ. સમયવ્રહ્મન. (શ્લો. ૧૦૧ થી ૧૦૩)... ૨૦૩
 ૩. દશમ પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-દૂત. (શ્લો. ૧૦૪ થી ૧૧૦) ..., ૨૦૯
 ૪. એકાદશ પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-માંસાહાર. (શ્લો. ૧૧૧ થી ૧૧૪), ૨૨૨
 ૫. દ્વાદશ પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-મદ્યપાન (શ્લો. ૧૧૫ થી ૧૧૯) ,, ૨૩૧
 ૬. ત્રयोदश પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-વેસ્થાગમન (શ્લો. ૧૨૦-૧૨૧), ૨૪૦
 ૭. ચતુર્દશ પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-પરભીગમન (શ્લો. ૧૨૨-૧૨૩), ૨૪૩
 ૮. પંચદશ પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-ચોરી અને શિકાર (શ્લો. ૧૨૪-૧૨૫), ૨૪૬
 ૯. ષોડશ પરિચ્છેદ. વ્યસનનિષેધ-પ્રકીર્ણ વ્યસનો (શ્લો. ૧૨૬ થી ૧૩૮), ૨૫૧

તૃતીય સ્વર્ણ.

૧. પ્રથમ પરિચ્છેદ. દ્વિતીય અવસ્થામાં પ્રવેશ. (શ્લો. ૧૩૯ થી ૧૪૧), ૨૭૦
 ૨. દ્વિતીય પરિચ્છેદ. ગૃહિણીનાં કર્તવ્યો. (શ્લો. ૧૪૨ થી ૧૫૯) ..., ૨૭૫
 ૩. તૃતીય પરિચ્છેદ. વિધવાઓનું કર્તવ્ય. (શ્લો. ૧૬૦ થી ૧૬૪) ..., ૩૦૨
 ૪. ચતુર્થ પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ કૃતચતા અને પ્રત્યુપકાર. (૧૬૫ થી ૧૭૩), ૩૧૨
 ૫. પંચમ પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ ઉદારતા અને સદિબ્ધિતા

(શ્લો. ૧૭૪ થી ૧૮૧) ... ૩૨૬

૬. ષષ્ઠ પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ સન્નિવ્રો. (શ્લો. ૧૮૨ થી ૧૯૦) ..., ૩૩૮
 ૭. સપ્તમ પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ સાત્ત્વિક પ્રેમ (શ્લો. ૧૯૧ થી ૨૦૧) ..., ૩૫૩
 ૮. અષ્ટમ પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ કન્યાવિક્રયનિષેધ. (શ્લો. ૨૦૨ થી ૨૦૯), ૩૬૯
 ૯. નવમ પરિચ્છેદ. પુરુષોના ધર્મોઃ સદુદ્યોગ. (શ્લો. ૨૧૦ થી ૨૩૩) ..., ૩૮૦

કૃત્તવ્ય-કામુદ્ર

અંતારભે મંગલાચરણરૂપે પરમ મંગલ એવા શ્રી ઇષ્ટદેવનું સ્તવન કરવાની રીતિ પ્રાચીન સમયના સર્વ આર્ય અંથભેખડામાં પ્રચલિત હતી. સર્વ ધર્મોના આદિસ્થાનરૂપ મનાતા આર્યાવર્તમાં જ્યાંસુધી ધર્મશ્રિ પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે અને ધર્મનાયકોના કૃપાપ્રસાદથી પોતાનું મંગલ્ય થવાનાં સદ્વિશ્વાસ લોકોમાં અપ્રચલિત છે, ત્યાંસુધી પ્રત્યેક મંગલ કાર્યના આરંભમાં ઇષ્ટદેવ અથવા ધર્મનાયકનું સ્મરણ કરવાની પ્રથા આર્યાવર્તમાં અપ્રતિકૂલ રીતે આહુ રહેશે. શિષ્ટાચારની પણ એ જ પ્રજ્ઞાલિકા છે. આ પ્રાચીન પ્રધાને અનુસરીને અંથકાર ઇષ્ટદેવનું સંસ્તવન ઉચરે છે:—

શિષ્ટાનામેવ સમયસ્તે સર્વત્ર શુભે કિલ ।

પ્રવર્તન્તે સદૈવેષ્ટદેવતાસ્તવપૂર્વકમ્ ॥

અર્થાત—શિષ્ટ પુરૂષો હંમેશાં શુભ કાર્યની સરજાત ઇષ્ટદેવનું સંસ્તવન કરીને જ કરે છે. આ શિષ્ટાચાર છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્તમ્ ॥

મત્રલાચરણમ્ । ૧ ॥

જીવાનાં વિજયપ્રવર્તનપથે દૃષ્ટિં વિધાયાઽમલાં ।

ત્યક્તં રાજ્યસુખં ક્ષણાદભિમુખં લબ્ધું પદં શ્રેયસઃ ॥

સંત્રસ્તોદ્ધરણે પરાર્થકરણે યેનાર્પિતં જીવનં ।

સ શ્રીવીરજિનો વિનષ્ટવૃજિનો નઃ શ્રેયસે પાવનઃ ॥

મગલાચરણ.

સાવાર્ય—જે માર્ગમાં જગતના જીવો આંતરિક હૃદયનો ઉપર વિજય મેળવી આત્મિક અભ્યુદય મેળવે તે માર્ગ તરફ પોતાની નિર્મળ દૃષ્ટિ ફેંટીને જાય જીવોને તે માર્ગ તરફ દોરવાના આશયથી કર્મ અને તત્ત્વજ્ઞ દુઃખથી સર્વથા છૂટવાનો માર્ગ મેળવવાને જોશે પ્રાપ્ત થયેલ રાજ્યમુખ દક્ષમાત્રમાં છોડી દીધું, એટલું જ નહિ પણ ત્રણ ત્રણ વાર પામતા જગતજીવોનો ઉદ્ધાર કરવામાં અને પરમાર્થનો કામ કરવામાં પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કર્યું, એવા સર્વ પાપનો નાશ કરનાર પવિત્રાત્મા તે શ્રી વીર ભગવાન અમારે કલ્યાણ કરો. (૧)

વિવેચન—આધુનિક પંચમ દાળમાં ચરમ એટલે છે પ્રા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર ભગવાનનું શાસન પ્રવર્તે છે. મહાવીર સ્વામી શોધપદને પામ્યા ત્યાર-પછી સ્વસ્થ સમયે પંચમ દાળનો પ્રારંભ થયો હતો કે જે પંચમ દાળને શ્રી ભગવાને દુઃખમય કહેલો છે. આ દુઃખમય પંચમ દાળમાં પણ ધર્માનુકૂળ વૃત્તિથી વર્તનારા જીવોનું કલ્યાણ થઈ શકે છે, ધર્માનુકૂળ સદ્વૃત્તિ ધારણ કરવી તે દરેક મનુષ્યપ્રાણીનું કર્તવ્ય છે કે જે કર્તવ્ય સંપૂર્ણ રીતે બળ-વચથી ઐદિક તથા આમુખિક શ્રેયસ્વી સાધના કરી શકાય છે. પંચમ દા-ળનાં મનુષ્યો પરંપરાએ દરીને અદ્યપવીર્ય, અદ્યપુદ્ધિ અને અદ્ય ધર્મશિ-વાળાં બનનાં જાય છે, અને તેઓને તેઓના ઉભય પ્રકારના કલ્યાણને અર્થે ક્રાંત્યનો પ્રબોધ કરવાનું માંગલિક કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતાં પહેલાં પ્રભુનું સંસ્ત-વન કરવું ઉચિત છે, પરંતુ જૈન ધર્મના ચતુર્વિંશ તીર્થંકરોમાં કયા તીર્થંકરનું સંસ્તવન આ પ્રસંગે કરવું વિશેષ ઉચિત છે? આ સવાલ ઉપરિચિત થવાની સાથે વૃત્તિ અને શુદ્ધિ પરમ ઉપકારી દોષરહિત મહત્ત્વરોની ગ્રોધ કરવા બૂનદાળ તરફ પ્રયાણ કરે છે. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિહટ સંબંધથી અને નિહટવર્તી દોષથી ચરમ તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુની ઉપરિચિતિ યાય છે. યદ્યપિ સ્મૃતિને આગળ લખાવનાં બીજા તીર્થંકરોની ઉપરિચિતિ થવા સંબંધ છે, તથાપિ પ્રથમ ઉપરિચિતિનો પ્રથમ વિચાર યાય છે. “ ઉપરિચિતં પરિત્ય-જ્ય નાનુપસ્થિતં સેવ્યત્ત્વમ્મિત્યમાન. ” એટલું જ નહિ પણ વર્તમાનકાળે

જેમનું ધર્મરાજ્ય પ્રવૃત્ત છે અને જેમનાં પડપેલાં શાસ્ત્રો આપણને સન્માર્ગનો
 બોધ આપી ધર્મમાં જાગૃત રાખે છે તે મહાપુરુષની ખીજ બધા તીર્થંકરો
 કરતાં પ્રથમ ઉપસ્થિતિ થાય એ કંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ આશયથી જ
 મંથકારે મંગળાચરણમાં પ્રથમોપસ્થિત મહાવીર પ્રભુનું સંસ્તવન કર્યું છે.
 મદ્યપિ સર્વ તીર્થંકર સરખા જ છે તથાપિ આપણા ઉપર મહાવીર પ્રભુનો
 વિશેષ ઉપકાર છે. ખરી રીતે વીર સ્વપ્નમાં જ હિંદુસ્તાનોધક અર્થ સમા-
 ચેક્ષો છે—“ વિશેષેણ દ્વંશયતિ પ્રેરયતિ કર્મણીતિ વીરઃ ” જે ક્રમેની ધક્કો મારી
 આત્માથી વિખુટાં પાડે છે તે વીર; અથવા,

વિદારયતિ યત્કર્મ । તપસા ચ વિરાજતે ॥

તપોવીર્યેણ યુક્તશ્ચ । તસ્માદ્વીર ઇતિ સ્વતઃ ॥

અર્થાત્—જે ક્રમેની વિદારી દૂર કરે છે, તપની પ્રભાથી વિશેષ શામે
 છે અને કર્મને તપાવવાની શક્તિથી સંપન્ન છે એટલા માટે તે વીર કહેવાય
 છે. “ રાગદ્વેષો જયતીતિ જિનઃ ” અને વળી તે રાગ અને દ્વેષને છતનાર
 હોવાથી જીન કહેવાય છે. રાગદ્વેષ એ જ કર્મનાં ખીજ છે. કહ્યું છે કે
 “ રાગોય દોષો નિય કમ્મવીયં. ” રાગ અને દ્વેષ એ બે જ કર્મનાં ખીજ છે.
 મૂલં નાસ્તિ ક્રુતઃ શાસ્ત્રા ! ખીજ બળી જતાં તેના વિસ્તારરૂપ કર્મનો વિસ્તાર
 પણ ક્યાંથી થાય ? અને ભૂતકાલીન કર્મોનો તપસ્યા વગેરેથી નાશ થ-
 વાથી તે પ્રભુ કર્મરહિત થયા એટલા માટે કહ્યું કે, “ વિનટ્ટજિનઃ ”
 જનિન એટલે પાપ અને તેને લગનાં કર્મો તેનો સદંતર જેણે નાશ
 કર્યો; જે પોતે શુદ્ધ થયા હોય તે ખીજને પણ શુદ્ધ માર્ગ તરફ દોરી
 પવિત્ર બનાવી શકે છે. એટલા માટે મંથકાર માગણી કરે છે કે તે પવિત્ર
 વીર પ્રભુ અમારા શ્રેયને માટે હો. વર્તમાન સમયે તે પ્રભુ મુક્ત-સિદ્ધ થ-
 ચેક્ષા છે અને સિદ્ધને તો કંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. એટલા માટે ‘કરો-
 તુ’—અર્થાત્ ‘કરો’ એ પદનો પ્રયોગ ન કરતાં ‘અસ્તુ’ પદનો પ્રયોગ કર્યો. તેનો
 આશય એ છે કે “ જે માર્ગ આલીને વીર પ્રભુએ સ્વશ્રેય સાધ્યું તે
 માર્ગ સર્વથા અમને પ્રાપ્ત થાઓ. ” આ બાવના સંસ્તવનનો ફલિતાર્થ છે.

તે માર્ગ કયો અને તેમાં કેવી રીતે ચાલવું જોઈએ ? આ સવાલનો ખુલાસાવાર જવાબ શ્લોકના પહેલા ત્રણ પદમાં અંથકારે સૂચવ્યો છે, કે જેમ તાના જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે અને તેમને વિજયનો માર્ગ બતાવનાર માટે મહાવીર પ્રભુએ સિદ્ધાર્થ રાજા તરફથી વારસામાં મળવાની રાજ્ય-પતિ ઉપરનો મોહ મૂકી દઈ તમામ ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખોને તિલાંજલિ આપી દુઃસહ ત્યાગધર્મ અંગીકાર કર્યો તથા દુષ્કર ચારિત્ર્યનું આરાધન કરી અનેક પરિપક્ષો સહન કરી, સાધારણ માણસથી ન ખમાય તેવું કષ્ટ વેઠી, આંતરુ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવી, જ્ઞાનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તે સંપત્તિવડે જગતના જીવોને વિજયનો માર્ગ બતાવ્યો અને ત્રિવિધ તાપથી તપતા દુઃખી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા પરાંપકારના માર્ગમાં સમસ્ત જીવન બતાવ્યું હતું; તેવી રીતે એકમને માટે દરેક માણસે પોતાના મુખને ભોમે યથાશક્તિએ પરમાર્થના કાર્યમાં આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો. આવા શુભ બોધને આશયમાં રાખીને “ચેનાર્પિતં જીવનં” એ પદોનો અંથકારે ઉચ્ચાર કર્યો છે. (૧)

[અંથનો વિષય અને તેનું પ્રયોજન જ્યાંસુધી સુચવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી જિજ્ઞાસુઓની અંથ વાંચવામાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી. તેઓનું ધારણું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે કે નહિ તેનો સંતોષકારક ખુલાસો થવા પછી જ તેઓ વાચનમાં પ્રવૃત્ત થાય. તેથી જ કહ્યું છે કે “સર્વેત્યં શાસ્ત્રસ્ય કર્મણી વાપિ કસ્યચિત્ ॥ સાયત્ પ્રયોજનં નોષં તાવતક્રેન ગૃહ્યતે ॥ ૧ ॥ ન ચાપ્ય વિષયસ્યેહ શસ્ત્રં વસ્તુ પ્રયોજનં ॥ કાકદન્તપરીધાદેસ્તત્રયોમાપ્રસિદ્ધિતઃ ॥ ૨ ॥ અર્થાત્ કોઈ પણ શાસ્ત્ર અથવા કોઈ પણ કાર્યનું જ્યાંસુધી પ્રયોજન દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તેના પ્રત્યે આજી પુદ્ધિ કોની થાય ? કોઈની નહિ (૧); તેમ જ જ્યાંસુધી અંથના વિષયનો નિર્દેશ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી પ્રયોજન પણ ક્યાંથી કહી શકાય ? અને પ્રયોજન વગર પ્રવૃત્તિ પણ સંભવિત નથી. કાગડાના દાંતની પરીક્ષા કરતાં કોઈને ત્રેયા છે ? નહિ જ. (૨). આ નિયમાનુસાર અંથની શરૂઆતમાં વિષય અને પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂરીઆત સમજી અંથકાર બીજા શ્લોકમાં વિષય અને પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરે છે.]

વિષયપ્રયોજનકથનમ્ । ૨ ॥

યે જ્ઞાત્વાપિ હિતાહિતે હિતપથં હિત્વા વ્રજન્ત્યુત્પથં ।
તેષાં શાસ્ત્રમનર્થકં કિલ તતો નાયં તદર્થં શ્રમઃ ॥
યે ગન્તું મહિતે સમુન્નતિપથે વાઙ્મન્તિ જિજ્ઞાસવ-
સ્તેષાં बोधकृतेऽस्ति मत्कृतिरियं कर्त्तव्यनिर्देशिनी ॥

અંધનો વિષય અને પ્રયોજન શું છે ?

ભાવાર્થ—આ માર્ગ હિતકર છે અને આ માર્ગ અહિતકર છે એવું ખુદી રીતે બન્ને માર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ જે પુરૂષો ટેવને અધીન થઈ, હિતના માર્ગને મૂકી દઈ અહિતકર માર્ગે જ ચાલે છે, હાથમાં દીપક લઈને કૂવામાં પડે છે, તેવાઓને માટે શાસ્ત્રરચના કંઈ જરૂરી નથી; તેમજ જેઓ હિતાહિત સમજી હિતને માર્ગે જ ચાલી રહ્યા છે, તેમને પણ શાસ્ત્રની તેટલી જરૂર નથી; જેથી તેઓને માટે આ કૃતિ કરવાનો શ્રમ ક્ષેવામાં આવ્યો નથી; કિન્તુ જેઓને પોતાનું કર્તવ્ય સમજવાની આહવા ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના લોકમાન્ય માર્ગમાં ચાલવાને તૈયાર થયા છે, તેઓના બોધને માટે કર્તવ્ય માર્ગ દર્શાવનારી આ મારી કૃતિ (અંધ રચના) છે. (૨)

વિવેચન—કર્તવ્ય વિષયોના વર્ણનનો અંધ હંમેશાં હેય—છોડનાલાયક વસ્તુઓ અને ઉપાદેય એટલે કરવાયોગ્ય વસ્તુઓ—અથવા આદરવાયોગ્ય માર્ગોનું સૂચન કરનારો હોય છે; આ અંધમાં પણ તેવી જ રીતે જે માર્ગોનું નિર્દેશન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી હેય અને ઉપાદેયનું સૂચન આ અંધનો વિષય છે. પરંતુ આ સૂચન કોના પ્રત્યે કરવામાં આવે છે તેનું નિરૂપણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ જગતમાં સર્વ મનુષ્યો બોધ ગ્રહણ કરવાને પાત્ર છે, પરંતુ તેઓ સધળા કાંઈ બોધ ગ્રહણ કરતા નથી. મહાત્મા પુરૂષોત્તમ એ એક લક્ષણ છે કે જગતના જીવો પ્રત્યે બોધ આપવો અને જે માર્ગ હિતકર હોય તેનું સૂચન કરવું. જનસમાજમાં આ હિતમાર્ગના પ્રબોધને ગ્રહણ કરનારો

એક વર્ગ છે અને ખીજે તેને નહિ ગ્રહણ કરનારો વર્ગ છે. જે પોતાનું દિત શેમાં રહેલું છે તેને સમજતા નથી તેવા અધમ પુરૂષો બોધ ગ્રહણ કરતા જ નથી, કારણકે તેઓનો તો સ્વભાવ અધમતામાં રચાપચા રહેવાનો હોય છે. ના કારણથી અંધકાર કહે છે કે એવા અધમ પુરૂષાને દિતમાર્ગનું સ્થન કરવા માટે આ કર્તવ્યનિર્દેશિની કૃતિની રચના કરવામાં આવી નથી. ખરું છે કે—
 ચલો ન સાધુતાં યાતિ । સદ્ધિઃ સંવોધિતોઽપિ સન્ ॥

સરિત્પ્રવૃણોઽપિ । ક્ષારો ન મધુરાયતે ॥

અર્થાત્—સપુરૂષો બોધ કરે તોપણ દુર્જન પુરૂષ સાધુપણને પામતો નથી, જેમ નદીઓના પૂરથી પૂરાઓથી પણ ખારો સમુદ્ર કદાપિ મધુર-મીઠો બનતો નથી. આવા દુર્જનોને માટે આ કૃતિ નથી કિન્તુ સજ્જનોને માટે છે; પરંતુ સજ્જનોમાં પુનઃ બે વર્ગ પડે છે. એક સજ્જનવર્ગ એવો છે કે જે, સન્તો મનસિ કૃત્વંવ । પ્રવૃણાઃ કૃલ્યવસ્તુનિ ॥

અર્થાત્—સપુરૂષો પોતાના મનમાં ધારીને જ સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તેલા હોય છે. ખીજે સજ્જન વર્ગ એવો હોય છે કે જે સમજણની ન્યૂનતાને લીધે જગતમાં પ્રવર્તતા અનેક માર્ગોમાંના કયો માર્ગ પોતાનું દિત કરનારો છે તે સમજતો હોતો નથી, પરંતુ જે ઇર્ષ તેવો માર્ગ દર્શાવે તો તે ગ્રહણ કરવામાં હંમેશાં તત્પર રહેલો હોય છે. આ બે સજ્જનવર્ગમાંના પહેલો સજ્જનવર્ગ કે જે પોતાના કર્તવ્ય કર્મમાં અપ્રતિહતપણે મચ્છો રહેલો છે તેને આ કર્તવ્યમાર્ગસ્થન આપવનું નથી, કારણકે જે માણસ પોતાના કર્તવ્ય સમજતો હોય તેને પુનઃ પુનઃ તે કર્તવ્ય કહેવાથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. પરંતુ ખીજે સજ્જનવર્ગ કે જે ઝોછી સમજણવાળો હોઈને પોતાના પરમ દિતનો માર્ગ શોધી શક્યો હોતો નથી અને જે અન્ય કોઈ તે માર્ગ શોધી આપે તો માર્ગગ્રહણ કરવા આનુર હોય છે, તે વર્ગને તેના કર્તવ્યને લગતો હિપ્તેય આપવાની જરૂર છે; આ અંથ તેવા સજ્જન પુરૂષોની પ્રત્યે જ તેઓના દિતમાર્ગનો પ્રબોધ કરવાના હેતુથી રચવામાં આવ્યો છે. એટલે અધિકારી પુરૂષોને દિતકર માર્ગ સ્થવી કર્તવ્યપરાયણ બનાવવા એ આ અંથનું પ્રયોજન છે. (૨).

પ્રથમ સ્વપ્નહ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યનો ઉપોદ્ધાત.

[અત્ર ' કર્તવ્ય ' શબ્દમાં અને તેના અર્થગાંભીર્યમાં રહેલું તત્ત્વ સમ-
જનવાદી અંધતા સુખ્ય લાગતી રાજઆત થાય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આ વિષયના
ઉપોદ્ધાતિક કથનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.]

કર્તવ્યલક્ષણમ્ । ૩ ॥

કર્તું यस્ય યદા ભવેત્સમુચિતં યદ્યચ્ચ સદ્વર્તનં ।

યદ્યદ્વાત્મિકનૈતિકોન્નતિકરં શુદ્ધં સતાં સમ્મતમ્ ॥

યદ્યચ્ચાચરિતં વિશુદ્ધમનસા પ્રામાણિકૈઃ સજ્જનૈઃ ।

કર્તવ્યં નરજન્મનસ્તદુદિતં સ્વર્મોક્ષસૌખ્યપ્રદમ્ ॥

કર્તવ્ય એટલે શું ?

ભાવાર્થ—જે માણસને જે અવસ્થામાં જેવી રીતે જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ
કરવી ઉચિત ગણાય, તે તે પ્રવૃત્તિ તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની
શકાય. (આ લક્ષણમાં પુરૂષવિશેષે કર્તવ્યવિશેષ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે, જેથી
ખીજું લક્ષણ કહે છે). જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈતિક અથવા પાર-
લૌકિક અને ઔદિક ઉત્પત્તિ કરનાર તરીકે સત્પુરૂષોની દૃષ્ટિએ અંકિત થયેલ
છે તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન કર્તવ્ય ગણી શકાય, અથવા પ્રામાણિક સજ્જન પુરૂ-
ષોએ પોતાનું અને પરનું કલ્યાણ કરવાને વિશુદ્ધ આશયથી જે જે નૈતિક-
આત્મિક અને તેને લગતું અનુશન આચર્યું, તે કર્તવ્ય આ ભવમાં સુખ-
શાંતિ આપે છે, અને પરબ્રહ્મમાં પણ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ અર્પે છે એમ
સત્પુરૂષો કહી ગયા છે. (૩).

વિવેચન—કૃ અર્થાત્ ‘કર્ત્ત્વ્ય’ એ મંદુક પાત્ર ઉપરથી ‘કર્ત્ત્વ્ય’ એટલે ‘કરવાયોગ’ એ શબ્દની સિદ્ધિ થઈ છે. જે મનુષ્યે જે અવસ્થામાં જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત ગણાય, તે જે પ્રવૃત્તિ તે માનુસની તે અવસ્થાનું કર્ત્ત્વ્ય માની શકાય. ‘કર્ત્ત્વ્ય’ શબ્દની આ સામાન્ય લક્ષણ છે; પરંતુ સર્વ મનુષ્યોનાં કર્ત્ત્વ્ય સર્વ અવસ્થામાં કોઈ એકસરખાં હોતાં નથી. દાખલા તરીકે પુરુષનું કર્ત્ત્વ્ય એ છે કે પોતાની સંતતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવી; પરંતુ સંસારનો ત્યાગ કરીને પ્રવર્ત્તમાં અંગીકાર કરનાર પુરુષનું કર્ત્ત્વ્ય ‘પોતાની સંતતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવી’ એવું હોઈ શકે નહિ; કિન્તુ તેણે તો “પોતાની સંતતિપરના સંભોલનો ત્યાગ કરવો” એ જ તેનું કર્ત્ત્વ્ય છે. આ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યનાં દરેક અવસ્થાનાં કર્ત્ત્વ્યો પૃથક્ પૃથક્ હોય છે.

અંગ્રેજ સેબક બૃહદ્દે છે કે “કર્ત્ત્વ્ય બળવવાના સુધર્મા પ્રયત્નોમાં કોઈક તો જોખમ વેઠવું જ પડે છે.” જોખમ વેઠ્યા વિના કર્ત્ત્વ્ય પાલન કરી શકવું નથી. અત્ર આપણે એક દહાં લઈશું. અમેરિકાને કાંઈ એક ટાપુ પાસે દીવાદાંડી છે, તેમાં ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં એવો બનાવ બન્યો કે એ દીવાદાંડીને રખવાળ પાસેના ખડક ઉપર એકાએક ભરી ગયો. એની સ્ત્રી આરટી નામની યાજ્ઞ તૈયાર કરીને વાટ નેતી બેઠી હતી અને દીવો કરવા જવાનો વખત થયો હતો છતાં પોતાનો પતિ આવ્યો નહિ તેથી આખરે શીકર થયા લાગ્યા. ખડક નજીક જુએ તો ખડક ઉપર પોતાના ધણીનું મુકડું પોડેલું હતું. દીવો કરવાનો વખત થઈ ગયો છે અને વિચાર આવ્યો કે “દીવાદાંડીને મારી વધા અલેહોની ક્રિયા કરવામાં શકાઈશ નો હું અત્યારે મારું મુકડાને દાટવાનું થઈ બેસશે. તેથી પતિનું શબ પોતા દરિયામાં કાઢી વહાળીને મુકડાને મારી શકીશ.” એ રાખી મુકડું અને પોતે એકઠમ દીવાદાંડી ઉપર ચડી ઉપર જઈને તેને ત્રણ રાખી મુકડું અને પોતે એકઠમ સુએ શી રીતે ચલાવશે એ એને આવડતું નહિ. પોતે હાથે હાથ ફેરવ્યાં કરે તો તે ફરે એમ હતું. તેથી તેમ કરવાનો નિશ્ચય કરી આખી રાત તેણે

તેમ ક્યાં કર્યું ! આ રીતે આવતાં જતાં અસંખ્ય વડાઓના બધા ખાતર આ બાધએ પોતાના મનનું ખાનગી દુઃખ દબાવ્યું. કર્તવ્ય બળવવામાં આવા ભોગો આપવા પડે છે, અને તેવો ભોગ આપીને અણીની વેળાએ કર્તવ્ય બળવનાર સજ્જનો વિરલ જ હોય છે. જે પ્રામાણિક સજ્જન પુરષો પોતાનાં શુદ્ધચરણોદ્ધારા બોધ કરી ગયા હોય અને ઉત્તતિકર માર્ગનું કથન કરી ગયા હોય તે સ્વકર્તવ્યનું પાલન કરવાની દિશા કહેવાય છે. ' કર્તવ્ય ' જેવા એક નાના શબ્દમાં આટલો ગંભીર અને વિસ્તૃત અર્થ રહેલો છે. (૩).

[સજ્જન પુરષો અનુધ્યત્વનાં જે કર્તવ્ય કર્મોનું સ્થૂળ વાણીદ્વારા તેમ જ પોતાનાં આવચરણોદ્ધારા કરી ગયા છે, તે કર્મોનું ચર્ચાર્થ પાલન કરવું એ કંઈ અતિસરલ નથી. ત્યારે એ કર્તવ્યનું પાલન કરવાને કોણ સમર્થ હોઈ શકે, તેનું હવે અંથકાર નિદર્શન કરે છે.]

કર્તવ્યસામાન્યાધિકારિણઃ । ૪ ॥

स्वे कार्ये स्ववलाश्रयाः पस्वलापेक्षा न कुर्वन्ति ये ।
धीरास्ते भयशोकदैन्यरहिताः कर्तुं हितानि क्षमाः ॥
ये सर्वव्यवहारसाधनविधावन्याश्रयापेक्षिण-
स्ते दीनाः पशुवत्सदापरवशाः कर्तुं क्षमाः स्युः कथम् ॥

કર્તવ્ય કોણ બળવી શકે ?

ભાવાર્થ—જે માણસો પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં જે કાર્ય હાથમાં લે તે કાર્ય સાધવાને ખીજની મદદ ઉપર આધાર રાખી લટકી ન રહેતાં પોતાના બળ ઉપર જ ઝુકી, ભય શોક અને દીનતાને એક બાજુએ મૂકી નિકર અને હિંમતવાન થઈ ડુવાથથી બની રહે છે, તે જ માણસો ધણે ભાગે કર્તવ્ય બળવવા સમર્થ થાય છે. જેઓ સામાન્ય અને વિશેષ પોતાના અને પરના વ્યાવહારિક યા પારમાર્થિક સર્વ કાર્ય સાધવામાં ખીજના આશ્રયની જ અપેક્ષા રાખી બેસી રહે છે, તે પશુની આદૃક સદા પરવશ અથેલ પોતાની શક્તિ છુપાવી રાખનાર દીન પુરુષો કર્તવ્ય બળવવાને કદી પણ સમર્થ થઈ શકે ? (નહિ જ.) (૪).

વિવેચન— 'કર્તવ્ય' શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજાય છે કે કર્તવ્યપાલન એ એક અતિક્ષીન વ્રત છે; અને તે વ્રતનો ભંગ ન થવા દેવો એ શંક સ્વાત્મજી વિના જની શક્ય નથી. જેની રીતે ઇન્દ્રિય-દમન કરવામાં સ્વાત્મજીની આવશ્યકતા જણાય છે તેવી રીતે કર્તવ્ય-પાલનમાં પણ સ્વાત્મજીની આવશ્યકતા છે, કારણકે તેમાં પણ ઇન્દ્રિય-દમન અથવા મનોનિમ્બહની જરૂર પડે છે. એટલા માટે અંચકાર કહે છે કે જેઓ પોતાના જ બળ ઉપર ઝુકીને બપ, ચોક તથા દીનતાનો ત્યાગ કરી સ્વાશ્રયી બને છે-પરાશ્રય ઉપર આધાર રાખતા નથી, તેઓ જ કર્તવ્યનું પાલન કરી શકે છે. બપ, ચોક અને દૈન્ય એ એવા દૂર રાક્ષસો છે કે જે મનુષ્યના દેહનું અને આત્માનું સર્વ તેજ દરી લે છે. સુદુ પ્રજ્ઞામાં એ રાક્ષસોનો પરાભવ કરવો તે ધીર વીર પુરુષોથી જ જની શક્ય કે જેઓ દ-મેશાં પોતાના જ બળ ઉપર આધાર રાખનારા એટલે સ્વાશ્રયી હોય છે. ધીર વીર પુરુષો જેટલું આત્મજી ધરાવે છે તેના ઉપમાનરૂપે શુભાપિનકાર જણાવે છે કે—

ચલન્તિ શિરઃ કાર્મ । યુગાન્તપવનાહતાઃ ।

જુલ્હેડપિ ન ચલયેવ । ધીરાણાં નિશ્ચલં મનઃ ॥

અર્થાત—પ્રસવકાળના પવનથી હણાયેલા પર્વતો ચલિત થાય છે, પરંતુ ધીર પુરુષોનું નિશ્ચલ મન કદ્યથી પણ ચલિત થતું નથી. મનની નિ-શ્ચલતાનો શુભ કર્તવ્યપાલનમાં સૌથી મોટી અમલ્યનો છે, કારણકે તેઓ જ ઉપયુક્ત દૂર રાક્ષસોનો પરાભવ કરી શકે છે અને પરાશ્રય ઉપર આધાર રાખતા નથી. ખડું છે કે—

લપ્યન્તલ્લુ તેમસા જગત મહાનિચ્છતિ મૃતિમન્યતઃ ॥

અર્થાત—પોતાના 'તેજ'થી જગતને હલકું કરનાર મહાપુરુષ-ધીર વીર-બીજાને આધારે પોતાની આબાદી થાય એવું કદાપિ ઇચ્છતો નથી. એક અંગ્રેજ અંચકાર કહે છે કે—“સ્વાશ્રય ઉપર આધાર રાખનારો શરીરે નિર્ભય પુરુષ જેટલું પરાક્રમ કરી શકે છે તેટલું પરાક્રમ પરાશ્રય ઉપર આ-ધાર રાખનારો શરીરે પ્રયત્ન પુરુષ કરી શકતો નથી.” માટે કર્તવ્યપાલનમાં

તત્પર એવા પુરુષોએ આત્મજ્ઞ હોય તો આધાર રાખવો અને જેવી રીતે સિંહ ઈકોહં બઘહામોહં એવું કદાચિ મનમાં લાવતો નથી, તેવી રીતે 'મારાથી આ દુર્ઘટ પણ સારું કાર્ય કેવી રીતે થઈ શકશે ?' એવી દીનતાને અંતરમાં સ્થાન આપ્યા વિના નિશ્ચલ મનના 'ધીર વીર' બનવું. પશુના જેવી પરવશતાના સંબંધમાં કવિ શામળ બટ કહે છે કે—

ન આવે પરાક્રમ પરવશે,

ન આવે હોમ લાલચ થશે.

આવી પરવશતાનો ત્યાગ કરનારા ધીર પુરુષો કર્તવ્યપાલનમાં તત્પર હોય તે તો જ તેઓ આ મનુષ્યત્વને સફળ કરી શકે. (૪).

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ.

[હવે કર્તવ્યના પ્રકાર અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારોના પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણોના વિસ્તાર સમજાવવામાં અંધકાર ઉધુક્ત થાય છે.]

કર્તવ્યભેદાઃ ૧૫ ॥

શિક્ષાનીતિપરાર્થયોગફલિકા નૃણાં ચતસ્રો દશા-
સ્તદ્દેદેન તથાવિધાભિધમિદં કૃત્યં ચતુર્ધા મતમ્ ॥
પ્રાધાન્યં વ્યપદેશકારણમિતિ પ્રાહુસ્તતઃ પણ્ડિતા ।
એકત્રાપરસમ્ભવો યદિ ભવેત્તર્હિ ક્ષતિઃ કાપિ નો ॥

કર્તવ્યના ભેદ.

સાવાર્થ—મનુષ્યમાનના જીવનસમયના ચાર વિભાગો એ તેની ચાર જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ છે અને એ અવસ્થાઓમાં ક્રમે કરીને (૧) શિક્ષણ, (૨) નીતિ, (૩) પરાર્થ, (૪) અને ત્યાગ એ ચાર ક્ષેત્રો સંપ્રાપ્ત કરવાનાં હોય છે; એ ક્ષેત્રોને કરીને કર્તવ્યના ચાર ભેદ મનાયેલા છે.

તેમાં પણ તે તે વ્યવસ્થાનું કારણ પ્રાધાન્ય અથવા બદલતા છે, જેથી પ્રથમે બાલ્યાવસ્થામાં નિશ્ચિતાર્થ રૂએ અને વળી એક કર્તવ્યમાં બીજાં નાનાં નાનાં કર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ એ પ્રકારની એકત્રતાથી અવસ્થાને અનુસરનાં કર્તવ્યોની નામવર્ગણમાં કશી ક્ષતિ આવતી નથી. (૫).

વિવેચન—મનુષ્યનું એ વર્ષનું આયુષ્ય કદાપિને વિદ્વાનોએ એ આયુષ્યના ચાર સરખા ભાગો કર્યા છે. (૧) બાલ્યાવસ્થા, (૨) તરુણાવસ્થા, (૩) મધ્યાવસ્થા, (૪) વૃદ્ધાવસ્થા. આ ચાર અવસ્થાએક પ્રમાણે તે ચાર રીતોમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તેના પણ વિદ્વાન પુરોએ નિર્ણય કરી બતાવ્યો છે. પ્રથમ અવસ્થા જે ૨૫ વર્ષ સુધીની છે અને જેને સામાન્ય રીતે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કહેવામાં આવે છે તે અવસ્થામાં અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળીને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું દર્શાવ્યું છે. સર્વ પ્રકારનો વિદ્યાભ્યાસ એ અવસ્થામાં કરી શકે અને ત્યારપછીની અવસ્થામાં તેનો ઉપયોગ કરે એ જ હથિય છે. દ્વિતીય તરુણાવસ્થાને માટે નીતિપુરસ્કાર ધનપ્રાપ્તિ કરવી એવું વિદ્વાનોએ દર્શાવ્યું છે. આ અવસ્થાને ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવામાં આવે છે. પોતાથી નાની વયની યોગ્ય અને અનુદાન સ્ત્રી સાથે સમ કરવું અને ગૃહિ ધર્મ અંગીકાર કરવો એ આ અવસ્થામાં જ થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાને માટે ધનસંચય કરી રાખવાને માટે પણ આ જ અવસ્થા યોગ્ય અને હથિય છે. સામાન્ય રીતે ચાર અવસ્થામાંની ત્રણનાં ત્રણ પ્રાપ્ત્યો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યા છે:—

પ્રથમે નાત્રિતા વિદ્યા ત્રિતીયે નાત્રિતે ધનમ્ ।

તૃતીયે નાત્રિતો ધર્મઃ ચતુર્થે વિ કલિષ્યતિ ? ॥

અર્થ—જેણે પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યા ઉપાર્જન કરી નહિ, દ્વિતીય અવસ્થામાં ધનોપાર્જન કર્યું નહિ અને તૃતીય અવસ્થામાં ધર્મ ઉપાર્જન કર્યો નહિ, તે ચતુર્થ એટલે છેત્રી અવસ્થામાં મૃત્ કરવાનો છે? આ શ્લોકમાં દ્વિતીય અવસ્થાનું પ્રાપ્ત્ય 'ધન' કહ્યું છે, ત્યારે અંધકાર એ અવસ્થાનું પ્રાપ્ત્ય તરીકે 'નીતિ' ને જોગખાવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં 'ધનોપાર્જન' કરવું એવા સામાન્ય જોખમાં ધનોપાર્જન કેન કેન પ્રકારે (by means of what or how) કરવું એવો મર્મનાર્થ સૂચિત થાય છે, એ

ઉપરથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં ધનોપાર્જનને પ્રા-
ધાન્ય આપ્યું છે ત્યારે નીતિ-અનીતિને શું કથા જ લેખામાં ગણી નથી ?
ધનપ્રાપ્તિને અર્થે લોકો અસત્યવાદ, કંગાઇ, અપ્રમાણિકતા આદિ અનેક
દોષોમાં ફસાએલા છે, તેથી હરકોઇ માર્ગે ધનોપાર્જન કરવાના બોધ
કરતાં એ અવસ્થાના પ્રાપ્તવ્ય રૂપે ' નીતિ ' નો ઉદ્દેશ્ય વિશેષ ઉચિત છે.
તદ્ગણાવસ્થામાં અનેક પ્રકારના લોભ અને લાલચની વચ્ચે ' નીતિ ' ને
વિસરી જઇને જો એક શુદ્ધસ્થ ' ધનોપાર્જન ' ને પોતાનો મુદ્દાક્ષેપ ગણીને
સંસારમાં વિચરે તો તેનું પરિણામ એની જીવનચર્યા ઉપર બહુ જ મારું
આવે અને તેથી " નીતિપુરઃસર ઉદ્યાગ-પ્રવૃત્તિ " ને જ એ અવસ્થાનું
પ્રાપ્તવ્ય ફળ લેખનું જોઇએ. ૭૫ વર્ષ સુધીની તૃતીય મધ્યાવસ્થામાં
' પરાય ' અર્થાત્ પરોપકાર કરવાનું સૂચન છે. ખીજાએ તેને ' વાનપ્ર-
સ્થાશ્રમ ' કહે છે. આજકાલ ૫૦ વર્ષે વૃદ્ધ બની જતા અને ૭૫ વર્ષ
સુધી તો ભાગ્યે જ જીવવા પામતા લોકો ૫૦ થી ૭૫ વર્ષ સુધીની અવ-
સ્થાને મધ્યાવસ્થા ગણવામાં આવેલી જોઇને કદાચ બડકશે; પરંતુ ૨૫
વર્ષ સુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર અને ૫૦ વર્ષ સુધી નીતિપુરઃસર શુ-
દ્ધસ્થ ધર્મમાં રહેનાર પુરુષો ૭૫ વર્ષની વય સુધી મધ્યાવસ્થામાં ગણવા-
લાયક શરીરસંપત્તિવાળા જ હોય છે. પરોપકાર અને દેશસેવાને અર્થે એ
અવસ્થા જ ઉચિત છે. ચતુર્થ અવસ્થા કે જેનો ધર્મ ' ત્યાગ ' છે તે અવ-
સ્થાનું પ્રાપ્તવ્ય ' યોગ ' છે. અન્ય જનો તેને સંન્યસ્તાશ્રમ કહે છે. આ
પ્રમાણે ચાર પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થાઓને અનુલક્ષીને ચાર પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો
દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

શંકા—બાહ્યાવસ્થા-પ્રથમાવસ્થામાં વિચરતા એવા ધણા મનુષ્યો
જેવામાં આવે છે કે જેઓ દૈવ વૈરાગ્યથી લિપ્ત થાય છે અને નિવૃત્તિધર્મ
અથવા ત્યાગમાર્ગને અંગીકાર કરી લે છે.

સમાધાન—બાહ્યાવસ્થામાં વૈરાગ્યોત્પત્તિ ધણી વાર મનુષ્યોને પૂર્વના
કાષ્ઠ સંસ્કારોના યોગે કરીને થાય છે. એવા પૂર્વ સંસ્કાર ધરાવનારા મનુષ્યો

સ્થૂલ રહે તો પ્રથમાવસ્થામાં હોય છે, પરંતુ તેઓનો અંતર-આત્મા ચતુર્થ અવસ્થાને જ અનુભવતો હોય છે.

શંકા—પ્રથમ અવસ્થાનું કર્તવ્ય વિદ્યોપાર્જન કહ્યું, પરંતુ કેટલાકો ગૃહસ્થ ધર્મમાં અને ત્યારપછીની અવસ્થાઓમાં પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિ કરે છે. કેટલાકો તૃતીય અવસ્થામાં પણ ધનપ્રાપ્તિ કરે છે હિંવા દ્વિતીય અવસ્થામાં પરાધર્માધના કરે છે. નો અંચકારે બતાવેલા કેમની ઘટનામાં બાધ આવે છે તેનું શું ?

સમાધાન—આહો કર્તવ્યવિશેષનાં નામ અને બેઠ પ્રાધાન્યને અનુ-સરીને કહેલાં છે; એટલે કે જે અવસ્થામાં જે ધર્મ વા કર્તવ્યની મુખ્યતા અને બુદ્ધતા છે તેને અનુસરીને જ એ નામ અને બેઠ છે; તેથી કોઈ વ્ય-ક્તિને તે અવસ્થામાં બીજી અવસ્થાના ધર્મો પ્રાપ્ત થાય તોપણ કર્તવ્યની વર્ગબુદ્ધિને આ પ્રમાણે કરવામાં કાંઈ ક્ષતિ થતી નથી. (૫).

[હવે નીચેના પણ શ્લોકોમાં કર્તવ્યના એ ચારે પ્રકારનાં લક્ષણોનું કથન કરે છે:—]

કર્તવ્યવિશેષલક્ષણાનિ । ૬ । ૭ । ૮ ॥

યોગ્યાયોગ્યતયા નિવેદયતિ યત્ કાર્યં સમસ્તં પુનઃ ।
 સ્વ્યાતં સંસ્કૃતિકાર્યકારણતયા કૃત્યં તદાદ્યં મતમ્ ॥
 ઉત્કર્ષ વિદધદ્ ગૃહવ્યવહૃતેરુદ્યોગનીતેશ્ચ ય-
 ચારિત્રે કિલ પર્યવસ્યતિ શુભે કૃત્યં દ્વિતીયં ચં તત્ ॥
 વૃત્તિર્યત્ર વિલીયતેઽધમતરા સ્વાર્થપ્રપજ્ઞાત્મિકા
 જાગર્તિ સ્વપરેકધર્મસુલ્લદા વૃત્તિઃ પરાર્થા તથા ॥
 શાન્તૌ ધર્મસમાજસેવનવિધૌ ચાપિ સ્વયં રાજતે ।
 તત્પ્રાગાસ્થ્યમિદં પ્રકૃષ્ટચરિતં કૃત્યં તૃતીયં મતમ્ ॥

પ્રવૃત્તિના સારા
ર્ણમહોદયોઽમલચિદાનન્દસ્વરૂપસ્થિતો વગેરે

રેષૂર્ણતા ચ કલુષચ્છેદઃ સમૂલં ભવેત્ ॥૧

તુ ચતુર્થમેતદુદિતં સર્વોત્તમં સાધનં ।

ઞ્છેસ્તુ કદાચિદેવ સમયે કસ્યાપિ ભદ્રાત્મનઃ ॥

કર્તવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનાં લક્ષણો.

ભાવાર્થ—જે કૃત્ય જીવનના ઉત્તમ સંસ્કારોની ધ્રુવ પાડવા ઉપરાંત યોગ્ય અને અયોગ્ય સમસ્ત કાર્યનું દિગ્દર્શન કરાવી, અયોગ્ય વ્યવહાર, અનીતિ, દુષ્કૃત્ય અને દુર્ભતિને ત્યાગ્યરૂપે દર્શાવી, યોગ્ય વ્યવહાર, નીતિ-ધર્મ, સત્કૃત્ય અને પરમાર્થને શ્રાવ્ય રૂપે શીખવે, તે શિક્ષણરૂપ પ્રથમ કર્તવ્ય જાણવું. જે પ્રવર્તન ગૃહવ્યવહાર અને ઉદ્યોગમાં નીતિનો ઉત્કર્ષ સાધવું શુભ આરિત્યમાં પર્યવસાન પામે તે બીજું કર્તવ્ય. (૬).

જે પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થને વિસ્તારનારી અને કપટી જાળ પાથરનારી વંચક વૃત્તિ તદ્દન લીન થઈ હોય, અને સ્વપરના અભેદભાવવાળી પરાર્થ વૃત્તિ જાગૃત થઈ હોય, જનસેવા, સમાજસેવા અને ધર્મસેવાનું અહર્નિશ રટન થઈ રહ્યું હોય અને જે પ્રવૃત્તિ ત્યાગાભિમુખ રહી શાન્તિ અને સમાધિમાં નિષ્ઠા પામી પ્રકૃષ્ટ આરિત્યરૂપે પરિણત થાય તે ત્રીજું પરાર્થ-પરોપકાર-રૂપ કર્તવ્ય. (૭).

જે કર્તવ્યના આંતરણીય નિર્મળ ચિદાનન્દમય નિજ સ્વરૂપમાં આત્માનું અવરથાન થાય, આત્માનો પૂર્ણ અબ્યુદય થાય, જેના પછી કંઈ કર્તવ્ય કરવાનું અવશિષ્ટ રહેતું નથી-અર્થાત્ તમામ કૃત્યોની પરિપૂર્ણતા થાય, જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મરજનું સમૂલ ઉચ્છેદન થાય, અર્થાત્ જેનાથી જીવન્મુક્તિ યા પૂર્ણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે ચોથું ત્યાગરૂપ કર્તવ્ય, જેને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઈ સમર્થ જ વિરલ મહાત્મા પુરૂષને થાય છે. (૮).

સ્પષ્ટ દેહે દ્રેચન—પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ‘શિક્ષા’ અથવા ‘શિક્ષણ’ અવસ્થાનું. અન્ય વિદ્વાનો એ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય ‘વિદ્યાપાર્જન’ જણાવે છે. ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ જોતાં ‘શિક્ષા’ અને ‘વિદ્યાપાર્જન’ સમાન-અર્થયુક્ત જણાય છે; કિન્તુ ઉભય શબ્દોના અર્થમાં ભેદમાં ઉડા ઉતરતાં જણાય છે કે ‘વિદ્યાપાર્જન’ કરતાં ‘શિક્ષા’ શબ્દમાં વિશેષ ઉદાર અર્થનો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષનો અર્થ—‘સદસદ્વિવેકશુદ્ધિપૂર્વક શીખવું’ એવો થાય છે અને તે ‘વિદ્’ એટલે ‘જાણવું’ તે ધાતુ ઉપરથી થએલા ‘વિદ્યા’ શબ્દ કરતાં વિશેષ સુષુઠ્ઠ અર્થને પ્રદર્શિત કરે છે. હૃદયે સ્થેન્ન-રના મન પ્રમાણે ‘શિક્ષણ’ શબ્દમાં માનસિક, નીતિવિષયક અને ‘શારી-રિક’ એ ત્રણે પ્રકારના શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે. ‘વિદ્યા’ શબ્દમાં એટલો વિસ્તૃત અર્થ સમાએલો નથી. જ્ઞાનનો નામનો એક ફેંચ લેખક એવો મત ધરાવે છે કે ‘વિદ્યાભ્યાસ કરવાથી આપણે હોધએ છીએ તેથી પણ અધિક સદ્ગુણી અને ચતુર થઈએ છીએ.’ ‘વિદ્યાભ્યાસ’ માં ‘શિક્ષણ’ ના સરખો વિસ્તૃત અર્થનો સમાવેશ કરીએ, તો જ આપણે તે વાક્યને કમૂલ સખી સખીએ, નહિતો પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારની વિદ્યાઓ જાણવાથી મનનો યોગ ‘સદ્ગુણ’ ની સાથે થાય એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. બાળકના મગજમાં ઉચ્ચ સંસ્કારોનું બીજ દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય અને માનસિક તથા નીતિની કેળવણીપડે તે બીજને પરિપોષવામાં આવ્યું હોય, તો જ મન સાથે સદ્ગુણનો યોગ સંભવિત છે. વિદ્યાભ્યાસથી ચતુર તો થવાય છે, પરંતુ તેથી સદ્ગુણી થવાય છે એ માનસવિદ્યાને અનુસરીને જોઈ શકાય માલુમ પડે છે. આ દારણથી આ શ્લોકમાં પ્રથમ અવસ્થાના કર્તવ્ય તરીકે ‘શિક્ષા’ ને સ્થાપિત કરી છે. બાળક જ્યાંસુધી કંઈ શબ્દ, વચન કે ઉપદેશને ગ્રહણ કરીને તદ્દનુસાર વર્તવાની સમજશક્તિ ધરાવતું હોતું નથી ત્યાંસુધી તેને શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી, તોપણ તેની વાચ્ય સિવાયની અન્ય ઇન્દ્રિયોનો આંતરૂ વિકાસ થયો હોવાથી તે ઇન્દ્રિયોના સાદાપ્યથી તે ઉત્તમ સંસ્કારને ગ્રહણ કરી શકે છે. આ સંસ્કાર બાળકના મન ઉપર અદૃશ્ય રીતે—સૂક્ષ્મ રીતે પડે છે. પોતાની આંખોથી તે જો સારી

માઠી પ્રવૃત્તિ પિતા વા માતાને હાથે થતી જુએ છે તે પ્રવૃત્તિના સારા માદા સંસ્કાર તેના મગજમાં પડે છે. તેને પાડવામાં આવતી ટેવો વગેરે પણ સંસ્કાર પાડવામાં સાધનશૂલ થઈ પડે છે. આ સંસ્કારખીજનું આરો-પણ તે પણ એક પ્રકારનું ‘શિક્ષણ’ જ છે. એ અવસ્થાને ઉર્ધ્વધ્યા પછી બાળક સમજશક્તિ ધરાવતું થાય છે, ત્યારે તેને શિક્ષણ આપવાનો બાલક ક્રમ શરૂ થાય છે. આ શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકોમાં આપેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવા જટલું જ હોવું જોઈએ નહિ. તેનો અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યાર્થી તે તે વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવે, ‘જૂઠું’ બોલવું તે પાપ છે’ એમ બોલી જાણતાં પણ કદાચ શીખે, વિશેષમાં એ વિદ્યાના પાઠો મ્હોંએ બોલી પણ જાય અને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડે; પરન્તુ તેથી તેનું મનસ્ સારા સંસ્કારવાળું ન થાય; અને તેથી ‘વિદ્યાભ્યાસ’ ઉપરાંત તેને એવું ‘શિક્ષણ’ આપવું જોઈએ કે જે શિક્ષણ, યોગ્ય કાર્ય કર્યું અને અયોગ્ય કાર્ય કર્યું, યોગ્ય વ્યવહાર કયો અને અયોગ્ય કયો, નીતિ એટલે શું અને અનીતિ એટલે શું, સુકૃત્ય કર્યું અને દુષ્કૃત્ય કર્યું, ઈત્યાદિને પૂર્ણ રીતે સમજે અને તેમાંથી શાલ વસ્તુને મહણ કરી હેય વસ્તુનો પોતાની મેજે જ ત્યાગ કરે. આ પ્રકારનું શિક્ષણ પુસ્તકોના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરન્તુ માતા, પિતા અને ગુરૂના પ્રત્યેક સમયે પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં પ્રાસંગિક ઉપદેશથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું એ પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

દ્વિતીય તરણાવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય જે ‘નીતિ’ રૂપે જણાવ્યું છે, તેનું વ્યાપક લક્ષણ અત્ર આપવામાં આવ્યું છે. સદ્બોધ અને નીતિનો ઉત્કર્ષ કે જેનાથી ગૃહસ્થનું ચારિત્ર્ય શુભ બને, તે પ્રકારનો ઉત્કર્ષ સાધનાઈ પ્રવર્તન આ અવસ્થાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ઉદાત્ત વિચારના અંતકારે ગૃહસ્થાશ્રમ ધનોપાર્જનને અર્થે છે એમ કહેતા નથી. ધનોપાર્જન એ અવસ્થાનું ગૌણ કર્તવ્ય છે અને પ્રધાન કર્તવ્ય તો શુભ ચારિત્ર્ય જ છે. જીવાની દીવાની છે ! એ અવસ્થાના દીવાનાપણામાં અશુભ ચારિત્ર્યમાં દોરાવાનો જટલો ભય અને સંભવ હોય છે તેટલો અન્ય કોઈ અવસ્થામાં હોતો નથી. એ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય જે ‘ધનોપાર્જન’ ને સ્થાપિત કરવામાં આવે

તેા તેથી જનસમાજ વિશેષ અનીતિમાં લપટાય અને એ રીતે તેનું અંદિત થાય. ધર્મખિન્દુકાર કહે છે કે—તત્ર સામાન્યતો ગૃહસ્થધર્મઃ કુલક્રમાગતમનિન્યં વિમવાયપેક્ષયા ન્યાયતોઽનુષ્ઠાનમિતિ ॥ અર્થાત્—કુળપરંપરાથી આવી આવેલું, ‘અનિધ’ અને પોતાના વૈભવની અપેક્ષાએ ‘ન્યાયયુક્ત’ ને અનુધાન, તે સામાન્યતઃ ગૃહસ્થ ધર્મ કહેવાય. આમાં પણ ન્યાયયુક્ત અને અનિધ ઉદ્યોગને—અર્થાત્ નીતિપુરઃસર સદુદ્યોગને ગૃહસ્થાશ્રમનું કર્તવ્ય લેખ્યું છે. સદુદ્યોગને પરિણામે ન્યાયોપાર્જિત ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી, પરંતુ એ પ્રકારની ધનપ્રાપ્તિમાંએ ગૃહસ્થ તરીકેનાં સર્વ કર્તવ્યો પરિસમાપ્ત થતાં નથી. એ અવસ્થામાં મન અને શરીરની ચંચલતા તથા ઈદ્રિયોના અસંયમનો સ્વાભાવિક મંભવ હોવાથી “ ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્ય ” માં ગૃહસ્થ ધર્મને મંબદ નહિ રાખતાં “ નીતિ ” જેવા વ્યાપક અર્થવાળા શબ્દમાં ગૃહસ્થ ધર્મનો બોધ કરવો એ વિશેષ ઉચિત છે. જેવી રીતે જાત્યાવસ્થાના સંસ્કાર અને શિક્ષણ તરણાવસ્થામાં શુભ ચારિત્ર્યપાલનમાં સાહાય્યભૂત થાય છે તેવી રીતે તરણાવસ્થાનું શુભ ચારિત્ર્ય ત્યારપછીની બે ઉત્તર અવસ્થાઓમાં ‘પરાર્થસાધના’ અને ‘પરમાર્થસાધના’ માં સાહાય્યભૂત થાય છે. સારા સંસ્કાર અને સારૂ શિક્ષણ ખામ્યા છતાં દુશ્ચરિત્રમાં આજોટનારાએ ઉત્તર અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરી શકતા નથી અને મરણ સુધી દુશ્ચરિત્રમાં જ દિવસો કાટે છે. આ કારણથી સદુદ્યોગ અને નીતિપુરઃસર શુભ ચારિત્ર્ય ગાળવું તે આ લોક તેમ જ પરલોકનું શ્રેયસ્ સાધવા બરાબર છે; અને તે જ દ્વિતીય અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે.

“ પરોપકારઃ કર્તવ્યઃ પ્રાણેરપિ મનરપિ ” એ મુખ્ય કર્તવ્યને અર્થે શાસ્ત્રકારે તૃતીય મધ્યાવસ્થાને નિયત કરી છે. ‘પરાર્થસાધના’ એટલે પાર-દાનું હિત કરવું એ મુખ્ય કર્તવ્યને માટે આ અવસ્થા સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. જાત્યાવસ્થામાં મેળવેલી શિક્ષાનો તરણાવસ્થામાં સ્વાનુભવ મેળવ્યાથી વિચારો પરિપક્વ અને દૃઢ બન્યા હોય છે, અનુભવે કરીને સદસહવિવેક-શુદ્ધિનો પણ સારી પેઢે વિકાસ થયો હોય છે, ન્યાયપુરઃસર ધનપ્રાપ્તિ પણ કરી લેવામાં આવી હોય છે અને પૃથક્ પૃથક પ્રકારના વ્યાપાર ઉદ્યોગનો

પણ અનુભવ મળી ચૂકેલો હોય છે. આજીવિકાને અર્થે પુત્રો ગૃહસ્થ^{૧૫-કે જે} પ્રવેશ કરીને ધનોપાર્જન કરવા મંજૂ હોય છે. આ પ્રમાણે ગૃહવ્યવસ્થા^{૫૨-તુ} કરી શિંતા આ અવસ્થામાં રહેતી નથી; તે કારણથી પોતાના ધન, અનુભવ, જ્ઞાન તથા ડહાપણનો લાભ જ્ઞાતિબંધુઓને, ધર્મબંધુઓને અને દેશ-બંધુઓને આપવો તે સ્વાભાવિક રીતે જ આ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય લેખાય. ધનપ્રાપ્તિ જે અવસ્થામાં કરવી જોઈએ તે અવસ્થા બહુધા ‘સ્વાર્થ-પ્રપંચાત્મિકા’ હોય છે, પરંતુ તે અવસ્થા પૂર્ણ થતાં સ્વાર્થવૃત્તિ હૃદયમાં વધુ વાર ટકતી નથી. “મેં મારો અર્થ સાધ્યો, પરંતુ હવે હું મારી દેશનું, ધર્મનું, સમાજનું કંઈક હિત કરું” એવી પરાર્થવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ ‘સ્વાર્થપ્રપંચાત્મિકા વૃત્તિ’નું સ્થાન લે છે. આ ઉત્તમ પ્રકારનું—પ્રકૃષ્ટ ચરિત્ર આ અવસ્થામાં જ આદરવાયોગ્ય છે.

શંકા—મનુષ્ય પોતાનું આયુષ્ય કેટલું ટકશે તે જાણતો નથી. આ ત્રીજી અવસ્થા જે સ્વાભાવિક રીતે ૫૦ થી ૭૫ વર્ષ સુધીની લેખાય તે અવસ્થા પામવા સુધી દેહ ટકશે કે નહિ તેનો ધણાં મનુષ્યોને વિશ્વાસ હોતો નથી. જે મનુષ્યો ૫૦ વર્ષની વય સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં તત્પર રહ્યાં કરે અને તે અવસ્થાની પૂર્ણાહુતિ થતાં જ દેહનો વિલય થઈ જાય, તો પછી ‘પરાર્થસાધન’ અને ‘પરમાર્થસાધન-ત્યાગ’ જેવાં આત્મહિતકાંક્ષકાર્યો તો બિલકુલ રહી જ જાય, અને જે તેમ થાય તો આત્મોન્નતિ કરવાનો આ મનુષ્યભવનો પ્રમુખ હેતુ અદ્વિજ ગયો જ લેખાય.

સમાધાન—શાસ્ત્રકારો તો પરાર્થસાધના અને પરમાર્થસાધના કરવામાં એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ નહિ કરવાનું કથન કરી ગયા છે. શ્રી મહાવીર ભગવાને ગૌતમને કહ્યું છે કે—

અરદ્ધ ગંદં વિસૂદ્ધા આયંકા વિવિદ્ધા ફુસંતિ તે ।

વિવદ્ધ વિદંસદ્ તે સરીરયં સમયં ગોચમ મા પમાયણ ॥ ૩. સૂ. ॥

અ. ૧૦, ગા. ૨૭.

અર્થાત—અરતિ, ગંડ, વિપૂચિકા તથા નાના પ્રકારના પ્રાણુઘાતક રોગ આવી પડે છે અને શરીરને જળહીન કરીને તેનો વિનાશ કરી નાંખે

તો તેથી હે જોતમ ! એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. દ્વિતીય અવ-
 થાપ. / તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થાનાં કર્મો ન કરવાં એવી મનાઇ દાંડ
 વિધવામાં આવતી જ નથી. શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ કરવો ન જ જોઇએ અને
 'સર્વ કાઇએ " પરોષકારાર્થમિદં શરીરં " એવી ભાવના સાથે જીવનવ્યાપાર
 ચલાવવો જોઇએ; અને તેટલા માટે જ આ ગ્રંથના પાંચમા શ્લોકમાં "એક-
 જાપરઘમ્મવો યદિ મંવેત્ " એ શબ્દોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગોળ તો અંધારે
 ખાવાથી પણ ગળ્યો લાગે છે, તેવી રીતે પરાર્થસાધન અને પરમાર્થસાધન પ્રથમ
 કે દ્વિતીય અવસ્થામાં કરવામાં આવે તો તે પણ અમૃતતુલ્ય જ મંદુર લાગે
 છે એમ સમજી લેવું જોઇએ. તૃતીય અવસ્થાને પાળનારા મનુષ્યોનું આ
 પ્રમુખ કર્તવ્ય છે અને તેનું તેઓએ પાલન કરવું જોઇએ, પરંતુ દ્વિતીય
 અવસ્થાના કર્તવ્યને તૃતીય અવસ્થાના અંત સુધી લાંબાવીને સ્વાર્થપ્રપંચ,
 વિષયપિપાસા આદિમાં મગ્યાં રહેવું ન જોઇએ, તે અર્થે જ આ કથન છે;
 અને જેઓ મૃત્યુના ભયથી-અગમ્યેતીથી પ્રમાદ નહિ કરતાં મનુષ્યત્વને સં-
 રૂળ કરનારાં સુકૃત્યો વહેલાં કરવા માટે છે તેઓ તો ખરેખર કાલા મ-
 નુષ્યો લેખાવાને યોગ્ય છે.

ક્રમે કરીને મનુષ્યાદમા ઉચ્ચ ગતિને પામે છે. બાહ્યતઃ પરાર્થ-
 સાધના કરવી એ પુણ્યકારી કાર્ય કરનારાઓ જેવી રીતે પરહિત કરે છે
 તેવી જ રીતે પોતાના આત્માના હિતાર્થે પરલોકનું જ્ઞાનું પ્રાપ્તિ છે ખરા;
 તથાપિ ત્યાગરૂપી ચતુર્થ અવસ્થાનું કર્તવ્ય કે જે કર્તવ્ય માત્ર આત્મહિત-
 સાધના માટેનું જ છે, તે તો અતિકર્મિન છે. તરણાવસ્થાથી આત્મા ક્રમશઃ
 પોતાની ત્યાગવૃત્તિનો વિકાસ કરતો આવે છે. લોભ, લાલચ, ઇન્દ્રિયોના
 દુષ્ટ વિકાર એ સઘળું છોડવું, તેમનો ત્યાગ કરવો અને નીતિમાર્ગે સદુ-
 દ્વેગ ચલાવવો તેમાં પ્રાથમિક 'ત્યાગ' શીખવાનો મનુષ્યને મળે છે.
 તે અવસ્થાથી આગળ વધતાં મનુષ્યને પ્રાણનો અને ધનનો મોહ ત્યજવાનો
 બીજો અમૂલ્ય પાઠ શીખવાનો મળે છે. છેલ્લી ચતુર્થ અવસ્થામાં જગત્પતી
 સર્વ વસ્તુઓપરના મમત્વનો ત્યાગ કરીને અક્રિયન બની રહેવાનો પાઠ શી-
 ખવાનો આવે છે. પરાર્થસાધનામાં તો કિંચિત્ મમત્વ પણ રહેલું છે, આ

મારો દેશ, આ મારા દેશખુઓ, આ મારા ધર્મખુઓ એવી ભાવના—કે જે નિઃસંશય પ્રશસ્ત ભાવના છે અને સુસેવ્ય છે—હૃદયમાં વ્યાપી રહી હોય છે, પરંતુ આ છેલ્લી અવસ્થામાં તો એ ભાવનાનો પણ ત્યાગ—સર્વથા ત્યાગ કરવાનું સ્વયન કરવામાં આવ્યું છે. કેવળ નિરીહ બાવે આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેવું, સર્વ વૃત્તિઓને અરિહંત પરમાત્મામાં મુક્ત કરવી એ એ ‘ત્યાગ’ શબ્દને સાર્યક કરનારું કર્તવ્ય છે. સ્થૂળ વસ્તુઓનો બાહ્યતઃ ત્યાગ કરવો એટલું જ નહિ પણ તેનો આંતરૂ ત્યાગ પણ કરવો અને ચિદાનન્દસ્વરૂપ માં આત્માની સ્થિતિઃ કરવી એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે અને “કલુષચ્છેદઃ સમૂલં” છે. જ્યાંસુધી ત્યાગી અવસ્થામાં આત્માને ‘જીવન્મુક્તિ’ નો ભાસ ન થાય ત્યાંસુધી ‘ત્યાગ’ એ ખરો ત્યાગ નથી. આત્માને મોક્ષે પહોંચાડનાર અવસ્થા એ છેલ્લી ત્યાગની અવસ્થા જ છે અને મનુષ્યત્વની સફળતાનું પરિણામ બહુ અંશે ત્યાગાશ્રમની સફળતા ઉપર જ આધાર રાખનારું લેખાય છે. સારું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું, સફળ રીતે સંસાર ત્યાગવો અને સારી રીતે પરાધી કરવો એ ત્રણે મનુષ્યત્વની સફળતામાં જેટલે અંશે સાધનશૂર છે તેથી ઘણે વધુ અંશે ત્યાગાશ્રમની સફળતા મનુષ્યત્વની સફળતામાં સાધનશૂર છે.

શંકા—જે ત્યાગાશ્રમની સફળતામાં જ મનુષ્યત્વની સફળતાના ધણા અંશે રહેલા છે અને બીજી ત્રણ અવસ્થામાં મનુષ્યત્વની સફળતાના અનિન્યૂન અંશે રહેલા છે, તો પછી પ્રથમ ત્રણ અવસ્થા ગમે તેવી રીતે ગુજરવામાં આવે તેની ચિન્તા શામાટે કરવી જોઈએ ? માત્ર એક છેલ્લી ત્યાગાવસ્થા સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ રીતે ગુજરી હોય તો મનુષ્યત્વ સફળ ન થાય અને મોક્ષના અધિકારી ન થવાય ?

સમાધાન—આત્મા અને તેની સાથે મુક્ત રહેલી વૃત્તિઓ, શનૈઃ શનૈઃ ઉન્નત થતી રહે છે. જે આત્મા અને વૃત્તિઓ ત્રણ અવસ્થામાં દુરાચાર અને કુવિચારમાં નિમગ્ન રહ્યાં હોય, તે એકાએક ચતુર્થ અવસ્થામાં અત્યંત કિંદ્રિય એવો ‘ત્યાગ’ પાળે એ શક્ય નથી તેમ જ સંભવિત પણ નથી. પ્રત્યેક અવસ્થાના ઉચિત ધર્મોનું—કર્તવ્યોનું પાલન કરવામાં જે મનુષ્યની વૃત્તિઓ નિર્બળ નીવડી હોય, તે મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થામાં એકાએક પ્રવળ

ખતી નામ તે આકાશકુસુમવત્ બિંધ્યા છે; અને તેથી જ પૂર્વાશ્રમેનાં કર્તવ્યો તરફ ખેદરકાર રહેનાર મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થાને સફળ કરી શકતો નથી. પરંતુ હા, કોઈ પૂર્વ સંસ્કારવાળો ઉચ્ચાત્મા પ્રથમ, દ્વિતીય કે તૃતીય અવસ્થામાં ત્યાગી થાય તો તે અસક્ય નથી તેમ જ તેની ચતુર્થ અવસ્થાની સફળતા પણ અગત્ય નથી, પરંતુ ચતુર્થ અવસ્થાના ધર્મો અંગીકાર કર્યા પહેલાં તેણે જે જે અવસ્થાઓ વ્યતીત કરી હોય તે ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યતીત થઈ હોય તો જ તેની ચતુર્થ અવસ્થા સફળ થઈ શકે; તે વિના નહિ. માત્ર ત્યાગાશ્રમની સફળતા કરવાનો બ્યર્થ ધર્મકંડ રાખીને તે પૂર્વની અવસ્થામાં કુર્વિતન ચલાવે અથવા તે તરફ ખેદરકાર રહે તો તેની સફળતા સંભવિત જ નથી. આ કારણથી જ “વર્ણમહોદયઃ” અને “કૃત્યાના પરિપૂર્ણતા” એ પંચેનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો છે. ‘આત્માનો સંપૂર્ણ અબ્યુદય’ એ શબ્દોમાં રહેલું રહસ્ય એવું મૂચન કરે છે કે પૂર્વકૃત્યાનાં પરિપૂર્ણતા થયાથી જ (કમે કમે કરીને ઉન્નત થવાના સ્વભાવવાળા આત્માનો અને વૃત્તિઓનો) અબ્યુદય થાય છે. મારે પૂર્વે અવસ્થાઓને ગમે તેની માંડી રીતે વ્યતીત કર્યા પછી એકાએક ત્યાગાશ્રમની સફળતાની આશા રાખવી તે પ્રાયઃ બિંધ્યા છે.

પૂર્વે ભવના કોઈ ઉચ્ચ મંસ્કારો વિના તો ત્યાગાશ્રમની સફળતા તેની પૂર્વના ત્રણ આશ્રમોની સફળતા ઉપર અવલંબી રહેલી છે અને તેથી સ્વદય પણ પતિત થએલા જીવો ત્યાગી વરીકેતું જીવન સામ્યેકતા રીતિથી ગાળી શકતા નથી. આ કારણથી અંતકારે કહ્યું છે કે ‘આ અવસ્થાના જે કસંબ્યને મહાર્પિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઈ સમર્થ વિરક્ત મહાત્મા પુરૂષને જ થાય છે.’ જગતમાં વિવિધ પ્રકારનાં વિચિત્ર વસ્ત્રો પરિધાન કરીને “ભિક્ષાન્દેદિ” કરી નીકળતા ત્યાગીઓ તો આપણે દગવાળું જોઈએ છીએ પરંતુ તેઓ સધળા ‘ત્યાગ’ ના વાસ્તવિક ધર્મોત્તિ પાળનાર હોતા નથી. સાત્ત્વકાર કહે છે કે:—

ત્રીરાત્રિર્ણ નમિષિર્ણ જહી સંઘાદી મુંઢિર્ણ ।

एयाणि वि न तारयन्ति दुस्वीलं परियागयं ॥

પિંડોલ એવ કુસ્ત્રીલે નરગાઓ ન મુચ્છ-।

મિલ્લાએવા મિલ્લ્યેવા સુલ્લ એ કમ્મદં દિવ્વં ॥ ૩. સૂ. ॥

અ. ૫, ગા. ૨૧-૨૨.

અર્થાત્—ગીર, વલ્લ્ય કે અન્યથર્મ ધારણ કરવાથી, માયું મુકાવવાથી અને એવા એવા બાહ્યાચાર ગ્રહણ કરવાથી કંઈ દુરાચારી—કુમાર્ગી સાધુ પોતાને દુર્ગતિથી બચાવી શકતા નથી. દુઃશીલ ભિક્ષા માંગીને આશ્રવિકા કરે, પણ અનાચાર સેવે અને પાપકર્મ વર્જે નહિ, તો તે નરકથી છૂટે નહિ; પરંતુ પવિત્ર વર્તન રાખનાર સાધુ હોય કે સંસારી હોય તોપણ તે સ્વર્ગે જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાગધર્મની સફળતા કરી શકનારાઓ વિરલ જ હોય છે અને બાહ્યતઃ ત્યાગી દેખાનારાઓ કરતાં તો અંતરથી નિર્ભય અને પ્રામાણિક સંસારીઓ ઉચ્ચતર કહેવાય છે. ખરેખર, એ પ્રકારનો ત્યાગધર્મ કષ્ટસાધ્ય છે, પરંતુ તે અસાધ્ય તો નથી જ. સુસાધ્ય ત્યાગ કપીરના શબ્દોમાં આ પ્રકારનો છે—

“જેમી હોડે જડા બઢાવે

“ઢાલ મસ્તમે’ રહેતા હે !”

પરંતુ એ આત્મવંચક ત્યાગને માટે એ જ મહાત્માએ પુનઃ કહ્યું છે કે,

“યોં ક્યોં સાહજ મિલવા હે ?” (૧-૭-૮)

[એ પ્રમાણે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યોત્તું કથન કર્યું એ કર્તવ્યોત્તું પાલન કરતું તે હવે મનુષ્યાની ફરજ છે; પરંતુ એ ફરજ બળવવાને તેઓમા આક્રમક પ્રકારના આતર ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઈએ. એક અધિકારી મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યોત્તું પાલન જોટલે અંશે કરી શકે છે તેટલે અંશે અનધિકારી મનુષ્ય કરી શકતો નથી. ત્યારે દરેક અવસ્થાનાં કર્તવ્યોત્તું પાલન કરવા માટેના અધિકારીનું પદ પામવા સાર મનુષ્યમાં કયા કયા ગુણો હોવા જોઈએ તેનું અનુકરે વર્ણન કરવામાં આવે છે.]

પ્રયમકર્ત્તવ્યાધિકારિણઃ । ૧ ॥

येषां मानसमुत्तमं च सरलं शुद्धं प्रसन्नं पुन-
श्चिन्तोपाधिविषादशोकरहिता बुद्धिर्विशुद्धा वरा ॥

આલસ્યેન વિવર્જિતા વિનયિનો યે ब्रह्मचर्ये रताः ।
कर्तव्ये प्रथमेऽधिकारिण इमे ते बालविद्यार्थिनः ॥

પ્રથમ કર્તવ્યના અધિકારી કોણ અને કેવા હોવા જોઈએ ?

સાવાર્થ—મનમાં પ્રાપ્તિક હવાનો પ્રવેશ થયેલ ન હોવાથી જોઓતું માનસ ક્ષેત્ર શુદ્ધ સરલ અને પવિત્ર હોવા ઉપરાંત પરમ પ્રસન્ન હોય, જોઓની ભુક્તિ, ચિન્તા, ઉપાધિ, ખેદ અને શોકથી રહિત પરમ વિશુદ્ધ હોય, જોઓ આળસ વિનાના, હૃદયગી અને વિનીત હોય, જેમનું બ્રહ્મચર્ય સુરક્ષિત હોય, તે બાલવિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કર્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૯).

વિવેચન—‘શિક્ષા’ અર્થાત્ ‘કેળવણી’ અહણ કરવાને પાત્ર—અધિકારીઓ કોણ અને કેવા હોવા જોઈએ તેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શિક્ષાપ્રાપ્તિને અર્થે પ્રથમ અવસ્થાને જ સર્વથા અનુકૂળ લેખવામાં આવી છે. બીજી અવસ્થાઓ તેને માટે પ્રથમ અવસ્થાના જેટલી અનુકૂળ શા માટે લેખવામાં આવી નથી તેનું કારણ આ શ્લોક વાંચતાં સ્પષ્ટ થાય છે. એક વિદ્યાર્થીમાં જે જે ગુણો હોવા આવશ્યક છે તે તે ગુણોનું નિર્દેશન કરતાં પ્રથમ કહે છે કે જોઓતું માનસ ક્ષેત્ર નિઃપ્રપંચ, શુદ્ધ, સરલ, પવિત્ર અને પરમ પ્રસન્ન હોય, જોઓની ભુક્તિ, ચિન્તા, ઉપાધિ, ખેદ અને શોકથી રહિત હોઈ પરમ વિશુદ્ધ હોય તથા જોઓ આળસ વિનાના, વિનયગુણ ધરાવનારા અને અખંડ બ્રહ્મચર્યથી સુરક્ષિત હોય તેઓ જ વિદ્યાર્થી થઈ શકે. આટલા કથનમાં વ્યતી નિર્દેશન કરવામાં આવ્યું નથી. ‘બ્રાહ્મ’ શબ્દ વ્યસ્યક નથી પરંતુ ‘શુશ્રુ-વાચક વિગ્રેપણ’ વૃત્ત છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર્યુક્ત ગુણવાળા હોય તેઓ હમેશાં હૃદયના ‘બ્રાહ્મ’ જ હોય છે અને જ્યાંસુધી હૃદય બાળકના જેવું વિશુદ્ધ અને આહક સ્વભાવચાળું રહે છે ત્યાંસુધી જ તે શિક્ષણ મેળવવાને યોગ્ય રહે છે. સંસારની ચિન્તાઓનો તેમાં પ્રવેશ થયા પછી અને શરીર તથા મનને તેજસ્વિતામાં ટકાવી રાખનાર અખંડ બ્રહ્મચર્યનો નાશ થયા પછી હૃદય ‘બ્રાહ્મ’ રહી શકતું નથી અને તેથી તે શિક્ષણ અહણ

કરવાની યોગ્યતા તથા અધિકારને ધારણ કરતું લેખાતું નથી. ઉક્ત ગુણોપેત બાળક હૃદયના વિદ્યાર્થીઓ-પછી તે ગમે તેટલી મોટી વયના હોય તોપણ- શિક્ષાપ્રાપ્તિના અધિકારી છે; પરંતુ ગમે તેટલી ‘બાળ વયના’ છતાં ‘બાળહૃદય વિનાના’ અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ગુણો વિનાના અને અહ્યયર્થને ખંડિત કરી ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓ ‘શિક્ષાપ્રાપ્તિ’ ના અધિકારવાળા લેખાતા નથી. શું આપણે નથી જોતા કે બાળલગ્નથી પોતાના અહ્યયર્થનો, શારીરિક તથા માનસિક તેજસ્વિતાનો, હૃદયની શુદ્ધતા તથા સરલતાનો, નિશ્ચિંતતાનો અને મનની પ્રસન્નતાનો નાશ કરી ચૂકેલા અસ્પષ્ટચરક તરણો પણ કેળવણી ભેતા અટકી પડે છે ? તેઓનો વિદ્યાબ્યાસ તો ખુલ્લી રીતે અટકી જ પડે છે, પરંતુ તેઓનો સૂક્ષ્મ માનસિક વિકાસ (કે જે પણ ‘શિક્ષા’ના એક વિભાગ છે) પણ એથી અટકી પડે છે. તેથી ઉલટું વયના પ્રમાણપુરઃસરની પ્રથમ અવસ્થાને ઉલ્લંઘી ગએલા પરંતુ હૃદયના ‘બાળક’ ટકી રહેલા ધણા યુવકોનો અબ્યાસવિષયક તેમ જ માનસિક વિકાસ પ્રગતિમાન થતો જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અવસ્થાનાં કર્તવ્યોને માટે વયની મર્યાદા ગણાય છે અને ઉચિત ગુણુવત્તા પ્રધાન છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થાને શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ગાળવા માટે એક વિદ્યાર્થીમાં કેવા કેવા ગુણો જોઈએ તેનું વર્ણન તો અત્ર અતિસંક્ષેપમાં કર્યું છે, પરંતુ અન્ય અંગેમાં તેનો ધણો વિસ્તાર છે. વિદ્યાર્થીના પ્રત્યેક ગુણ ઉપર વિવેચન કરવામાં આવે તો તેનો એક મોટો અંશ થાય. છતાં વિનય, ઉદ્યોગ અને અહ્યયર્થ એ ત્રણ ગુણો એક વિદ્યાર્થીના પરમાવશ્યક ગુણો લેખાય છે. (૯).

દ્વિતીયકર્તવ્યઅધિકારિણઃ । ૧૦ ॥

येषामुन्नतिकामना प्रतिदिनं प्रीतिः परार्थे परा-
 द्रव्योपार्जनलालसापि न कदा नीतिं समुल्लङ्घते ॥
 वृत्तिर्धर्मपराङ्मुख न भवति क्लेशस्य लेशोपि नो ।
 ते बोध्या अधिकारिणः सुगृहिणः कृत्ये द्वितीये शुभे ॥

ગૃહસ્થ ધર્મના અધિકારીઓ.

ભાષાર્થ—જેઓને ઐદિક ઉપતિની વિશેષ કામના છે, તેની સાથે પરોપકાર કરવાની લાગણી મનમાં રહ્યાં કરે, દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની લાલસા વિદ્યમાન હોય તથાપિ તે લાલસા નીતિની દૃઢને ઉદ્ધમનારી ન હોય, જેની વૃત્તિ ધર્મથી પરાદુરુષ ન હોય કિન્તુ ધર્મ તરફના વલણુવાળી હોય, જેઓ કુટુંબ વિગેરેમાં સુલેહને આહવાસ અને ક્યેશને દયાવાનારા હોય સદ્ગૃહસ્થો ખીજા કર્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૧૦).

વિવેચન—દ્વિતીય અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેનો અધિકાર એક ગૃહસ્થાશ્રમીના ત્યારે જ આવેલો હોવાય કે જ્યારે તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નીતિ અને ધર્મને અનુસરતી વૃત્તિ જાગ્રત રહ્યાં કરે. ધર્મોપાર્જન કરવાની અને ઉદ્યોગપરાયણ રહેવાની આ અવસ્થામાં જરૂર રહે છે, પરન્તુ તે કરતાં નીતિને અને ધર્મને વિસરી જવાં ન જોઈએ. પૂર્વે 'સદુદ્યોગ' માં પ્રવૃત્તિને દ્વિતીય અવસ્થાનું એક કર્તવ્ય કહેલું છે તે 'સદુદ્યોગ' આ પ્રમાણે નીતિ અને ધર્મપુરઃસરતો હોવો જોઈએ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવવાળાં કૌટુંબિકોમાં જોળાવાની માણસને જરૂર પડે છે અને વિજાતીય ગુણોવાળા સ્વભાવોનું સંઘર્ષણ થતાં કલહરૂપી અકમક જરૂર લાગે છે; પરન્તુ જો પુરો કલહપ્રિય ન હોય તો કુટુંબમાં ગમે તેવા વિવાદો સ્વભાવો એકત્ર થયા હોય તથાપિ ક્યેશ થતો નથી. આ કારણથી કૌટુંબિક શબ્દમાં શાન્તિ જળવવાને પુરો શાંતિપ્રિય બનવું જોઈએ. આન્ય દાહ સ્વભાવ કલહપ્રિય હોય અને તે કલહ કરવા લાગે, પરન્તુ મનો માણસ જો તે કલહને ઉત્તેજન આપતો નથી—અર્થાત્—પોતે શાન્તિપ્રિય હોઈને કલહને પ્રતિબંધ કરે તેવો શબ્દોચ્ચાર કે વર્તન કરતો નથી, પણ કલહ પાતારને પોતાની ગેજે જ શાન્ત રહેવાની જરૂર પડે છે. ^૧ પછી કલહ પાતારને પોતાની ગેજે જ શાન્ત રહેવાની જરૂર પડે છે. ^૨ વગેરે વચોવચામ્વતિ " જે વગડામાં ધાસનું તણખલુએ ^૩ પોતે રહે છે. ^૪ મરે ^૫ ગંગા પડે તો પણ શું ? તેથી કોઈ અસિ વધી ^૬ નથી ગંગા મનને તેજસ્વી ^૭ કલહને માટે જાણવું. (૧૦).

પ્રાણાન્તેપિ ચલન્તિ કિંચિદપિ નો ધૈર્યેણ યે ધર્મતઃ ।
 સર્વસ્વાપગમેપ્યસત્યવચનં નેચ્છન્તિ વક્તું કદા ॥
 આશાપાશનિરાસનોન્નતબલાઃ પ્રેમ્ણા પરાર્થે રતા ।
 એતે સન્ત્યધિકારિણો બુધવરાઃ કૃત્યે તૃતીયે વરે ॥

પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્તવ્યના અધિકારીઓ.

જ્ઞાવાર્થ—જેઓ ધર્મના માર્ગમાં એવા તો અડગ હોય અને ધીરજ પણ એટલી પ્રબળ હોય કે પ્રાણ જતાં સુધી પણ તે માર્ગથી લેશમાત્ર ચલાવ-
 માન ન થાય, અને પોતાની સર્વ સંપત્તિ આલી જતી હોય તોપણ જેઓ
 અસત્ય વચન બોલવાને ઇચ્છતા ન હોય, તૃષ્ટ્યારૂપી પાશબંધનને તોડી
 નાંખવાથી જેમનું નિરુદ્ધતારૂપી બળ અતિઉન્નત થયેલું હોય અને જેઓ
 પરાર્થના માર્ગમાં ચાલવાને ખરી લાગણીથી તત્પર થએલા છે તેવા ધીર
 અને પ્રાગ્ પુરૂષો પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્તવ્યના અધિકારી મનાય છે. (૧૧).

વિવેચન—પરાર્થસાધનારૂપી તૃતીય અવસ્થાના કર્તવ્યની પરિપૂર્ણ-
 તાને અર્થે મનુષ્યમાં જે ગુણોની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી છે તે ગુણો
 ધૈર્ય, ધર્મતત્પરતા, સત્યવાદિત્વ, નિર્લોભ-તૃષ્ટ્યા રહિતતા-નિરુદ્ધતા અને
 પ્રણતા એ પ્રમાણે છે. આ ગુણો આ અવસ્થામાં આવશ્યક છે અને અન્ય
 અવસ્થાઓમાં આવશ્યક નથી એમ આ ઉપરથી સમજવાતું નથી. કહેવાતું
 તાત્પર્ય એ છે કે તૃતીય અવસ્થાની સફળતાને અર્થે એ ગુણો મનુષ્યમાં
 હોવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. હવે આપણે એ આવશ્યકતાની ઉદાહરણમાં
 ઉતરીશું. તરૂણાવસ્થામાં મૃદસંસારરૂપી રાજ્ય-કૌટુંબિક સ્વરાજ્ય ચલાવીને
 તેમાં વિજયી નીવડેલા સંસારી યોધાને શિરે આ અવસ્થામાં શાંતિજંધુ-
 સમાજ, ધર્મજંધુસમાજ કે દેશજંધુઓના સમાજનું હિત કરવાની મોટી
 ફરજ આવી પડે છે. આજસુધી કૌટુંબિક સ્વરાજ્ય ચલાવનારે હવેથી શાંતિ,

ધર્મ કે દેશનું સામાજિક સ્વરાજ્ય ચલાવવાનું હોય છે. કૌટુંબિક કોમડાઓ (Problems) ઉકેલવામાં આજમુખી તેને જે જે ગુણોની આવશ્યકતા લાગતી હતી, તે તે ગુણોની વિશેષ વિકસિત સ્વરૂપમાં હવે તેને આવશ્યકતા પડતી હોય તેમ લાગે છે. ધર્મરતિ, શાન્તિપ્રિયતા ઇત્યાદિ ગુણોનાં આગળ વધેલાં રૂપો જે ધર્મતત્પરતા, ધીર પ્રકૃતિ, ન્યાયપ્રિયતા ઇત્યાદિ ગુણો છે તેની આવશ્યકતા જણાય છે. જ્ઞાતિનું ધર્મનું કે દેશનું હિત-પરહિત કાંઈ એ માણસ પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરીને જ સાધી શકતો નથી. ધન માર્ગે પોતાના પરિપક્વ વિચારો, રહસ્યો, અનુભવ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ ત કાર્ય કરવામાં કરવાથી ધન કરતાં પણ વિશેષ પરાર્થ સાધી શકાય છે. કૌટુંબિક કોમડાઓ કરતાં જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશને લગતા કોમડાઓ ઉકેલવાનું કાર્ય વિશેષ કઠિન હોય છે. તરજાવસ્થામાં એક ભૂલ થવાને પરિણામે આપ્તા કુટુંબને સહન કરવું પડે તેને બદલે આ મધ્યાવસ્થામાં થયેલી ભૂલથી આખી જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશ સમસ્તને સંકટ મહન કરવું પડે અને તેથી પરાર્થને લગતાં કાર્યો કરવામાં પણ અત્યંત દીર્ઘ વિચારો કરવાની જરૂર છે. ધૈર્યપૂર્વક વિચારો કરીને કોઈ પણ કાર્યો શરૂ કરવાં અને તે શરૂ કર્યા પછી ગમે તે ભોગે તે પૂરાં કરવાં એ મોટો ગુણ માથી પહેલો જરૂરનો છે. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે:—

અર્થવા મરણમસ્ટુ યુગાન્તરે વા ।

ન્યાય્યત્તપઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

અર્થાત—આજે મરણ થાય કિંવા યુગાન્તરે થાય, તોપણ ધીર પુરુષો ન્યાયના માર્ગમાંથી ચલિત થતા નથી. આવા ધીર પુરુષો કે જેઓ ધનની કે સ્થૂળ વૈભવસંપત્તિની તો શું પણ પોતાના દેહની પણ આકૃષ્ટિ આપવાને તત્પર હોય તેઓ જ પરાર્થ સાધી શકે. ઘણી વાર જ્યારે જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશના હિતને માટે મોટા આગેવાનો, ધર્મગુરુઓ કે રાજ્યાધિકારીઓની સામે લડત ચલાવવાની હોય છે, ત્યારે જો ભર્તૃહરિ કહે છે તેવા અવિચલ ધીર પુરુષો ન હોય તો લોકો ખાલ્ય હડી ભય છે અને પરાર્થ-સાધનારૂપી કર્તવ્યમાં સફળતા મળતી નથી. ઘણી વાર લોકો ધૈર્ય અથવા

ધૃતિનો ખોટો અર્થ કરે છે. કોઈ આપણા સામે હુમલો કરે અને આપણે તેના તે હુમલામાંથી આપણી જાતનો જવાબ કરવાને સમર્થ હોઈએ છતાં તેના હુમલાને અડગ રહીને સહન કરી લઈએ તો તે ધૈર્ય અથવા ધૃતિ બતાવી કહેવાય એમ એ ખોટો અર્થ કરનારાઓ માને છે; પરંતુ મોતે-નના કહેવા પ્રમાણે એ ધૃતિ કહેવાય નહિ. તે કહે છે કે “આપણને થતી હાનિઓમાંથી આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવાના તમામ પ્રકારના ન્યાય-યુક્ત ઉપાયો યોજવાની આપણને છૂટ છે” અને એવા ઉપાયો લેવાના કાર્યને તે ધૃતિ કહે છે. ધૃતિનું આ લક્ષણ યથાર્થ છે, અને ન્યાયયુક્ત સત્ય માર્ગે વિચરવામાં પાછા હઠવું નહિ, પરહિત કરવા જતાં પોતાના લાભની તૃષ્ણા જરા પણ રાખવી નહિ, લાલચથી ન લલચાતાં અચલ મનો-વૃત્તિપૂર્વક પોતે દીર્ઘ વિચાર કરીને નક્કી કરેલે માર્ગે વિચરવું, એ જ પ્રકારની ધૃતિની મનુષ્યને પોતાની તૃતીય અવસ્થામાં વિશેષ જરૂર પડે છે. દ્વિતીય અવસ્થામાં મનુષ્યની વૃત્તિ ધર્મથી પરાદ્-મુખ ન હોવી જોઈએ એમ જણાવ્યા પછી આ અવસ્થામાં અંશકાર “ધર્મતઃ” શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે એ જૂઠી જગુ’ જોઈએ નહિ. વૃત્તિને ધર્મની સંમુખ રાખ્યા પછી ધીમે ધીમે ‘ધર્મતત્પર’ બનાવવી એટલો હેતુ એ શબ્દમાં સમાવેલો છે. અન્ય શુણના વિકાસમાં પ્રગતિમાન થતાંની સાથે ધર્મમાં પણ ક્રમશઃ કેવી રીતે આગળ વધતાં રહેવું તેનું એ સ્પષ્ટ સૂચન છે. (૧૧).

ચતુર્થકર્તવ્ય્યાધિકારિણઃ । ૧૨ ॥

લીના વૈભવવાસના વિષયતો યેષાં વિરક્તં મનો-
નો મોક્ષેતરકામનાસ્તિ સમતા માનેષ્પમાને તથા ॥
ચિત્તં નિશ્ચલમાત્મસાધનવિધૌ લોભસ્ય લેશોપિ નો ।
તે મવ્યા અધિકારિણો વ્રતપરાઃ કૃત્યે ચતુર્થે પરે ॥

ત્યાગ અથવા યોગના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓની સાંસારિક વૈભવસુખની વાસના લય પામી ગઈ

હોય, જેમનું મન વિષયવિલાસથી તદ્દન વિરક્ત થઇ ગયું હોય, મોક્ષ વિષય ખીજી કોઇ પણ જાતની જેમના મનમાં અભિલાષા નથી, માન મળે, ચાહે અપમાન મળે બન્નેમાં જેમને એકસરખો ભાવ છે, આત્મિક કાર્ય માધવામાં જેમની ચિત્તવૃત્તિ અત્યંત નિશ્ચય થઇ હોય, કોઇ પણ જાતની વસ્તુ મેળવવાનો લોભ તો જેમને લેશમાત્ર પણ નથી, તેવા વ્રતધારી જબ્બ પુરુષો ત્યાગરૂપ એવા કર્તવ્યના અધિકારી છે. (૧૨)

વિવેચન—“ધર્મતપરતા”થી એક ભૂમિકા ઉચે ચડીને ‘આત્મસાધન’માં ચિત્તને નિશ્ચય કરવું એ પ્રકારનો ત્યાગ વા યોગ ચતુર્થ અવસ્થાનું પરમ કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ કરવાના અભિલાષીએ સર્વાંશે નિઃસ્પૃહતાને પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ—અર્થાત્ સર્વ ઐહિક વાસનાઓમાંથી ચિત્તવૃત્તિને નિવૃત્ત કરવી જોઇએ. વસુદેવ વૃદ્ધમ્બક ગાનવું એ બહુભાવનું પરમ—ઉચ્ચતમ લક્ષણ છે, પરંતુ તેમાંએ જે કિંચિત્ મમત્વ સૂચવ્યું છે તેના પણ ત્યાગ કરીને આન્તરુ દહિને માત્ર મોક્ષની કામનામાં યુક્ત રાખવી એ જ અંતિમ અવસ્થાનું પરમ લક્ષણ છે. મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે પ્રકારના યોગો કરીને જે સ્વયં દેહધારી આત્માએ અકિંચન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હોય તે જ ચતુર્થ અવસ્થાના કર્તવ્યને સંજોગ કરવાની ખરી જિજ્ઞાસાવાળો છે એમ કહેવાય—અર્થાત્ તે જ ચતુર્થ અવસ્થાના કર્તવ્યનો હિંચિત અધિકાર ધરાવે છે એમ કહેવાય. (૧૨).

તૃતીય પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યના કાળની ઘટના.

[આ પ્રમાણે આધ્યુષની ચાર અવસ્થાઓ, તે અવસ્થાઓનાં કર્તવ્યો અને તે કર્તવ્યોની પરિપૂર્ણતાને અર્થે અધિકારી મનુષ્યો કેવા ગુણવીળા દોષા જોઇએ તેનું વેસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આજ્યુઃ પરંતુ તેમાં કેટલીક સંદર્ભોને અવકાશ દેશે દોષ તે સંદર્ભોનું નિરસન કરવાનું હવે સાર કરવામાં આવે છે.]

કર્તવ્યકાલવિભાગઃ । ૧૩ ॥

સામાન્યેન હિ યાવદાયુરધુના સમ્ભાવ્યતે માનવે ।
યોંશસ્તસ્ય ચતુર્થ એપ સમયઃ પ્રત્યેકમેષાં ક્રમાત્ ॥
કાલો યસ્ય યદા સ્વતઃ સમુદિતઃ કૃત્યં તદા તદ્ભવે-
ત્સંસાધ્યં ક્રમશસ્તથા કિલ ભવેચ્છત્કેર્વિકાશો યથા ॥

એકેક કર્તવ્યનો કેટલો કેટલો સમય ?

ભાવાર્થ—જે દેશનાં મનુષ્યોના કર્તવ્યની હદ જોવાની હોય તે દેશના મનુષ્યોનું સામાન્ય રીતે વધારેમા વધારે આયુષ્ય જેટલા વર્ષનું હોય, તેના આર ભાગ કરતા યોથા ભાગનો જે સમય આવે તેટલો સમય એકેક કર્તવ્યનો જાણવો. તે વિભાગ પ્રમાણે જે કર્તવ્યનો જ્યારે ઉદય થાય, તે અવસ્થામા તે કર્તવ્ય આગળ બતાવનામા આવે તે વિધિ પ્રમાણે એવી રીતે બળવવું જોઈએ કે જેથી દિવસે દિવસે આત્મિક શક્તિનો વિકાસ થતો આવે અને ઉત્તરોત્તર કર્તવ્ય બળવવાનું બળ પ્રાપ્ત થતું આવે. (૧૩).

વિવેચન—એક સો વર્ષનું મનુષ્યનું આયુષ્ય કલ્પીને તેના ૨૫-૨૫ વર્ષના એકસરખા આર વિભાગો કરીને તે પ્રત્યેક અવસ્થાના કર્તવ્યો તથા તે કર્તવ્યો બળવવાને પાત્ર મનુષ્યોના ગુણોનું કથન અત્ર સમાપ્ત થયું.

શંકા—પરંતુ આધુનિક સમયમા મનુષ્યો સો વર્ષનું આયુષ્ય ભાગ્યે જ ભોગવી શકે છે. ધણાઓ ૫૦ વર્ષની વયે મૃત્યુ થાય છે અને ૮૦ વર્ષ સુધી તો ભાગ્યે જ કોઇ પહોંચી શકે છે. આપણા આર્યાવર્તમાં ૮૦ વર્ષ કરતાં વધારે વયના મનુષ્યો ૧૦૦ માં ૧ પણ હશે કે નહિ તે માટે શંકા રહે છે. તો પછી ૨૫ વર્ષના એકસરખા વિભાગો કરવામા આવ્યા અને તેનો કર્તવ્યક્રમ સૂચવવામા આવ્યો તે શુ ઉચિત છે ?

સમાધાન—કુર્નિયાના જૂદા જૂદા વિભાગોની શીતોષ્ણ ઋતુની અસર મનુષ્યોના શારીરિક બધારણ ઉપર થતી હોય એમ લાગે છે. જે દેશમાં ઉષ્ણતા વધારે હોય છે તે દેશના લોકોને યુવાવસ્થા નાની વયમાં

વિવેચન—એડીસન કહે છે કે આ જીંદગી દુઃખથી ભરપૂર નથી પરંતુ તેમાંથી ધણું શીખવાનું અને સુખ મળે છે; એટલે કે માનવજીવન એક પ્રકારની શાળા છે કે જે શાળામાં મનુષ્યરૂપી વિદ્યાર્થીઓ રોજ રોજ કાંઈક નવું નવું શીખે છે—સુખદુઃખના અનુભવ મેળવે છે. આ શાળા પણ વિદ્યાર્થીઓની શાળાના ધોરણપુરુષર આલતી સંસ્થા છે અને તેનાં ધોરણ કુદરતે સ્થાપેલાં હોય છે. પ્રત્યેક વસ્તુનો સ્વભાવ કુદરતે એવો સ્થાપિત કર્યો છે કે જ્યાં તે ક્રમે ક્રમે આગળ પ્રગતિમાન થતી રહે છે. પ્રગતિના સ્વાભાવિક ક્રમનું ઉદ્ધેન કરવાથી પ્રાયઃ પ્રગતિનો અવરોધ થઈ જાય છે અને તેથી કુદરતને અતુસરીને વર્તવાનું શિક્ષણ પામેલાં મનુષ્યોએ પોતાની સર્વ પ્રકારની પ્રગતિને અર્થે ક્રમશઃ આગળ વધવાના જ નિયમો સ્થાપિત કર્યાં છે. આ કારણથી જીંદગીની શાળામાં અભ્યાસ કરતાં મનુષ્યોને માટે પણ વિદ્વાનોએ કમાનુસારી પ્રગતિનો માર્ગ નિયત કરેલો છે. એકાએક ત્વરાપૂર્વક પ્રગતિને ધમ્મનારાઓ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય છે. સુભાષિતકાર કહે છે કે—

શર્મર્મિયાં શર્મરર્માનારોદેત્પર્વતં શર્મૈઃ ।

શર્મરખ્યુ વર્તેત ષોજમાન પરં વ્રજેત્ ॥

અર્થાત—થોડે થોડે શીખવાથી વિદ્યા આવડે છે, ધીરે ધીરે ધ્રુ મેળવાય છે અને ધીમે ધીમે પર્વત ઉપર ચઢાય છે, તેવી રીતે માર્ગ ડગલે ડગલે ચાલવું પણ યોજનના યોજન ચાલવું નહિ. આ બોધ અન પણ ક્રમે ક્રમે—ધીમે ધીમે આગળ વધવાનું સૂચન કરે છે. એ જ પ્રમા મનુષ્યની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો વિકાસ પણ વયના ક્રમે કરી આગળ વધતો રહે છે અને તેમ તેમ વધારે ને વધારે હાંપલુભરે મોટાં અને ક્ષિતકારક કાર્યો કરવાની આંતર્યાલ શક્તિને માણસ સંપાદ કરતો જાય છે. અપરિપક્વ વયવાળા કે ધમ્મી બુદ્ધિવાળા એક બાળકને કે મોટા વ્યાપાર કરવાનું સોંપવામાં આવે છે તે તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી એમ થવાનું કારણ એ હોય છે કે તે બાળકની વય 'દિવા' બુદ્ધિ અપરિપક્વ દશામાં હોઈને તે તેનું ગંભીર કાર્ય કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે મોટા નો મેળવવાના લોભથી આપણે જે નાના બાળક પાસે મોટા વ્યાપાર ખેડાવીને 'તો તેનું' પરિણામ નક્કર આવે છે, પરંતુ જે તેની વય અને બુદ્ધિના પ્રમાણ

તેને નાનું કાર્ય મોંઘ્યુ હોય છે તો તે જો યથાર્થ રીતે બજાવી લાવે છે; તે જ પ્રમાણે થોડા પરિશ્રમના થોડા ફળથી અસંતુષ્ટ થવું નહિ અને પૂરી યોગ્યતા વિના મોટાં કાર્યોમાં માર્યું મારવું જોઈએ નહિ. શરૂઆત બંને નાની હોય પણ તે નાની શરૂઆતમાં જ મોટાં અને સુંદર પરિણામો રહેલાં છે. વડના એક નાના ખીજની અંદર મોટું વૃક્ષ રહેલું છે એમ માનીને તે નાની શરૂઆતથી પણ તુટી રહેવું. આત્મશક્તિનો ઉદય પણ ક્રમે ક્રમે થવો જ ઉચિત છે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરીને જ મંથકારે આર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો નિર્ણય કરી બતાવ્યાં છે. આ કર્તવ્યોનું સૂચન આગળના શ્લોકોમાં થઈ ગયું છે અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની ગોઠવણીમાં જે રીતિ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે તે ક્રમાનુસારિણી અને ઉચ્ચતમ ધ્યેય મિટુંની સંમુખ વિશેષ તે વિશેષ આગળ વધનારી છે.

“એક બાળક શામાટે પ્રૌઢ વયવાળા પુરૂષના જેવો પરાયે જીવન ગાળનારો ન બની શકે ?” એવી ઉચ્ચ પણ અસંભવનીય કલ્પના કરીને મનોગમ્ય સ્વપ્નામાં વિહરવાનું ત્યજી દઇને વિદ્વાન પુરૂષોએ પૂર્વે જે “શત્તેઃ પન્થાઃ”નો નિયમ સ્થાપિત કર્યો છે તે જ નિયમને આ કર્તવ્યક્રમઘટનામાં ગ્રહણ કર્યો છે.

શંકા—સંસારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે કોઈ કોઈ વાર નાની વયના છોકરાઓ વ્યાપારવિપયક ખુદ્દિમાં બહુ આગળ વધેલા હોય છે અથવા તો તારૂણ્યમાં વિહરતા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ બાવસાધુના જેવું જીવન ગાળતા હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ રીતે ક્રમઘટનાનું ઉલ્લંઘન થાય છે તો તે શું અનિષ્ટકારક કહેવાય ?

સમાધાન—ના. [વાચો આ નીચેનો શ્લોક અને તે ઉપરનું વિવેચન.]

શક્તિસદ્ભાવે કમોલ્લંઘનં ન વાધકમ્ । ૧૬ ॥

પ્રાક્સંસ્કારવલેન યસ્ય જનિતા સત્યાગવૃત્તિર્હૃદા ।

સ્વાર્થત્યાગસહિષ્ણુતાદિકમનઃશક્તિઃ પુરેવોદ્ગતા ॥

સ ત્યાગાદિકમુત્તરોત્તરમલં કર્તવ્યમાસેવતાં ।

યોગ્યત્વાત્ક્રમલઙ્ઘનેપિ ન મનાગ્ વાધાત્ર કાપ્યૂહ્યતે ॥

જ્યાં આદ્યસ્થિત શક્તિવિકાસ હોય ત્યાં કંમની જરૂર નથી.

સાધાર્થ—જેને પૂર્વ જન્મના શુભાનુભવથી શુભ કંમનો જ યોગ મળ્યો છે, અને તેથી બાહ્યાવસ્થામાં જ શુભ સંસ્કારના બળથી સારા સારા વિચારો થવા માંડે; વિષયભોગ તરફ અરુચિ અને ત્યાગ તરફ પ્રબળ રુચિ જણાય; સ્વાર્થો ઇન્છાઓનો નિરોધ અને સ્વાર્થત્યાગરૂપિ બલવતર પ્રતીત થાય; સંતિષ્ણતા, ધૈર્ય, ક્ષમા આદિ માનસિક સદ્ગુણો અને મનોબળ; ... અભિક બળ, બાહ્યાવસ્થા, તરણાવસ્થા માં ગમે તે અવસ્થામાં પ્રકટ થયેલાં જણાય તો તે માણસ ગમે તે અવસ્થામાં ત્યાગરૂપ અન્તિમ કર્તવ્ય મા અન્ન ઉત્તરિમાથી કર્તવ્ય યોગ્યતાનુસારે બળવી શકે છે, તેમ કરવામાં ઉપર દેહસા કંમનું ઉત્તરણ થતું હોય તોપણ કંઈ બાધ નથી. સખ્ય કે ઉપરનો કંમ પ્રાપ્તિ છે અને તે પણ યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખનારો છે. (૧૬)

વિવેચન—ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ અર્થાત્ ગુણી જતોના ગુણ જ પૂજનીય લેખાય છે, તેમની જાતિ કે વય એમાં પૂજનીયતાનો ગુણ નથી. તેવી જ રીતે કર્તવ્યની ધટના મનુષ્યના ગુણ તથા શક્તિની ન્યુનાધિકતાના પ્રમાણમાં નિશ્ચિત કરી છે. સ્વભાવિક નિયમ પ્રમાણે ગુણ કિંવા શક્તિનો સદ્ભાવ વધને અનુસરતો હોય છે અને અવ-હારમાં બહુધા તેનું જ દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વધને. આધારે કર્તવ્ય-કંમની ધટના કરવામાં આવી છે; પરંતુ એટલું જૂલી જલું જોઈએ નહિ કે વય અને ગુણમાં ‘ગુણ’ પ્રધાન છે, તેથી કર્તવ્યકંમની ધટનામાં ‘ગુણ’ ને અનુસરતો દરકાર કરવામાં કરો બાધ નથી. આ સંસારમાં ધણા છત્રો પૂર્વ જન્મના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી આગ્રત થઈને જન્મ લે છે.* બાહ્ય કિંવા

* પૂર્વ જન્મના સંસ્કારનું એક અમલકારિક દર્શાવ અત્ર આપણું અપ્રાસંગિક રેખાશે નહિ. કલકતાનિવાસી બાણુ વસન્તકુમાર ચેટર્જીનો બાળક પુત્ર મદનમે-લ્લ ચેટર્જી છે. વસન્તકુમાર સંગીત વિદ્યા ઉપર અત્યંત પ્રેમ ધરાવે છે. એક-ર વસન્તકુમારે એણે કે પોતાનો બાળક પુત્ર મદન એકાન્ત આનંદપૂર્વક ગાઈ હો છે. તાલ અને સૂરની મીઠાસા પ્રમાણે તે પોતાના સ્વરને ધીમે-ઉતાવળે રીતે તાલ પલ્લવ પ્રમાણે તે બાળક ગાતો હતો. આ વખતે એણે તેના

તરણાવસ્થામાં પરાયોપજીવી અને ત્યાગી તરીકે જીવન ગાળતા ઉચ્ચાત્માઓનો આ જગતમાં કેવળ અસહજાવ નથી. પૂર્વ સંસ્કારના બળે કરીને કોઈ તેવા આત્માઓમાં લઘુ વયે શક્તિવિકાસ માલૂમ પડે તો તે શક્તિ અર્થાત્ ગુણને અનુસરતાં કર્તવ્યો બળવવામાં કરો જાધ નથી—ક્રમની ધટના ત્યાં અંતરાયજૂત થઈ શકે નહિ, કારણકે તેવા આત્માઓ વયની અપેક્ષાએ બંને પ્રથમ કિંવા દ્વિતીય અવસ્થામાં હોય, તથાપિ ગુણ કિંવા શક્તિની, અપેક્ષાએ તેઓ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થાને પાત્ર હોઈ શકે છે; અને ક્રમધટનામાં વયગણના જોણ છે તથા ગુણગણના પ્રધાન છે એવું આગળ જણાવવામાં આવી ગયું છે.

શંકા—ક્રમધટના જ્યારે ગુણ અને શક્તિને પ્રધાનપણે અનુસરે છે અને વયને જોણ રીતે અનુસરે છે, તો કોઈ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થાવાળો પુરૂષ વિષયલાલસાથી કેવળ સુક્ત ન થયો હોય તે તે અવસ્થાઓમાં પણ શુદ્ધસ્થાવ્રમમાં રચ્યો પચ્યો રહે, તો તેણે પોતાનું કર્તવ્ય ઉચિત રીતે બજાવ્યું મેખાય કે નહિ ?

સમાધાન—ના. મીસીસ એની ઊંચાંટ કહે છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય ઉન્નતિપથગામી છે એટલે કે મનુષ્યનો આત્મા પ્રત્યેક ક્ષણે ઉન્નત અવસ્થામાં આવતો જાય છે, અને એ ખરું છે કે મનુષ્યત્વનું જો ઉચ્ચ લક્ષ્યબિંદુ છે તે સ્થળે પહોંચવાને મનુષ્યે ઉન્નતિપથગામી થવું એ જ કર્તવ્ય છે. ઉન્નતિપથગામી થવાને બદલે અધઃપતિત થવું તે મનુષ્યત્વને અશૂળ કરનારું છે, બલકે આત્મવિધાતક છે. તેટલા માટે પ્રથમ કે દ્વિતીય અવસ્થામાં શક્તિ

પિતાને આશ્રય થયું. તેની પરીક્ષા લેવાને પિતાએ હામોનિયમ બળવવા માંડ્યું અને મદને હામોનિયમને બરાબર રીતે અનુસરીને ગાયું ! તાલ સ્વરમાં જરા પણ ભૂલ નહોતી ! આ વખતે મદનની ઉમર માત્ર બે વર્ષ અને નવ માસની હતી ! ! જ્યારે તે ચાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે અલીપુરના જ્ઞેષ્ઠ મેજસ્ટ્રેટને ત્યાં એવું સુરીકું ગાયન ગાયું હતું. તે સાંભળનારાઓનો નિમ્મય થયો હતો કે તેવું ગાયન દસ કે પંદર વર્ષના અભ્યાસી ગાયકો પણ ગાઈ શકે નહિ ! ! પૂર્વજન્મના સંસ્કારબળે દરિને વચની ગણના કેવી રીતે તિરોબૂત થાય છે અને ગુણની ગણના પ્રધાનપદ પામે છે તેનું આ એક સામાન્ય દર્શાવ જ છે.

વા શુભના સહભાવે કરીને તૃતીય કિંવા ચતુર્થ અવસ્થાનાં કર્તવ્યો કરવાં તે ઉચિત છે, બાધક નથી; પરંતુ તૃતીય તથા ચતુર્થ અવસ્થામાં દ્વિતીય અવસ્થાનાં કર્મોમાં પડ્યાં રહેવું એ આત્માને પતિત કરનારું હોઇ અનુચિત છે. આત્માને ઉચિત દશામાં આણવાને ક્રમોચ્ચંદન કરવામાં બાધ નથી પરંતુ ક્રમોચ્ચંદનનો દોષ બહારીને આત્માને અધઃપતિત કરવો એ તો દ્વિગુણ્ય દોષ છે. આ કારણથી આ શ્લોકમાં ઉત્તરમલં શબ્દરૂપે ક્રમોચ્ચંદનની પણ અંધકારે મર્યાદા બાંધી આપી છે. તે શબ્દનો સ્પષ્ટાર્થ એ પ્રતીત થાય છે કે ત્યાગાદિ ઉચ્ચ કર્તવ્યો બળવવાને વચના ક્રમનું ઉચ્ચંદન કરવાની જરૂર પડે તો તેની રીતે ઉચિત થવા માટે કરવું, અને તેમાં બાધ નથી. (૧૬)

[ક્રમાનુસારે કર્તવ્ય નહિ બળવનારા એટલે કે એ ક્રમચળનાને અપવાદરૂપ બાસતા મનુષ્યો સંબંધી વાચકની સંકલ્પ પુનઃ સમાધાન કરવાને અંધકાર કહે છે:]
કર્તવ્યવિશેષાણાં પરસ્પરં સદ્ધારાસદ્ધારાં । ૧૭ ॥

पूर्वपूर्वमथोत्तरोत्तरविधौ संलीयते कुत्रचि-

त्पुंसः शक्त्यनुसारतः कचिदपि प्राधान्यतस्तिष्ठति ॥

क्राप्येतानि समाश्रयन्ति समतां वैपम्यकोटिं कचि-

त्कालाद्देशवशाच्च वस्तुवशतः कार्येषु सर्वैः क्रमः ॥

આરે કર્તવ્ય અલગ અલગ જ રહે છે કે ક્યાંય તેમનો સહચાર થાય છે ?

ભાવાર્થ અને વિવેચન—દરેક માણસને શક્તિ અને મંથેગો એક-સરખા પ્રાપ્ત થવા નથી. વિવશક્ત્ય સંથેગોને લીધે કોઇનામાં એવી શક્તિ દોષ કે એક અવસ્થાનું એક કર્તવ્ય પસાર કરી બીજા કર્તવ્યની હદમાં પ્રવેશ કરી શકે, અને બીજા કર્તવ્યને છોડ્યા પછી જ ત્રીજા કર્તવ્યને સ્વીકારી શકે. તેની અપેક્ષાએ તો પૂર્વકર્તવ્ય ઉત્તરોત્તર કર્તવ્યમાં પર્યવસાન પામે છે. કોઇ પુરુષમાં વળી અમુક પ્રકારનું જ બળ હોવાથી અંગીના છેડા સુધી અમુક અમુક સ્વાબીષ્ટ કર્તવ્ય જ સ્વીકારવામાં આવે છે. તેની અપે-

ક્ષાત્રે અમુક એકેક કર્તવ્ય જ પ્રાધાન્ય બાવે રહે છે. કોઈનામાં વિશેષ શક્તિના પ્રભાવથી એક અવસ્થામાં પણ એકથી વધારે કર્તવ્ય સમાનાધિકરણથી સાથે સાથે રહે છે, અને કોઈ ઠેકાણે તે કર્તવ્યો વિખંભપણે રહે છે. એટલે કર્તવ્યોની પરસ્પર સમાનતા અને વિષમતા, સહચાર અને અસહચાર, ક્રમ અને ઉત્ક્રમ એ બધાનો આધાર પુરૂષની શક્તિ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, બાવ વગેરે પ્રાપ્ત થયેલા સંયોગો ઉપર છે. જગતમાં આ પ્રમાણે બિન બિન પ્રકારે જીવન ગાળતાં મનુષ્યોનાં દર્શાંતો જોવામાં આવે છે, પરંતુ મુખ્ય નિયમ અથવા ક્રમઘટનાની અપેક્ષાએ એ પ્રકારનાં જીવન અપવાદરૂપ જ લેખાવાં જોઈએ. આ અપવાદરૂપ જીવનમાંએ કેટલાંક જીવન કર્તવ્ય બળવવામાં સફળ થતાં હોય અને કેટલાંક જીવન અફળ પણ જાય ખરાં; પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને નિયમાનુસાર વ્યતીત થતાં જીવન તો અફળ જવાનો સંભવ જ નથી.

અત્ર આ બાબતને લગતાં એકાદ બે દર્શાવતો ઠીક ઉપયોગી થઈ પડશે. છુદ્દે પ્રથમાવસ્થા તો યથાથોગ્ય વિદ્યાબ્યાસમાં વ્યતીત કરી હતી, અને દ્વિતીય અવસ્થામાં ગૃહસ્થાશ્રમ પણ શરૂ કર્યો હતો. આ ગૃહસ્થાશ્રમની ખીજ અવસ્થામાં જ તે પરહિત કરવાની ત્રીજી અવસ્થાનું કર્તવ્ય પણ બળવ્યે જતો હતો. કોઈ દુઃખી મનુષ્યને જોઈને તેને દુઃખમુક્ત કરવો, કોઈ દીન વિદ્યાર્થીને વિદ્યાદાનને અર્થે ધનદાન કરવું ઇત્યાદિ પરહિતનાં કર્યોમાં તે એ અવસ્થામાં પણ નિમગ્ન રહેતો હતો. એવામાં એકાએક વેરાગ્ય અને જ્ઞાનના પ્રાપ્ત્યથી ખીજી અવસ્થામાં જ તેણે ચૈથી અવસ્થાનું કર્તવ્ય આદર્શું! તેણે પોતાની પત્ની ઘરોધરાનો, બાળક પુત્રનો અને વૃદ્ધ માતાપિતાનો એકાએક ત્યાગ કર્યો અને વનવાસી થઈ રથજે રથજે જીવહિંસાપૂર્ણ યતયાગાદિની વ્યર્થતાનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. યુવાવસ્થામાં એક પૂરા સંન્યાસી તરીકે તેણે જીવન ગાળવા માંડ્યું તેમાં તેની શક્તિ, કાળ અને સંયોગો જ કારણીભૂત હતાં; ત્યાં વયની ક્રમઘટના પ્રમાણે કર્તવ્યની ક્રમઘટના નિરર્થક હતી. ખીજું એક દર્શાવત સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત હાદાભાઈ નવરોજીનું છે. તેમણે વિદ્યાર્થીજીવન પૂર્ણ કરી યજ્ઞી ગૃહસ્થાશ્રમ આરંભ્યો હતો, પરંતુ વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ ત્રીજી અવસ્થાના કર્તવ્યની

સરખાત કરી હતી અને બીજી અવસ્થામાં તો તેમણે ખરેખર પરહિતાર્થી જીવન જ ગાળવા માંડ્યું હતું ! સ્વદેશબંધુઓની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્ર બહાર પાડવાનું, સરકારના કાન મુઠી પ્રજા અવાજ લેઈ જવાને મથન કરવાનું, હિંદના લોકોના હિતને આજે ઇંગ્લાંડમાં રહીને લડત ચલાવવાનું અને એ રીતે સર્વ પ્રકારનું પરહિતાર્થી જીવન કે જે વસ્તુતઃ ત્રીજી અવસ્થાનું કર્તવ્ય છે તે પ્રભાણે બીજી અવસ્થામાં જ આણું કર્યું હતું, અને તેના બીજાંકર તો પહેલી અવસ્થામાં જ ફરી નીકળ્યા હતા. આવી રીતે બીજી અને ત્રીજી અવસ્થાનો કાળ ત્રીજી અવસ્થાના કર્તવ્યમાં જ વ્યતીત કર્યા પછી આજે એ મહાત્મા ચોથી અવસ્થા ભોગવે છે, છતાં લોકહિતનો દોષક તો તેમના હૃદયમાં જ્વલત બળ્યાં કરે છે. (૧૭)

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

૧ કર્તવ્યની ઇચ્છાનું નિવાસક્ષેત્ર : ચિદ્વૃત્તિ.

તે હવે કર્તવ્ય બળવવાની ઇચ્છાને નિવાસ કરવાથોડા પૃથક્ષેત્રમાં દેશી કાપડો જોઈએ તેનું કથન કરવામાં આવે છે.]

કર્તવ્યક્ષેત્રમ્ ૧-૧૮ ॥

ત્કાલા સહિષ્ણુતે સરલતા સન્તોષસત્યાગ્રહૌ ।

આરે, ક્ષેત્રલયઃ કપાયવિજયઃ પ્રોત્સાહનં માનસમ્ ॥

ભાવાર્થ પદારતા ચ સમતા ન્યાયે પરાયે રતિ-

સરખા પ્રાપ્ત થતા

દોષ કે એક અવસ્થાનું હૃદયે તત્રૈવ માનુષ્યકમ્ ॥

પ્રવેશ કરી સકે, અને જ્યને થોડાં ક્ષેત્ર કયું ?

કારી સકે. તેની અપેક્ષાજન્યતામાં પણ અધીરા ન બનતાં ધીરજ રાખવી, પામે છે. કાંઈ પુરુષમાં વળી

મુઠી અમુક અમુક સ્વાભાવિક ૫૧૧ ૧૧૨ ॥ મનુષ્યત્વમિત્યર્થઃ । મવ-

ધર્મ અને પરમાર્થના કાર્યમાં નિહર થઇ આગળ વધવાને ચરાતન રાખવું, દુઃખ અને દૃષ્ટી સામે થઇ હિંમતથી તે સહન કરવાની શક્તિ ધારણ કરવી, મનમાં સરલતા અને સંતોષવૃત્તિ રાખવી, પ્રાણુ જતાંસુધી પણ સત્યને વળગી રહી સત્યાગ્રહી થવું, લાંબી લાંબી વ્યર્થ ઇન્દ્રિયો ઉપર દબાણ રાખવું, ક્રોધ, મદ, માન, લોભ વગેરે પ્રચંડ પ્રકૃતિઓને અંકુશમાં રાખી તેના ઉપર વિજય મેળવવો, મનમાં હિંમત રાખવી, ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખી વિષયવિલાસના વેગમાં તથાવું નહિ, શાન્તિ અને સ્વાસ્થ્યને ગુમાવવાં નહિ, સંપત્તિ અને સાધનોના પ્રમાણમાં બેદારતા રાખવી, અને ન્યાયવિશિષ્ટ પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રેમ રાખવો. આ ઉપર બતાવેલ સદગુણો જે હૃદયમાં હંમેશ રુકુરામમાન રહે છે, ત્યાં જ મનુષ્યપણું-માનવતત્ત્વ રહેલું છે. (૧૮)

વિવેચન—પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો બજાવ-
 ળીને કેવો માણસ અધિકારી લેખાય, તેની વિસ્તૃત વિવેચના આગળ કરી
 જવામાં આવી છે. ક્રમે ક્રમે પ્રત્યેક અવસ્થા આવી પહોંચતાં ક્રમે ક્રમે કેવો
 હિતચત્ર અધિકાર મનુષ્યમાં આવવો જોઇએ તે સમજાવે એ વિવેચનામાં
 કહેવાઈ ગયું છે, પરંતુ અત્ર સર્વ અવસ્થાઓ અને સર્વ પ્રસંગોમાં મનુષ્યમાં
 કેવા પ્રકારનો એક સામાન્ય અધિકાર હોવો જોઇએ તે કહેવામાં આવ્યું છે.
 પ્રત્યેક અવસ્થાનું એક મુખ્ય કર્તવ્ય તો હોય છે જ, પરંતુ પ્રતિદિવસે અને
 પ્રતિષટિકાએ મુખ્ય કર્તવ્યનાં જૂદાં જૂદાં અંગો સંબંધી વિચાર કરવાનું
 તેમજ કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. મુખ્ય કર્તવ્યની વિચારણામાં તેમજ
 કર્તવ્યનાં અંગ ઉપગમ્ય નાનાં મોટાં કાર્યોની વિચારણામાં કેવો સામાન્ય
 અધિકાર હોવો જોઇએ ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે. એ
 પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અંધકાર જણાવે છે કે તે સામાન્ય અધિકાર જેનું હૃદયરૂપી
 ક્ષેત્ર શુદ્ધ હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. હૃદયરૂપી ક્ષેત્ર શુદ્ધ કોનું કહેવાય ?
 મનુષ્યનું. પુનઃ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે મનુષ્ય કોણ ? પાંચ ઇન્દ્રિયો જેને
 હોય તે મનુષ્ય કહેવાતો હોય તો ગાય, બેંસ વગેરેને પણ તે હોય છે. પાંચ
 ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ હોવા માટે મનુષ્ય કહેવાતો હોય તો (પાશ્ચાત્ય
 વિદ્યાની શોધ પ્રમાણે) વાંદરાને પણ મનુષ્ય લેખવો જોઇએ કારણ કે વિદ્યા-
 નવેતા હાર્વિને શોધ કરી છે કે વાંદરાઓમાંથી જ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને

અત્યારે પણ વાંદરાંઓમાં છુદ્ધિના અંકુરો જાણાય છે તેમજ તેનાં વિદાસ પણ કરી રાહાય છે. પરંતુ વાનર એક મનુષ્ય નથી, તેનું કારણ શું? કારણ એ છે કે વાંદરાં મનુષ્યત્વને ઉચિત સ્ફુર્તિ વ્યવહાર કરી શકતો નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યત્વને ઉચિત સ્ફુર્તિ-હિતકારી વ્યવહાર અને વિચાર કરી શકે તે જ મનુષ્ય કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ આંગ્રેજ કવિ અલ્બેક્ષાંડર ધોપ કહે ■ કે કુદરતે અગ્રાધ ડહાપણનો ઉપયોગ કરવા માટે જ મનુષ્ય પ્રાણીની રચના કરી છે, આ અગ્રાધ ડહાપણનો ઉચિત ઉપયોગ જો તે ન કરે, તો પછી તે મનુષ્ય નહિ કહેવાય, પરંતુ ષણ દિવા વાનર જ કહેવાય. આ પ્રમાણે મનુષ્યના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રનો જ્યાં સદ્ભાવ હોય ત્યાં જ કર્તવ્ય-રૂપી પ્રમુખ બીજમાંથી કાર્યરૂપી મનોરમ વૃક્ષના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ છે. મનુષ્યહૃદયરૂપી ક્ષેત્રના ગુણોમાં ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, સરલતા, સંતોષ, આમહ-પૂર્વક સત્યવાદિત્વ, નિર્દોષ, ક્રોધ-માન-લોભ-મોહ-મદ-મત્સરરૂપી પારિપુર્ણ ઉપર વિજય, માનસિક હિંસાહ, શાન્તિ, દાન્તિ, ઉદારતા, સમતા, આપ-પ્રિયતા, પરાપકારવૃત્તિ ઇત્યાદિની ગણના જ થવી ઘટિત છે. એ ગુણો જો હૃદયમાં ન હોય તે હૃદયમાં કર્તવ્ય-કાર્ય સંજ્ઞાથી ક્રોધ પણ પ્રકારની સદિ-શ્ચાના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ જ નથી. (૧૮)

[આકૃતિમાં મનુષ્ય પરંતુ વૃત્તિમાં અમનુષ્ય એવાં પ્રાણીઓનાં હૃદયક્ષેત્રો કર્તવ્યને મટે શું છવનભર નિરૂપણો જ રહેવાનાં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન શ્લોકમાં આપનામાં આવે છે.]

ક્ષેત્રવિશ્લદિઃ । ૧૯ ॥

માનુષ્યં હિ નિરુક્તલક્ષણયુતં ક્ષેત્રં પ્રધાનં મતં ।

કર્તવ્યવ્યાખ્યતરુપરોહણવિધેયોગ્યં સતાં સમ્મતમ્ ॥

સ્યાચ્છેદોપત્તુણોપલાદ્યુપહતં શોધ્યં તદા તત્પુરઃ ।

નો ચેન્નિષ્કલતામુપેતિ સકલો તદોપણાદિશ્રમઃ ॥

ક્ષેત્રની શુદ્ધિ.

સાવાર્ધ—કેવળ જનનેય લક્ષણયુક્ત જો મનુષ્યત્વ-માનવપણું તે

કર્તવ્યનું પ્રધાન ક્ષેત્ર છે. કર્તવ્યરૂપ જૂઠ્ઠાનાં ખીજ વાવવાની તે જ ઉત્તમ ભૂમિકા છે, એમ સત્પુરુષો અનુભવપૂર્વક કહી ગયા છે. જો તે ભૂમિ દુરાચાર, દુરાચાર, દુર્મતિરૂપ કાંકરા પથ્થર અને તરણાં વગેરેથી અશુદ્ધ થયેલી હોય તો પ્રથમ પ્રયત્ન કરી તે ભૂમિને શુદ્ધ બનાવવી જોઈએ, નહિતો તેની અંદર વાવેલ ખીજ અને કરવામાં આવેલ શ્રમ જાને નિષ્ફળ જાય છે. માટે પ્રથમ ક્ષેત્ર વિશુદ્ધ કરવું જોઈએ. (૧૯)

વિવેચન—પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવેલા શુદ્ધોથી યુક્ત જે હૃદય ન હોય—અર્થાત્ જે વ્યક્તિમાં માનુષ્ય ન હોય, માનુષ્યના શુદ્ધો ન હોય, તે વ્યક્તિનું હૃદય કર્તવ્યરૂપી જૂઠ્ઠાના ખીજને માટે અનુકૂળ ક્ષેત્ર સેખાતું નથી. સામાન્યતઃ આપણે જોઈએ છીએ કે જે ભોંય રેતાળ, ક્ષાર-યુક્ત કે કાંકરાવાળી હોય ■ તેમાં નાંખવામાં આવેલું ખીજ ખળી જાય છે, જે ખીજના ગર્ભમાં મોડું વૃક્ષ અને સુંદર ફળો અદસ્તરૂપે સમાજેલા હોવા છતાં તે ખીજ તે ક્ષેત્રમાં ઉછરી શકતું નથી; તેવી જ રીતે જે હૃદયભૂમિમાં અનેક દોષરૂપ રેતી, ક્ષાર, તણખલાં કે કાંકરા રહેલા હોય તે ભૂમિમાં કર્તવ્યવૃક્ષનું ખીજ દગ્ધ થઈ જાય છે, તેના અંકુરો ફૂટી શકતા નથી. પરંતુ તે અશુદ્ધ ભૂમિમાં તેવો જ કુદરતી શુભ છે માટે તેમાં ખીજ વાવવાનો યત્ન જ ન કરવો એમ માની બેસી નિરૂધ્ધી રહેવું જોઈએ નહિ. તે ભૂમિમાં જે દોષો હોય તે દૂર કરવામાં આવે અને વારિસિંચનથી તેને રસમસ કરવામાં આવે તો તે જ ભૂમિ શુદ્ધ થઈ શકે છે. જે અશુદ્ધ ભૂમિમાંથી પણ ઉત્તમ ફળો પ્રાપ્ત કરવાની આપણે અભિલાષા રાખતા હોઈએ, તો તેને શુદ્ધ કરવાનો યત્ન પણ કરવો જ જોઈએ. ક્ષેત્રને વિશુદ્ધ કર્યા વિના ખીજને ખળી જવું જોઈતે ધણીએ સંસારક્ષેત્રના માલેક ખેડુતો નિરાશ બનીને બેસી રહે છે અને કહે છે કે “શું કંઈ બાધ? મારા ખેતરની ભોં સારી નથી!” પરંતુ તેમની મોટી ભૂલ જ એ છે કે તેઓ નિરૂધ્ધી બેસી રહે છે અને ભોં સારી કરવાને જરા પણ ઉદ્યમ કર્યા વિના પોતાના સંચિત કર્મ ઉપર રોષણાં રડીને બેસી રહે છે ?

न दैवमिति संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।

અનુયમેન કસ્તૈલં તિલેમ્યઃ પ્રાપ્તમર્હતિ ॥

અર્થાત્—જેમ દેવમાં હશે તેમ યશો એમ ધારીને પોતાનો ઉદ્યોગ છોડી દેવો જોઈએ નહિ, કારણકે તકમાં તેણે હોવા છતાં પણ તે ઉદ્યોગ—કર્મા વિના નિષ્ફળતું નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે હૃદયક્ષેત્રમાં કર્તવ્યરૂપ વૃક્ષના સદ્વિજ્ઞાંકુરો ફૂટી નીકળે તેટલા સાર, જે ક્ષેત્ર અશુદ્ધ હોય તો, તેને વિશુદ્ધ કેવી રીતે કરવું? તેમ કરવાને કયા પ્રકારનો અને કઈ પદ્ધતિપુરઃસર ઉદ્યમ સેવવો?

ઉત્તર—સર્વદા અને સર્વથા ચિદ્વૃત્તિનું શુભ વિચારોથી પોપણું કરવું, એ જ હૃદયવિશુદ્ધિ કરવાનો પ્રમુખ ઉદ્યોગ છે. ચિદ્વૃત્તિ એટલે શું, શુભ વિચારોના પોપણુંથી તેના ઉપર કેવી અને કયે પ્રકારે અસર થાય છે, ઇચ્છાંકુરનો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થાય છે, એ સપણું ક્રમાનુસાર રીતે અંતઃકાર હવે દર્શાવે છે. (૧૯)

કર્તવ્યવસ્થા: । ૨૦ ॥

इच्छायां प्रथमं निमित्तवशतः कर्तव्यमुत्पद्यते ।

तत्र प्राप्य बलं प्रवृत्तिपदवीमारोहति प्रायशः ॥

अभ्यासेन चिरं प्रवृद्धबलतः स्थैर्यं समालम्बते ।

निष्ठामेति ततः क्रमेण परमां पूर्णं તદર્હે બલે ॥

કર્તવ્યની અવસ્થાઓ.

ભાવાર્થ—ત્યારે માણસને સારાં નિમિત્તો મળે છે ત્યારે કર્તવ્ય વિશે મનમાં ખ્યાલ આવે છે, અને સંયોગો અનુકૂળ બનાવી તે કર્તવ્ય કદં એમ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કર્તવ્ય પ્રથમ ઇચ્છારૂપે પ્રકટ થાય છે, તે કર્તવ્યની પહેલી અવસ્થા. ઇચ્છા થયા પછી તદનુકૂલ પોતાના અને પરન વિચારોનું જગ મળે છે; તે જગથી પ્રતિકૂળ વિચારોને દૂર હટાવી નિષે પ્રવૃત્તિ કરે છે; આ કર્તવ્યની બીજી અવસ્થા. પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં અભ્યાસ અને અનુભવથી માર્ગની સુરહેલીઓ દૂર થાય છે. અનુકૂળતાન સાથે સક્રિયમાં પણ વધારો થાય છે એટલે કર્તવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં સ્થિરતા

જામે છે; આ કર્તવ્યની ત્રીજી અવસ્થા. તે કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ બળવવા જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય અને જમે તેવા સંયોગોમાં તેથી ચલિત ન થવાય, તેવી દૃઢતા થાય, નિરૂક્ત દૃઢતા અને શક્તિથી કર્તવ્યવિષયક પૂરેપૂરી સિદ્ધિ થાય, તે કર્તવ્યની ચોથી અવસ્થા બાબતી. (૨૦)

વિવેચન—ચિત્તની સ્થિતિ બે પ્રકારની હોય છે. સમાહિત અને બ્યુત્થિત. સમાહિત સ્થિતિમાં વૈરાગ્યના વિચારો આવે છે અને બ્યુત્થિત સ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિજનક વિચારો સ્ફુરે છે. જે વખતે ચિત્ત આ સમાહિત અથવા બ્યુત્થિત સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે ઉભયમાંથી કોઈ એક પ્રકારનું કર્તવ્ય ચિત્તમાં સ્વયંભૂ રીતે ઉદ્ભૂત થાય છે. કર્તવ્ય સંબંધી આ સ્વયંભૂ ઇચ્છા એ જ કર્તવ્યની પ્રથમ અવસ્થા છે. ભૂમિમાં વાવેલું ખીજ જેવી રીતે સ્થૂળ દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય છે કારણકે તે ભૂમિમાં દટાએલું છે અને ખીજના પ્રતીતિજનક અંકુરો ભૂમિનું પેટ ચીરીને બહાર નીકળ્યા રોના નથી; તેવી રીતે પ્રથમાવસ્થામાં રહેલું કર્તવ્ય અન્ય કોઈના જોવામાં—જાણવામાં આવતું નથી કારણકે તે ઇચ્છાની મર્યાદામાં જ રહેલું હોય છે. ભૂમિમાં વાવેલું ખીજ જળસિંચનથી અંકુરોના રૂપમાં ફૂટી નીકળે છે અને જીવન-વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે સ્થૂળ દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવે છે, તેવી રીતે કર્તવ્યની ઇચ્છાસ્પી ખીજ દીર્ઘ વિચારણારૂપ જળસિંચનને પરિણામે પ્રવૃત્તિરૂપે બહાર અંકુરિત થાય છે ત્યારે તેને ખીજજો નોઈ શકે છે. ખીજ અને વૃક્ષની પેઠે કર્તવ્યની આ ખીજ અવસ્થા છે. આ ખીજ અવસ્થામાં કર્તવ્ય ખીજને સ્વ તથા પર સાહાય્યથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજમાં પોતામાં જે કાંઈ ગુણ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે તેને જળસિંચનરૂપ પૂરના વિચારોની અનુમતિથી વિરોધ બળ મળે છે અને એ રીતે એકત્ર બળની પ્રાપ્તિ થતાં તે ભૂમિના પેટને ચીરીને બહાર ફૂટી નીકળે છે. વિચારોનું આટલું બળ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્તવ્ય જોઈએ તેટલી જળવાન સ્થિતિને પામી શક્યું લેખાતું નથી, કારણકે નાના અંકુરવાળા રોપાઓને નાશ પામવાનો અનેક પ્રકારનો ભય પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભયો આંતર અને આહ ઉભય પ્રકારના હોય છે. છાંડવામાં પોતામાં કાંઈ રોગ ઉત્પન્ન થવાથી

અર્થાત્—જેમ દેવમાં હશે તેમ યશે એમ ધારીને પોતાનો ઉદ્યોગ છોડી દેવો જોઈએ નહિ, કારણકે તલમાં તલ હોવા છતાં પણ તે ઉદ્યોગ—કર્મા વિના નિકળતું નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે હૃદયક્ષેત્રમાં કર્તવ્યરૂપ વૃક્ષના સહિષ્ણાંકુરો ફૂટી નીકળે તેટલા સાશ, જે ક્ષેત્ર અશુદ્ધ હોય તો, તેને વિશુદ્ધ કેવી રીતે કરવું? તેમ કરવાને કયા પ્રકારનો અને કઈ પદ્ધતિપુરુસર ઉચમ સેવવો?

ઉત્તર—સર્વદા અને સર્વથા ચિદ્વૃત્તિનું શુભ વિચારોથી પોષણ કરવું, એ જ હૃદયવિશુદ્ધિ કરવાનો પ્રમુખ ઉદ્યોગ છે. ચિદ્વૃત્તિ એટલે શું, શુભ વિચારોના પોષણથી તેના ઉપર કેવી અને કયે પ્રકારે અસર થાય છે, ઇન્દ્રિયાંકુરનો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થાય છે, એ અમલ... કાર હવે દર્શાવે છે. (૧૯) ... મૂળમાંથી ઉમેડી ચકતાં નથી. તેને જ... પડતી નથી કારણકે તેનાં મૂળ એટલાં ઉંડાં હોય

ત... દરથી મૂળીયાંવાટે ભૂમિનો રસ ચૂસીને પોતાનો જીવનવ્યાપ... ચલાવી શકે છે. આ પ્રકારની દૃઢતા જામ્યા પછી વૃક્ષની કે કર્તવ્યની જે અવર... થાય છે તે અચલાવસ્થા છે અને તે તેની ચોથી અથવા છેલ્લી અવસ્થા... અચલ અવસ્થાને પામેહું કર્તવ્ય તેના સર્વ પ્રકારના શુષ્કોથી સંપન્ન હોય... અને તેથી પૂર્ણાવસ્થાને પામેહું લેખાય છે. જેઓમાં આ પ્રકારની કર્તવ્ય... દિનો નિવાસ હોય છે તેઓ જ માનુષ્યને સફળ કરનારા લેખાય છે. (૨૦)

[ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી ઇન્દ્રિયરૂપ જે કર્તવ્યની પ્રથમ અવસ્થા છે એ જ... સ્થાની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ કર્તવ્યનો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જન્મ એ પણ મહા દુર્લભ... છે; કારણકે જેમ બીજ હોય તો જ વૃક્ષની સંભાવના પડે છે, તેમ જ કર્તવ્ય... એ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જન્મ થયો હોય તો જ પશ્ચાત્ તેની દ્વિતીય, તૃતીય અને... સત્વરે અર્યજાવસ્થા સંભવે છે, હવે કર્તવ્યની આ મહાદુર્લભ પ્રથમાવસ્થાનો જ... કઈ રીતે થાય છે તેનું સૂચન વિસ્તાર સાથે કરવામાં આવે છે;]

કર્તવ્યનિયામિકાચિદ્વૃત્તિઃ । ૨૧ ॥

શુદ્ધાન્તઃકરણોત્પિતાધ્યવાસિતિર્યા ચેતનાલક્ષિતા
સદ્બુદ્ધ્યાહ્વયતાં ગતા ચ સદસન્માર્ગસ્ય નિર્દેશિ

દુષ્કૃત્યે કુપિતા નિપેધયતિ સા સદ્ગોચવૃત્ત્યા પુનઃ ॥
 સ્યાત્સ્પષ્ટાં યદિ ચેતના શુભતરા ચિત્તસ્ય શાન્તિસ્તથા ।
 જ્ઞાયેતેઽગ્રત એવ તત્ર જનિતૌ કોપપ્રસાદૌ તદા ॥

ચિદ્વૃત્તિ આજ્ઞા નિષેધ કેવી રીતે કરે છે ?

ભાવાર્થ અને વિવેચન—કરવામાં આવતું કાર્ય શુદ્ધ નિર્દોષ અને પરિણામે હિતકારક હોય તો નિરૂક્ત ચિદ્વૃત્તિ પ્રકૃષ્ઠિત ભર્મિ રૂપે પ્રતીત થઈ કૃત્તવ્યનો નિર્દેશ કરે છે અર્થાત્ “ આ કાર્ય કરવાધાયક છે માટે ખુશીથી કર ” એમ અંદરખાને હુકમ કરે છે. પણ જો તે કાર્ય બપ'કર પરિણામ નિપજાવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય, અને દુષ્ટ વૃત્તિથી પ્રેરાએલું દુષ્કૃત્ય હોય, તો તે ચિદ્વૃત્તિ પ્રસન્ન થવાને બદલે કોપાગ્રામન થઈ, સંકુચિત બની ધિક્કાર યા તિરસ્કારરૂપે તે કાર્ય કરવાની મના કરે છે; જો કે કોપ અને પ્રસાદરૂપે ચિદ્વૃત્તિની સ્વરૂપા થાય છે તો દરેક માણસને; પણ તે કોપ યા પ્રસાદ હુકમ અને નિષેધ જણાય છે તો તેને જ, કે જે-મતું ચૈતન્ય કર્મના ધદ્દ આવરણના અપગમથી કંઈક નિર્મળ અને શુદ્ધ થયેલું છે અને ચિદ્વૃત્તિ જેમની સ્થિત થયેલી છે. ચિદ્વૃત્તિ એ અંતરૂતો ઉડામાં ઉડો ભાગ છે અને તેનો કોપ યા પ્રસાદ અન્ય કોઈ જાણી શકતું નથી. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલા વિકારોની હાયા તો વદન ઉપર યા નેત્રોમાં પડેલી જણાય છે અને તે ઉપરથી અન્ય માણસ ચિત્તના વિકારોને વદનની રેખાઓ ઉપરથી કળી શકે છે; પરન્તુ ચિદ્વૃત્તિના આજ્ઞા નિષેધને તો અન્ય કોઈ પણ સમજી શકતું નથી. જેવી રીતે જળની સપાટીની નીચે રહેલાં પુષ્પો આગળાય છે કે પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે એ કોઈ પણ નેત્રશક્તિ જાણી શકતી નથી, તેવી જ રીતે ચિદ્વૃત્તિ સંકોચ પામીને નિષેધ કરે છે કે પ્રકૃષ્ઠિત થઈને આદેશ કરે છે તેને કોઈ અન્ય મનુષ્ય સમજી શકતો નથી.

શંકા—જો ચિત્તના વિકારો વદનપરની રેખાઓ ઉપરથી કળી શકાય છે, તો ચિત્ત ઉપર આધિપત્ય ધરાવતી ચિદ્વૃત્તિના નિષેધાદેશ પણ તે પ્રકારની વદનરેખાઓપરથી કેમ જાણી ન શકાય ?

• સમાધાન—ચિત્ત ઉપર ચિદ્વૃત્તિનું આધિપત્ય હોવા છતાં સર્વદા અને સર્વથા ચિદ્વૃત્તિની આગામી અમલ ચિત્ત કરતું નથી, તેથી ચિદ્વૃત્તિના નિષેધાદેશની સ્પષ્ટ છાપ વદનરેખાઓમાં ઉતરતી નથી, પરંતુ ચિત્તના વિકારોની છાપ જ ઉતરે છે. નિમ્ન શ્લોકના વિવેચનમાં તે વાત સ્પષ્ટ સમજાશે. (૨૨)

સ્ફુરણાચક્ષ્માવેપિ કયં કુકૃત્યપ્રવૃત્તિઃ । ૨૨ ॥

સંસ્કારૈશ્ચુભૈઃ કુબુદ્ધિજનકૈઃ કર્માણુભિઃ સચ્ચિતૈ-
રાક્રાન્તા યદિ ચેતના મલહતા વ્યાપ્તા ચ જાહ્યેન વા ।
ચિદ્વૃત્તિસ્ફુરણા ભવન્ત્યપિ ભવેત્તેષાં ન ધીગોચરે ।
મન્દાસ્તેન મદોદ્ધતાઃ પ્રતિદિનં કર્તુ કુકૃત્યં રતાઃ ॥

દેવકેને સ્ફુરણા થવા છતાં કુકૃત્ય કેમ થાય છે ?

ભાવાર્થ—પૂર્વનાં સંચિત કર્મના ક્રેટલાએક એવા અશુભ પરમાણુઓ અથવા અશુભ સંસ્કારો હોય, કે જેથી સદ્બુદ્ધિ દ્વાર્ધ જાય અને દુર્બુદ્ધિની પ્રબળતા થઈ જાય, તેમાં અશુભ કર્મોથી જેમની ચેતના દ્વાર્ધ ગઈ હોય અને તેની આંતરે પાસ દુષ્ટ ચિત્તનથી મક્કીનતા જામી મછ હોય અને જેમના અંતરમાં આરે તરફ જડતા પ્રસરી રહી હોય તો તેવા પુરુષોના અંતરપટમાં ચિદ્વૃત્તિની સ્ફુરણા થવા છતાં પણ તે સ્ફુરણાની કોષ અને પ્રસારણ નિશાનીઓ તેમના જાણુવામાં આવતી નથી, તેથી સુકાન વગરના વહાણની પેઠે આડી અવળી ગતિ કરતાં યા તો કુકૃત્ય તરફ પગલાં ભરતાં તેમને કોઈ અટકાવનાર નથી તેથી સ્વચ્છંદપણે ઉદ્ભવ થયેલા તે મંદ પુરુષો તેમની ખાલ ધમ્મ પ્રમાણે ગમે તે કુકૃત્ય કરવામાં તત્પર થાય છે. (૨૩)

વિવેચન—ચિદ્વૃત્તિ તો હમેશાં આત્મહિતકર માર્ગની જ યેરણી કરે છે, છતાં ગ્રહણ એવું જોવામાં આવે છે કે ચિત્ત સર્વદા શરીરની પાસે આત્મહિતકરક પ્રવૃત્તિ જ કરાવતું નથી. કોઈ વાર તે તેથી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તો કોઈ વાર અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ પણ કરાવે છે. જ્યારે ચિત્ત શરીર અથવા તેનાં

અવયવોની પામે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, ત્યારે તે ચિદ્વૃત્તિની પ્રેરણા અથવા અવાજની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરે છે એમ સમજવું. સર્વ મનુષ્યોનાં ચિત્ત કાંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. કેટલાંક ચિત્ત ચિદ્વૃત્તિની આજ્ઞાને અનુસરનારાં જ હોય છે અને તેવાં ચિત્તો શરીર પામે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવતાં નથી. પૂર્વનાં સંચિત ક્રોધોથી જોડાને અશુભ સંસ્કારોવાળું ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય છે તેઓના શરીરની પાસે તેમનાં ચિત્તો ચિદ્વૃત્તિના અવાજની દરકાર કર્યા વિના માત્ર બાહ્ય સંયોગોને વશવર્તી રહીને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. બહુધા મનુષ્યનાં ચિત્ત બાહ્ય સંયોગોપર આધાર રાખનારાં જ હોવાથી ચિત્તને વિદ્વાનોએ એક દર્પણના જેવું કહ્યું છે. દર્પણમાં જેવી રીતે બહારની વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેવી જ રીતે ચિત્તમાં બાહ્ય દશ્યોનાં પ્રતિબિંબો પડે છે. ચિત્ત એક એવો ધાતુનો રસ છે કે જે તેને જે આકારમાં ઢાળીએ તે જ આકારમાં ઢળીને એક ચત્તિરૂપ બની જાય. જેવી રીતે પ્રવાહી પાણીને એક વાડકીની અંદર ભરીએ તો તે પાણી વાડકીનો આકાર ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે ચિત્તને જે બાહ્ય સંયોગોના વાસણની અંદર ઢાળીએ અથવા રેડીએ તે સંયોગોના જેવો જ તેનો આકાર મત્વર બદલાઈ જાય છે. આ પ્રકારનું પ્રવાહી ચિત્ત શરીરની પામે ફરી રીતે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તે હવે આપણે જોઈએ. કોઈ પથ્થુ બાહ્ય વસ્તુ દરમિયાન કિંવા સંયોગની અમર ચિત્ત ઉપર થાય છે તે ઇન્દ્રિયોદ્ધાર થાય છે. પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાન થાય છે. આંખ સાફ નરમું દશ્ય જુએ છે, નાક સુગંધ વા ડુંગળીને પિંછાણે છે, તથા કોઈ પથ્થુ વસ્તુના સ્પર્શગુણને જાણે છે. આ દશ્ય, ગંધ વા સ્પર્શોદિ ગુણને જાણનાર પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓ છે. બીજા તંતુઓ ઇન્દ્રિયને થએલો અનુભવ ચિત્તમુધી પહોંચાડે છે. ઇન્દ્રિયોમાંના જ્ઞાનતંતુઓને માત્ર ઇન્દ્રિયના અનુભવનું જ જ્ઞાન થાય છે પરંતુ તે જ્ઞાનને ચિત્ત મુધી પહોંચાડનાર તંતુઓને ગતિતંતુ કહેવામાં આવે છે. આ ઉભય પ્રકારના તંતુઓ શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં ફેલાયેલા હોય છે. ચિત્તને ઇન્દ્રિયના અનુભવનું જ્ઞાન થયા પછી ચિત્ત ક્રિયાતંતુઓદ્ધારા શરીરને અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં મુક્ત થવાનું ફરમાન કરે છે અને શરીરને તે ફરમાનનો અમલ

કરવો પડે છે એ વખતે જો ચિત્તે ફરમાવેલી પ્રવૃત્તિ હિતાનહ હોય છે તો ચિદ્રવૃત્તિ પોતાની પ્રકૃષ્ણિતા દ્વારા તે પ્રવૃત્તિને અનુમોદે છે, પરંતુ જો અહિંત કારક હોય છે તો તે પોતાના સક્રિયદ્વારા ઉક્ત પ્રવૃત્તિનો નિરોધ સૂચવે છે નિરોધનું મૂલ્યન થયા છતાં ચિત્તની ઉપર જો બાહ્ય સંયોગોનું અને ઇન્દ્રિયોનું વિશેષ દબાણ હોય છે તો ચિત્ત ચિદ્રવૃત્તિના નિરોધમૂલ્યનની દરકાર કર્યા વિના પોતાની પ્રવૃત્તિમાથી પાછું હ'તું નથી ઇન્દ્રિયનિમગ્ન અને ચિત્તનિરોધક યોગમાં તત્પર એવા યોગી જતો જ આની વસ્તુસ્થિતિમાં ચિદ્રવૃત્તિની આગામી અનુસરીને દેહને પૂર્ણ પ્રવૃત્તિમાથી નારી શકે, પરંતુ અશુભ કર્મના ઉત્પાદાના આત્માઓને તે શક્તિ પ્રાપ્ત હોતી નથી અને બાહ્ય સંયોગોનું દબાણ તેઓની ઉપર વિશેષ થવાને લીધે ચિદ્રવૃત્તિની શુભ પ્રેરણા છતાં ચિત્તની અને છેલ્લે શરીરની કુબૃહ્ત્યમાં નિરોધ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે ભ. કેશનનાને પણ તેમ જ કહ્યું છે

હૃદયે જતો હોય હૃદયે દબાણે, રો-ચો ન રોજાય કદી પરાણે,
તેને વળી ઠોકર હીન મારો, તો જમ તે બધ પડે બિચારો ?
એ રીતથી નીચ થવ જનાર, સદાય છે અતર આ તમાર,
તેને વડી જો અનુજ થારો, તો ખેવમાં આખર ખોટ મારો !

ચિત્ત ઉપર નિરોધ મેળવવો એ અતિદુષ્કર છે ચિત્તમાં જે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોના જાનવાન તિવ્ર થાય છે તેને વશ કરવી ન શકેલું એ ખરેખરી પ્રમતતા છે ખીરૂંદો નામનો એ- પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શી એણે દંડપણે માનતો કે “ ચિત્તમાં હિમ્મત થતી મુદ્ધિ અર્ધ પણ પ્રમતની જ-જા કે વાચના કરવાને શક્તિમાન છે જ નહિ ખીરૂંદો માનતો કે આ પ્રમતનો અભિપ્રાય ધારણ કરવો એવું જ નહિ પણ તત્ત્વસાર વર્તન મળવું એ જ ખરેખરી પ્રમતતા છે, એ જ આત્મમયમ છે અને એ જ ઇન્દ્રિયનિમગ્ન છે આ માન્યતા પ્રમાણે તે પોતાના ઇન્દ્રિયનિમગ્નને ઉનેનિત નખવા માટે અતિદુષ્કર વર્તન રાખતો અને પોતાના અભિપ્રાય તથા ચિદ્વાન્તનું પગિપાન કરતો જો તે અર્ધ પણ પ્રમતનું બાપણ ચર કરતો, તો તેને માનનાર માણુમ આલ્યો ગયો હોય તોપણ તે પોતાનું બાપણ અટકાવતો નહિ અને જરા પણ નિરાશ થયા વિના સ્વાભાવિક રીતે પોતાનું મોઢવું પૂર થાય ત્યાં સુધી

જ બોલતો અને પછી બંધ રહી જતો. જો તે રસ્તા ઉપર ચાલવા માંડતો, તો તે કોઈ પણ પ્રકારના વિઘ્નથી બંધીને અટકી જતો નહિ. ખાડા ખાખોચીમાં, ગાડીઓની દોડદોડ અને ખીછ બધી ચુસ્કેલીઓની સામે થઈને તે રસ્તાપર ચાલ્યો જતો. આવા પ્રકારનું તે પોતાનું વર્તન રાખતો તેનું કારણ એ હતું કે કોઈ પણ વસ્તુથી બંધીવું કે તેનાથી દૂર રહેવું એ તેના પોતાના મત પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાન્તોના પરસ્પર વિરોધ દર્શાવનારું હતું, એટલું જ નહિ પણ તેનું પરિણામ એ આવતું કે ધન્ત્રિયોમાંથી નિશ્ચય કે નિર્ણય કરવાની શક્તિ ચાલી જતી હતી. ડામ અને ધા તે કોઈ વખતે એવી તો દંદતાથી સહન કરી રહેતો કે તે પોતાની આંખને મટકું મારવા કે મીંચાવા પણ દેતો. નહિ! આટલી હદ સુધી ધન્ત્રિયોનો નિગ્રહ કરી શકે તેઓ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી યુદ્ધિને નહિ અનુસરતાં ચિદ્વૃત્તિના આદેશને અનુસરી આત્મહિત સાધવાને સમર્થ બની શકે. (૨૩)

[શુભ વિચાર દ્યારે પ્રબળ નીવડે છે અને ચિદ્વૃત્તિ તે વિચારને દ્યારે હિતે છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે].

ચિદ્વૃત્ત્યધીનો વિચારપરિણામઃ । ૨૪ ॥

શુદ્ધાશુદ્ધનિમિત્તસન્નિધિવશાચિત્તે વિચારાબુભૌ ।
જાયેતે ચ શુભાશુભૌ પ્રતિપલં જાગર્તિ યુદ્ધં તયોઃ ॥
તત્ર સ્યાદ્યદિ ચેતના વલવતી શુદ્ધસ્ય નૂનં જયો ।
નો ચેન્મોહવલેઽશુભસ્ય વિજયઃ શુદ્ધસ્તુ સંલીયતે ॥

ચિદ્વૃત્તિ અને શુભ વિચાર.

સ્વાધ્યૈ—આજ્ઞાસનું મન નિમિત્ત પ્રવાહી છે. શુભ નિમિત્તનું સાન્નિધ્ય થાય છે તો મનમાં શુભ વિચારો આવે છે, અને અશુદ્ધ નિમિત્તના યોગમાં અશુભ વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને નિમિત્ત ઉપસ્થિત થાય તો શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારના વિચારો મનમાં જોવા થાય છે, ત્યારે દરેક ક્ષણે તે બંને વિચારોની પરસ્પર લડાઈ ચાલે છે. આ વખતે

ને ચેતનાનું બળ હોય અને ચિદ્વૃત્તિની સ્ફુરણાનો પડથો વિચારના પ્રવાહ તરફ પડતો હોય, તો નક્કી શુભ વિચારનો જન્મ થાય છે, અને અશુદ્ધ વિચાર દ્વારા જન્મ જાય છે, એટલે સુકૃત્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય; પણ જો આ વખતે ચેતનાશક્તિને બદલે મોહનીય આદિ કર્મપ્રકૃતિઓનું વધારે બળ હોય, અને તેની ધમાધમીમાં સ્ફુરણાનો પડથો લીન થઈ જતો હોય, તો અશુભ વિચારનો વિજય થાય છે, અને શુભ વિચાર લય પામી જાય છે; એટલે દુષ્કૃત્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૨૪)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ગયું કે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ ધન્દિ-
યોના જ્ઞાનદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને વશવર્તી ન રહેવું એ ખરેખરી પ્રબળતા છે. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી એ બુદ્ધિ વા વિચારપ્રણાલી બાહ્ય શુભ વા અશુભ નિમિત્તો વા સંયોગો ઉપર આધાર રાખે છે કારણકે ચિત્ત ધન્દિયોદ્વારા તેમાંથી જ પોતાની તત્સામયિક પ્રવૃત્તિના પ્રકારનો નિર્ણય કરે છે. આ વખતે જો શુભ નિમિત્તો નિકટ વર્તતા હોય તો ચિત્તમાં શુભ વિચાર-પ્રણાલીનો જન્મ થાય છે અને અશુભ સંયોગોનું પરિશ્રમણ થતું હોય તો અશુભ બુદ્ધિ વા તરંગોનો ચિત્તમાં ઉદ્ભવ થાય છે; જો ઉભય પ્રકારના સંયોગો પ્રાપ્ત થયા હોય તો શુભાશુભ ઉભય પ્રકારના વિચારોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જો વખતે જુભ અથવા શુભાશુભ પ્રકારના વિચારપ્રવાહમાં ચિત્ત ખેંચાઈ જતું હોય, વખતે ચિદ્વૃત્તિનો શુભવિચારસૂચક અવાજ બહાર પડે છે અને ચિત્ત તથા ચિદ્વૃત્તિ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. જેમ બ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છીએ કે બળીયાને બે ભાગ મળે છે, તે ન્યાય આ યુદ્ધમાં પ્રવર્તે છે. જો ચિદ્વૃત્તિનો અવાજ પડથો પ્રબળ હોય તો તે ચિત્તના વિચારનો પરાજય કરીને ચિત્તને અશુભ ઉદ્યોગમાંથી અટકાવી શકે છે, પરંતુ તેનો અવાજ ચિત્તના પ્રબળ છે, માં લીન થઈ જાય છે—ધર્માઈ બુધ્ધિ સાધ્ધિ જાય છે, તો ચિદ્વૃત્તિ-ન્યતા પ્રમાણે તે નિરર્થક થઈ પડે છે અને ચિત્ત સ્વચ્છંદે વિહાર કરીને વર્તન રાખતો અને પોતાને છે. આ પ્રમાણે બાહ્ય સંયોગોને આધારે ચિત્તમાં જો તે કોઈ પણ પ્રકારનું બને જો ચિત્ત ચિદ્વૃત્તિનું આત્માપાલક હોય છે, આલ્સો ગયો હોય તોપણ તે પેના હોતાં દેહ પણ શુભ કાર્યોમાં જ પ્રવર્તે પણ નિરાશ થયા વિના સ્વાભાવિક.

છે. ચિત્તને શુભ વિચારોના પરિચયવાળું બનાવવામાં જ દેહનું અને આત્માનું કલ્યાણ રહેલું છે એ આ ઉપરથી જોઇ શકાશે. બાહ્ય સંયોગો ઉપર લક્ષ નહિ આપતાં ચિદ્વૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને અનુસરવું એમાં જ ઉક્ત ઉભય પ્રકારનું કલ્યાણ સમાજેલું છે. બાહ્ય સંયોગો ઉપર લક્ષ નહિ આપવા માટે ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાની જરૂર પડે છે અને 'પીરૂહોની પેડે વર્તવું' પડે, તો વર્તવું, પરંતુ જેમ અને તેમ અશુભ વિચારોથી ચિત્તને દૂર રાખવા પ્રયત્ન એવો. સ્વામી શમતીર્થ કહે છે કે આપણે આપણું બવિધ્ય વિચારોરૂપી ઈંટોપડે જ બાંધીએ છીએ અને તે બવિધ્ય સાડે બધાય છે કે નરસું તે આપણે બાણતા નથી.* બાંધાર્ય સ્પષ્ટ જ છે કે જો આપણે શુભ વિચારોમાં નિમગ્ન રહીએ તો આપણા કર્મપુદ્ગળો શુભ બધાય છે અને અશુભ વિચારોને પરિણામે અશુભ બધાય છે. (૨૪)

પંચમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ.

[ચિદ્વૃત્તિ ઉપરાંત એક એવી બીજી શક્તિ મનુષ્યમાં રહેલી છે કે જેના યોગે કરીને ચિદ્વૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને ઉત્તેજન મળે છે. આ શક્તિ સંકલ્પશક્તિ છે અને તે શક્તિ કેવી રીતે હિતાહિત કરે છે અને તેનું સામર્થ્ય કેવું છે તે આ પરિચ્છેદના સ્લોકોમાં સમજાવ્યું છે.]

કર્તવ્યનિર્વાહિકા સદ્ગુણશક્તિઃ । ૨૫ ॥

યત્રાશુદ્ધનિમિત્તવૃન્દવિજયઃ સત્કાર્યવિધ્વંસકો ।

દુષ્કૃત્યં દુરિતોદ્ધવં કૃતિપથે જાગર્તિ તત્ર ધ્રુવમ્ ॥

વૈચ્છિદ્વૃત્તિવલાન્વિતાત્રસમયે સદ્ગુણશક્તિઃ સ્ફુરેદ્ ।

* We build our future thought by thought—
For good or bad and know it not.

દુષ્કૃત્યસ્ય તદા ભવેદ્દિલયનં સદ્બુદ્ધિસત્ત્વોદયઃ ॥

કર્તવ્યનો નિર્વાહ કરનાર સંકલ્પશક્તિ.

ભાવાર્થ—કર્તવ્ય બળવતાં અને સન્માર્ગે ચાલતાં વચ્ચે ખરાબ નિમિત્તો જોખા થાય કે જેથી વિચારમાં અને કૃતિમાં દુષ્કૃત્યોની ઉપસ્થિતિ થતાં માણસનું દુષ્કૃત્ય તરફ વલણ થવા માંડે, અને સંકલ્પને સંકેલી લેવાનો વખત આવી પુગે; આ વખતે જો ચૈતન્યની નિર્મળતાને લીધે ચિદૃષ્ટિની સ્ફુરણા કંઈક પરિસ્ફુટ થાય અને તેની સાથે સંકલ્પશક્તિ એટલે માનસિક બળ પ્રકટી નીકળે તો દુષ્ટ વિચારોના બેળથી ઉપસ્થિત થએલો દુષ્કૃત્ય મંબધી વિચાર તરત જ લીન થઈ જાય છે, અને સદ્બુદ્ધિના સાન્નાજ્યનો અવ્યુદય થાય છે, એટલે અશુદ્ધ નિમિત્તો પણ અકિંચિત્કર થતાં કર્તવ્યનો પ્રવાહ પાછો પ્રચલિત થાય છે. (૨૫)

વિવેચન—ધણી વાર એવું બને છે કે એક શુભ કાર્યમાં ચિદૃષ્ટિના અનુભોદનથી અને ચિત્તના શુભ વિચારથી પ્રવૃત્ત થવા પછી મધ્યમાં કાંઈ એવા સંયોગો આકસ્મિક રીતે આવી જાય છે કે જેથી મનુષ્યના કાર્યની દિશા બદલાઈ જાય છે! આમ બને ત્યારે સમગ્ર લેવું કે તે માણસના ચિત્તમાં અનિષ્ટ સંયોગોને લીધે દુષ્ટ વિચારો ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા છે અને વિચારોનો પરાભવ કરવાને તેની ચિદૃષ્ટિ અસમર્થ છે. ચિત્તના દુષ્ટ વિચારોનો પરાભવ કરવામાં ચિદૃષ્ટિ અસમર્થ હોવા છતાં એ સમયે તેની તત્ત્વનાં મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ આવે છે ખરી. આ સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રબળતા જો ચિદૃષ્ટિની માદામ્યમાં આવીને જોખી રહે છે, તો તેને પરિણામે દુષ્ટ વિચારો ચિત્તમાં વધુ વાર સ્થાન પામી શકતા નથી. તે વિચારોને મારી હટાવવામાં આવે છે અને પુનઃ શુભ કાર્યની ગતિ તેની પૂર્વ દિશાએ પ્રવાહિત થાય છે. ચિદૃષ્ટિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી મુમુક્ષિનો સુખકારક પરિણામ અનુભવાતો અનેક વાર દર્શિતોચર થાય છે.

શુભ કાર્યમાંથી અસન થવા છતાં ચિદૃષ્ટિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી પુનઃ શુભ કાર્યમાં અડગ રીતે જોખા રહેનાર તરીકે શુદ્ધ હૃદયી વીર નર પ્રતાપસિંહનું કલ્પિત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

ચહેનશાહ અકબરે ચિત્તોડ છતી લીધું અને પ્રતાપસિંહ પોતાનાં પરિવાર સાથે પર્વતોમાં રહી દિવસ-ગુખરવા લાગ્યો, એ વખતે તેની પાસે સૈનિકો પણ નહોતા. માત્ર ચોડાએક બીલ લોકો તેની મદદમાં હતા અને તેઓ તેના ખોરાકને માટે સંગવડ કરી આપતા હતા. રાણી પદ્માવતી ગિરિકંદ-ગમાં હાથે રોટલા કરતી અને પ્રતાપસિંહ તથા તેનાં પુત્રપુત્રી તેપર ચલાવતાં. આમ હોવા છતાં હજી પ્રતાપે અકબરને માથું નમાવ્યું નહોતું. એક વાર પોતાના પુત્રપુત્રીને રોટલાના એક કકડાને માટે લડતાં જોઈને પ્રતાપ-થી રડી જવાયું અને પોતાની તે સમયની તથા પૂર્વ સમયની સ્થિતિની યુક્તના કરતાં તેતું હૃદય દુઃખથી દ્રવવા લાગ્યું. તે જ વખતે ત્યાં અકબરનો દૂત આવી પહોંચતાં તેને આદ્ર્ ચિત્તવાળા પ્રતાપે સંધિપત્ર લખી આપ્યું અને અકબરનું આધિપત્ય સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યું ! ક્ષત્રિયત્વનું શુદ્ધ બીરૂદ શરીરનાં અનેક કષ્ટો છતાં અન્ધારસુધી સાચવી રાખ્યું હતું તે ક્ષણિક આવેશમાં રદ કરી નાંખ્યું ! પ્રતાપ આ રીતે સુમાર્ગચ્યુત થયો. નિકટવર્તી સંયોગોને વશ રહેલા તેના ચિત્તે અને તે ચિત્તમાં જન્મેલા વિચારોએ તેને તેના ખરા માર્ગમાંથી આ રીતે ચલિત કર્યો. ચિદૃષ્ટિનું બળ એ વખતે નકામું થઈ પડ્યું અને ચિત્તના વિચારોને આધારે સાહસ થઈ ગયું. પરંતુ તુરત જ સંકલ્પશક્તિ ચિદૃષ્ટિની સાહાય્યમાં આવીને જાબી રહી ! પ્રથમને અનિષ્ટ વિચાર લય પામી ગયો અને 'કાર્ય સાધયામિ વા દેહં પાતયામિ' એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું—દેહ સંકલ્પનું તેને બાન થયું. એ જ વખતે નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેટલું દુઃખ ભોગવતાં છતાં ક્ષત્રિયત્વને કલંકિત કરવું નહિ જ ! પુનઃ સુમાર્ગચ્યુત પ્રતાપ સુમાર્ગારૂઢ થયો અને અકબર સાથેનું સંધિપત્ર તેણે રદ કર્યું ! (૨૫)

[કર્તવ્યની સિદ્ધિ કેટલે બધી અંશે સંકલ્પશક્તિને આધારે-રહેલી છે તેનું નિસ શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે.]

સંકલ્પશક્તયધીના કર્તવ્યસિદ્ધિઃ । ૨૬ ॥

પ્રાવલ્યં પ્રમુતા પ્રભૂતવિભવઃ પ્રાજ્યંચ રાજ્યં-યશઃ ।
સામ્રાજ્યંચ સમાજનાયકપદં સેનાધિપત્યં તથા ॥

સંકલ્પશક્તિમંર્યાદિતંત્ર દિતકરી । ૨૭ ॥

एषा यद्यपि सर्वथा न सुखदा सङ्कल्पशक्तिः स्वयं ।
किन्त्वात्मोन्नतभावनानियमिता यत्रास्ति तत्रैव सा ॥
यंत्राज्ञानपिशाचपाशकलिता दुर्वासनावासिता ।
स्यात्तत्राहितसम्भवः क्षतिततिः सञ्जायतेऽनेकशः ॥

સંકલ્પશક્તિ પણ હૃદમાં જ સુખકર છે.

ભાવાર્થ—સંકલ્પશક્તિ યદ્યપિ કાર્યસાધક છે તથાપિ તેના ઉપર આત્માની ઉન્નત ભાવના અને ચેતન્યશક્તિનો અંકુશ હોવો જોઈએ. જ્યાં તે પ્રમાણે હોય, ત્યાં જ તે ઉત્તમ કાર્ય સાધી શકે છે. જો તે ચેતનાશક્તિના અંકુશમાં ન હોય, કિન્તુ અજ્ઞાન સ્વચ્છંદતા અને ઔદત્યરૂપ પિશાચનો પાશમાં સપડાઈ ગઈ હોય, અને દુર્વાસનાથી ત્રાસિત થઈ હોય, તો ત્યાં સંકલ્પશક્તિ દિતકર કાર્ય સાધવાને બદલે મોટો અનર્થ કરી નાંખે છે અને હુનિયાને ઉધે પડે નાંખી ઘણી ઉથલપાથલ કરવાનું કામ બજાવે છે; માટે સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ્ઞાનનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. (૨૭)

વિવેચન—સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રવ્રજતા એક જડ સાં-
ચાના જેવી છે. તે સાંચો જો ચિદ્વૃત્તિના મંત્રને લાગુ થઈ જાય, તો ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલી કૃત્યુદ્ધિ વા અશુભ વિચારોનો પરાભવ કરી શકે છે, પરંતુ જો તે ચિદ્વૃત્તિને મૂળીને ચિત્તના અશુભ વિચારોને જ લાગુ થઈ જઈને તેની સાદાચમાં રહે તો તેનું પરિણામ મોટો અનર્થ કરનાર નીવડે છે. આપણે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ કે માણસની કોઈ એક વિશિષ્ટ શક્તિનો જો તે સારો ઉપયોગ કરે છે તો તેનું તેને સારું ફળ મળે છે અને જો તેનો નાશો ઉપયોગ કરે છે તો તેની તે જ વિશિષ્ટ શક્તિ તેને દુર્ગુણી લેખાવવા ઉપરાંત નાશ ફળ આપે છે. આ જ નિયમ સંકલ્પશક્તિના સં-
બંધમાં પણ લાગુ પડે છે. જે સંકલ્પશક્તિ સ્વચ્છંદતા અને ઉદ્દતાઈ રૂપી પિશાચોના હાથમાં સપડાઈ ગઈ હોય તે શાંત અને આત્મદિતક-

રિણી ચિદ્વૃત્તિની સાહાય્યમાં આવતી નથી પરન્તુ ચિત્તમાં જે અશુભ સંયોગોને લીધે અશુભ વિચારો જન્મ્યા હોય છે તેની સાહાય્યમાં તે આવે છે અને ચિદ્વૃત્તિનો પરાભવ કરીને ચિત્તના દુષ્ટ વિચારોને જય અપાવે છે. પશ્ચાત્ તેનું પરિણામ એ આવે છે કે દુષ્ટ વિચારો શરીરને પણ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં પાડે છે અને અનર્થની પરંપરા ચાલુ ચાય છે. જે સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ્ઞાનનો અંકુશ હોય તો તે દુષ્ટ વિચારોની મદદમાં જાળી રહેતી નથી અને ચિદ્વૃત્તિને સાહાય્યમૂત થાય છે. આ ઉપરથી સમગ્ર ભેવું કે સ્વચ્છંદ-વિહારિણી સંકલ્પશક્તિ હિતકારિણી નથી, પરન્તુ જ્ઞાનના અંકુશ હેઠળની સંકલ્પશક્તિ જ હિતકારિણી છે.

અત્ર અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિના પરિણામનું એક દષ્ટાંત પ્રાસંગિક થઇ પડશે. બાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજી કે જે સામાન્ય રીતે ‘અલાઉદ્દીન ખૂની’ ને નામે ઓળખાય છે તેનો ઇતિહાસ તેની અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિના પરિણામરૂપ વિવક્ષણુ જોવામાં આવે છે. અલાઉદ્દીન અબળુ હતો, પણ ગાદીએ બેઠા પછી તે ચોકું ભર્યો હતો. પરમુલ્કે ઉપર સ્વારીઓ કરીને પોતાના રાજ્યની લક્ષ્મી વધારવાનો અને પોતાને ‘ખીલ્તે સીકંદર’ ઠહેવડાવવાનો અભિલાષ તેણે પોતાના સંકલ્પબળને યોગે કરીને પૂરો કર્યો હતો. આમ હોવા છતાં તે આત્મન ધાતકી, ઉદ્ધત અને વિચિત્ર સ્વભાવનો રાજા નીવડ્યો તેનું કારણ તેનાં અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિ હતી. તેણે લોકોમાં સુખસગવડ વધારવાની દૃષ્ટા કરી, પણ ચિદ્વૃત્તિના અભિપ્રાય વિના સંકલ્પને આધારે તેણે એવી યોજના કરી કે જે લોકોનાં સુખસગવડ વધારવાને બદલે તેમને મુશ્કેલીમાં મૂકનારી થઇ પડી. તેણે પોતાના રાજ્યનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં દરેક જાતના અનાજના ભાવ રાજ્ય તરફથી મુકરર કર્યા અને તેથી વધુ ઓછો ભાવ લેનારને સજા હરાવી, ખેડૂતોને અમુક જગ્યા અને અમુક ઢોરથી વધુ ન રાખવા દેવાં એવું ફરમાવ્યું, તેમ જ આનગી કે જાહેર સભાઓમાં રાજ્યસંબંધી ચર્ચા નહિ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. રાજ્યના ઉમરાવોનાં લગ્ન રાજ્યની પરવાનગી વિના ન કરવાં એવો તેણે હુકમ કર્યો. ! કર વસુલ કરવાને પ્રજાને તેણે બહુ જ પીડા ઉપજાવી અને તેથી

પ્રભ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી હકી. જૂઠા જૂઠા દેસો જીતનાર એક વચ્ચરી
ગળા જો ચિદ્વૃત્તિને આધારે ચાલતી મર્યાદિત સંકલ્પશક્તિવાળો હોય તો
તે ‘અસાહિબીન ખૂની’ ન કહેવાતાં ‘મદાન અકબર’ કહેવાય. (૨૭)

[ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિની અસર ચિત્ત ઉપર કેવી રીતે થાય છે અને
તેનો આત્મા તથા દેહની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તે સમજાવવાને હવે ચિદ્-
વૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિ અશુદ્ધ હોય તો તેને શુદ્ધ કરવાને કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન
સેવવામાં આવે. જોઈએ તે નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે. કર્તવ્યના પરિ-
પાકન માટે હૃદયશી શ્વેત શુદ્ધ હોવાની આવશ્યકતા છે, અને એ આવશ્યકતા
ચિદ્વૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિની શુદ્ધિદ્વારા પૂરી પડે છે. તેમની એ શુદ્ધિ કરવા
પૂર્વે તેમની સંક્રિતિ વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને એ વિવેચનને
જો બાદ કરીએ, તો ૧૯ આ શ્લોકની સાથે આ પછીના શ્લોકનું અનુસંધાન સમજૂ
તથા કે તે શ્લોકમાં હૃદયશ્વેતની શુદ્ધિનો માર્ગ સૂચવવામાં આવ્યો છે.]

ચિદ્વૃત્તિસદ્ગુણશક્તિવિષયે પ્રયત્નઃ । ૨૮ ॥

ચાલ્યાદેવ તથાવિધોઽનવસ્તં યત્નો વિધેયો જનૈ-

રમ્યાસોપિ તથૈવ ધર્મચરણં શાસ્ત્રપ્રવેશસ્તથા ॥

ચિદ્વૃત્તિર્વિમલા યથૈવ ભવતિ જ્ઞાતું પુનઃ શક્યતે ।

૧૧. ૧૧. ૧. યથા ચ નિયતં શુદ્ધાત્મભાવૈઃ સદા ॥

ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને સુધારવાનો પ્રયત્ન.

ભાવાર્થ—દરેક માણસે બાલ્ય અવસ્થાથી જ શિક્ષણ, બવહાર,
વર્તન, મર્માનુકૂળ, શાસ્ત્રશ્રવણ અને દરેક ચેષ્ટામાં નિરંતર ખ્યાલ એવો
રાખવો જોઈએ કે ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને બિલકુલ કલંક ન લા-
ગતાં અંતરની નિર્મળતા રહેવાની સાથે તે બન્ને હમેશા નિર્મળ રહે, અને
વિધિનિષેધરૂપ તેની સ્ફુરણા આપણી બધી બહાર ન જાય, તેમ જ આ-
ત્મભાવનાઓ પણ એવી શુદ્ધ અને દૃઢ રહે કે સંકલ્પબળ તેની હદની
બહાર આહુઅવળું દોડી જઈ અનર્થ ન નિપજાવે, કિન્તુ હદમાં રહીને
ઉત્તમ કર્તવ્ય અભાવવામાં સદાયખૂત થાય. (૨૮)

વિવેચન—અશુદ્ધ હૃદયક્ષેત્રને મનુષ્યત્વગુણોપેત જનાવવા માટે તેને શુદ્ધ કરવું જોઈએ. હૃદયક્ષેત્રનાં જે કાંઈ પરમ તત્ત્વો હોય તે તત્ત્વોની શુદ્ધિ એ જ હૃદયક્ષેત્રની શુદ્ધિ લેખાય. આ દારણથી આગળ હૃદયક્ષેત્રનાં પરમતત્ત્વો ક્યાં ક્યાં છે અને તેમની શક્તિ કેવા પ્રકારની છે તે સમજાવવામાં આવી ગયું. હવે તે પરમતત્ત્વો જે અશુદ્ધ હોય તો તેને શુદ્ધ કરવાને કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન સેવવો ઉચિત છે તેનું નિર્દેશન અત્ર કરવામાં આવે છે. ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિ એ બે સદ્ગુણના અંકુશ હેઠળ હોય અર્થાત્ સુખંદુ પ્રકારની હોય તો પછી ચિત્ત કાંઈ પણ કરવાને સમર્થ નથી એવું સૂચવાઈ ગયું છે અને હૃદયક્ષેત્રનાં પરમતત્ત્વો ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને જ ગણવાં ઉચિત છે. આ પરમતત્ત્વોને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન બાલ્યાવસ્થામાંથી જ સેવવો જોઈએ. એક બાળક પોતાની ચિદ્વૃત્તિ કે સંકલ્પશક્તિના દોષો જોઈ શકતો નથી, તોપણ તે દોષોને તેની બાલ્યાવસ્થાની ટેવોદ્દાર તેનાં માતાપિતા જોઈ શકે છે અને તેથી ભવિષ્યમાં પોતાના બાળકની તે ઉભય શક્તિઓ સુખંદુ પ્રકારની અને તેટલા માટે તેનાં માતાપિતાએ જ બાળકની પાસે ઉચિત પ્રકારનો પ્રયત્ન સેવરાવવો જોઈએ. સુશિક્ષણ, સદ્વર્તન, ધર્માનુશાન અને સામ્યચરણાદિથી વૃત્તિઓ અને વિચારો નિર્ભગ બને છે એવું બહુધા માનવામાં આવે છે અને મંથકાર પણ વૃત્તિઓની શુદ્ધિને માટે એ માર્ગને ઐયરકર લેખે છે. સુશિક્ષણને માટે યત્ન કરવો હિતકારક છે તે માટે કહ્યું છે કે: કુત્ર વિષેયો યત્નો ? વિદ્યા-ખ્યાલે સદૌવયે દાને—અર્થાત્ યત્ન ક્યાં કરવો ? ત્રિદાખ્યાસમાં, સારા ઔપધમાં અને દાન કરવામાં. ધર્માચરણથી કેટલે સુધી ઉત્તતિ સધાય છે તેને માટે ‘આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર’ માં કહ્યું છે કે: ધર્મચર્યયા જગન્મયો વર્ણ: પૂર્વપૂર્વ વર્ણમાપચતે જાતિપરિવૃત્તી—અર્થાત્ જાતિ બદલવામાં હલકો વર્ણ પણ ધર્માચરણે કરી પોતાથી ઉત્તમ વર્ણપણાને પામે છે. ધર્માચરણનું જે શુભ પરિણામ આવે છે તેનું એ વાક્યમાં સ્પષ્ટ છે. ધર્મસાત્ત્વનું હમેશાં શ્રવણ કરવાનો આદેશ કરતાં ‘ધર્મબિન્દુ’ કાર પ્રત્યહં ધર્મચર્ચનં એવા શબ્દો ઉચ્ચારે છે. આ પ્રમાણે એ સર્વ શુભ ક્રિયા શુભ પરિણામો આપે છે, પરન્તુ “ કથા

સાંભળી કૂટયા દાન તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન” એની પેઠે માત્ર ઉક્ત ક્રિયા-
ઓ ખાણાડખરપૂર્વક કરવામાં આવ્યાથી ઉપર કહેલાં વચનો પ્રમાણે
લાભ થતો નથી, કિન્તુ તે સર્વ અક્ષણ જાય છે, અને તેટલા માટે એ
સર્વ ક્રિયાઓ કરતાં જે ખાસ ચેતવણી અંતર આપે છે તે એ છે કે—
ચિદ્વૃત્તિવિમલા યથૈવ અવતિ ઇત્યાદિ. અર્થાત્ ચિદ્વૃત્તિ નિર્મળ થાય અને
સંકલ્પમળ શુદ્ધિ પામે તેમ જ આત્મભાવનાઓ પણ શુદ્ધ અને એવી રીતે—
એવું ખાસ ધ્યાન રાખીને શિક્ષણ લેવું, શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું, ધર્માચરણ આ-
દરવું, ઇત્યાદિ. ઘણી વાર લોકો માત્ર એક વેઠ કાઢવાની પેઠે શાસ્ત્રશ્રવણ
કરી જાય છે, ધર્માચરણ કરે છે, શિક્ષણ મેળવે છે, પરન્તુ તદ્દ્વારા ચિત્ત-
વૃત્તિને અને સંકલ્પશક્તિને નિર્મળતાનો લાભ થાય એવા વિચારમાં તેમનું
ચિત્ત પરાવાતું હોતું નથી અને તેથી માત્ર એક વેઠ કાઢવાની જેમ એ
શુભ કૃતિ કરી જવાથી પણ કશું શુભ પરિણામ થતું નથી. આ શ્લોકમાં
યથા-શબ્દ ખુબી રીતે કહે છે કે ‘જેવી રીતે’ ઉક્ત લાભ થાય ‘તેવી
રીતે’ તે ક્રિયાઓ કરવી અને તેથી જ હૃદયક્ષેત્રનાં તત્ત્વોની સાથે હૃદયક્ષે-
ત્રની પણ શુદ્ધિ થાય. (૨૮)

[શક્તિઓને કર્તવ્યમાં યોજવાની રીતિ હવે દર્શાવાય છે.]

સ્વત્પશક્તાવપિ કર્તવ્યસાધને મુક્તિઃ । ૨૯ ॥

उद्दिश्यैककृतिं कथञ्चिदपि चेत्संयोज्य शक्तीः समा
दीनाद्दीनतरोपि यत्ननिरतः किञ्चित्फलं प्राप्नुयात् ॥
लक्षीकृत्य समस्तकार्यनिकरं शक्तीः प्रसार्याखिलाः ।
कर्तुं चेत्सहसोद्यतोपि बलवान्नाप्नोति सिद्धिं क्वचित् ॥

શક્તિઓને કર્તવ્યમાં યોજવાની રીતિ.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—એક માણસ ‘યોગમાં’ યોગી શક્તિવાળો
હોય અને ગરીબમાં ગરીબ હોય, પણ તે માણસ યોગાની શક્તિના પ્રમા-
ણમાં અમુક એક કાર્ય ઉપર લક્ષ લગાડી, પૂરતી ખંતથી તે કાર્ય સાધ-

વામાં જ બધી શક્તિઓને કામે લગાડે છે, તો છેવટે તે કાર્યમાંથી કંઈ ને કંઈ ફળ મેળવવા સમર્થ થાય છે. તેથી ઉત્તરું વધારેમાં વધારે શક્તિવાળા માણસ એકી સાથે બધાં કાર્યો પોતાના ઉપર ઉપાડી, પોતાની શક્તિઓને જુદાં જુદાં કાર્યો ઉપર વિખેરી નાંખે છે તો તે એકે કાર્યમાં પૂરતી રીતે સફળતા મેળવી શકતો નથી; અર્થાત્ થોડે થોડે અને ધીમે ધીમે પણ એકેક કાર્ય બરાબર સાધી ખીજું કાર્ય ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે તો બધાં કાર્યમાં સફળતા મળે છે, અને એકી સાથે ધણાં કાર્યોમાં શક્તિઓને બહેંચી નાંખવાથી શક્તિઓ ખંડિત થઈ જાય છે, એટલે કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે Jack of all trades is the master of none, અર્થાત્—એકીસામટા ધણા ધંધાઓ માથે લે તે એક પણ ધંધામાં પાર પડી શકે નહિ. આમ થવાનું કારણ એ છે કે દરેક માણસની કાર્ય કરવાની શક્તિ મર્યાદિત હોય છે. તે શક્તિ જો થોડાં કાર્યોમાં બહેંચાએલી રહે, તો તે થોડાં કાર્યો સફળ થાય ત્યાંસુધી પહોંચી શકે છે; પરંતુ જો ધણાં કાર્યોમાં વહેંચાઈ જાય તો એક પણ કાર્ય સફળ થઈ શકતું નથી. આશંકા કહે છે કે—જો મનુષ્યની ગતિ સર્વ દિશાઓ વિષે છે તે મનુષ્યની ગતિ કોઈ પણ દિશામાં હોતી નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વ-શક્તિને મનુષ્યે કર્તવ્યમાં એવી રીતે યોજવી કે જ્યાં તે થોડાં કાર્યો પણ મર્યાદા સફળ કરી શકે : એકીસામટાં ધણાં કાર્યોમાં શક્તિનું વિતરણ કરવાથી એક કાર્ય સફળ કરી શકાય નહિ; તે કરતાં થોડાં કાર્યો પણ સંપૂર્ણ રીતે સફળ કરવાં એ હિતકર માર્ગ છે. (૨૯)

પષ્ટ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યપરાયણતા.

કર્તવ્યમેવોત્તતિમૂલમ્ । ૩૦ ॥

नो देशस्य समुन्नतिर्हृदतरैर्वप्रैर्वैर्भीयते ।

नो द्रव्यैर्न च दिव्यहर्म्यनिकरैर्नाश्वैर्गजैः सैनिकैः ॥

સ્વાન્યોદ્ધારકનીતિરીતિકુશલૈઃ કર્તવ્યનિષ્ઠૈઃ સદા ।
શાન્તિક્ષાન્તિપરાયણૈઃ સુપુરુષૈર્દેશોન્નતિર્મીયતે ॥

કર્તવ્યની ઉન્નત સ્થિતિ તે જ દેશની ઉન્નતિ.

હાવાર્થ—અમુક દેશની ઉન્નતિનું માપ કાઢવું હોય તો તે દેશના મોટા અને મજબૂત કિલ્લાઓ ઉપરથી કે રાજ્યના મોટા ખજાના ઉપરથી કે ત્યાંના વતનીઓની મોટી મોટી હવેલીઓ ઉપરથી અથવા હાથી ઘોડાની વધારે સંખ્યા ઉપરથી કે લશ્કરના વિસ્તાર ઉપરથી દેશની ઉન્નતિનું માપ થવું નથી; કિન્તુ પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરનાર, નીતિ રીતિમાં કુશળ, શાન્તિમાં મગ્ન, ક્ષમાના ધરનાર, અને કર્તવ્ય બજાવવામાં મશગુલ એવા સજ્જન પુરુષોની વધારે સંખ્યા ઉપરથી જ દેશની ઉન્નતિનું માપ થાય છે—અર્થાત્ જે દેશમાં કર્તવ્યપરાયણ મનુષ્યોની વધારે સંખ્યા હોય તે દેશ વધારે ઉન્નત સમજવો, અને જે દેશમાં સંપત્તિ વગેરે વધારે હોય પણ નીતિબ્રહ્મ અને કર્તવ્યહીન મનુષ્યો વધારે હોય તો તે દેશ અવનતિ અભિમુખ થએલો છે, એમ સમજવું. (૩૦)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે એક દેશની આબાદી અથવા જાહોજલાલી અંધે જે માપ કરવામાં આવે છે તે યથાર્થ હોતું નથી એવો આશય શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. લોકો પોતાની સ્થૂલ દૃષ્ટિવડે સ્થૂલ વસ્તુઓમાં જ જાણે કે આખું જગત સમાઈ ગયું હોયની એવું માને છે; પરંતુ એવું માનવામાં એક ધણી ગંભીર ભૂલ થતી જોવામાં આવે છે. અમુક દેશના રાજાના તાબામાં આટલા બધા વિસ્તારવાળા દેશો છે માટે એ દેશ ઉન્નતિને શિખરે બિસજો છે, અથવા તો એ દેશની પાસે આટલું લશ્કર છે, આટલું ધન છે, આટલી ખનિજ સંપત્તિ છે, તે દેશની આટલી વસ્તી છે, માટે એ દેશ મોટામાં મોટો છે, એમ માનવું તે પણ એક પ્રકારની ભૂલ છે. સર્વ પ્રકારની સ્થૂલ સંપત્તિથી ભરેલો એક દેશ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલો લેખાય નહિ, કારણકે સંપત્તિના પ્રમાણ ઉપરથી ઉન્નતિનું પ્રમાણ બાંધવું એ યથોચિત જ નથી; સંપત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર મનુષ્યોના ગુણો હોવાથી

એ ગુણો જે દેશનાં મનુષ્યોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોય એ જ દેશ ઉત્તમ થયે કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે સ્થૂલ વસ્તુઓને જન્મ આપનાર સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ-મનુષ્યના ગુણો હોવાથી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ વિશેષ બળવાન લેખાવાને યોગ્ય છે. જે દેશમાં વિશેષ ગુણવાન મનુષ્યો હોય અર્થાત્ જે દેશની પ્રજામાં પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરવાની બાવના પ્રબળપણે વર્તેલી હોય, જે દેશની પ્રજા નીતિ રીતિમાં કુશળ હોઈને સતત સદુદ્યોગમાં મગ્ની રહેતી હોય, દત્ત-હાદિથી મુક્ત રહીને શાન્તિમાં મગ્ન રહેતી હોય તથા યુદ્ધાદિના અનિષ્ટ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થવા દેતી ન હોય, તે જ પ્રજા પોતાના કર્તવ્યમાં એકનિષ્ઠ રહેલી લેખાય અને તેથી તે જ પ્રજા ઉત્તતિને શિખરે પહોંચેલી લેખાય. દેશની પ્રજા કર્તવ્યનિષ્ઠ ન હોય અને બધે દેશમાં સંખ્યાબંધ મજબૂત કિલ્લાઓ હોય, પણ તેથી શું? દેશમાં દ્રવ્ય ધણું હોય પરંતુ ધનવાનો કર્તવ્યનિષ્ઠ ન હોઈને તેઓમાં અનીતિનો પ્રચાર સૌથી વિશેષ હોય તો શું તે દેશ અધોગતિ પામેશે ન લેખાય? કોઈ દેશમાં અતિ સુંદર હવેલીઓ હોવાથી તે દેશ અશુભોને રમણીય લાગે ખરો, પરંતુ એ સુંદર હવેલીઓનો ઉપયોગ કર્તવ્યને નહિ સમજનારા પ્રજાજનો વિશ્વાસાદિમાં કરતા હોય તો તે હવેલીઓ દેશને ઉત્તમ લેખવામાં સાધનશૂન્ય લેખાય ખરી? દેશમાં ઘોડા, હાથી કે સૈનિકો પારાવાર હોય પરંતુ પરસ્પર વેરભાવથી ઘેરાએલા હોય, તો દુસ્મનની સામે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાં સ્વકર્તવ્યના ખ્યાલ વિનાની એ મોટી સેના શું જરા પણ ઉપયોગી લેખાય? તેથી ઉલટું દેશમાં બધે ધણા કિલ્લા ન હોય, ધન ન હોય, સુંદર મકાનો કે મોટું લશ્કર ન હોય, પરંતુ માત્ર પરસ્પર ઉદ્ધાર કરવામાં એકસંપ શખવાની વૃત્તિ હશે તો માત્ર થોડા સૈનિકો પણ દુસ્મનની સામે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરી શકશે. નીતિ-રીતિમાં કુશળ પ્રજાવર્ગ હશે તો તે ધન અને સુંદર મકાનો મેળવી શકશે, અને જો કર્તવ્યનિષ્ઠ લોકોનો મોટો સમુદાય હશે તો તે પોતાના તાખાના મુલકોમાં વધારો કરીને મોટું લશ્કર તથા સંખ્યાબંધ મજબૂત કિલ્લાઓ ધણું સંપાદન કરી શકશે. આંગલ કવિવર ગોલ્ડસ્મીથે પોતાના નાના ગામડાનું યશોગ્ધાન કરતાં પણ એવું જ કહ્યું છે કે જે ભૂમિમાં ધન ધણું

હોય અને મોટા મોટા ધનવાનો તથા રાજાઓ આખાદ ચતા બના હોય પરંતુ ગરીબ અને સરલ સ્વભાવનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગ કશા લેખામાં ન ગણાતો હોય તે બૂમિ દુર્ભાગ્યવતી જ લેખાય છે ! જે દિગ્વિસ્તારને આજે આખાદ માનવામાં આવે છે તેજ દિગ્વિસ્તારને માટે એ કવિ કહે છે કે આજે તો દિગ્વિસ્તારમાં દુઃખો આવી પડ્યાં છે અને ખરી આખાદી તો ઘણું વર્ષો પૂર્વે હતી કે જ્યારે લોકો સંતોષપૂર્વક મજુરી કરીને ચોડાથી સંગૃહ રહી સુખી બનતા હતા, નિષ્કપટભાવ અને આરોગ્ય તે લોકોનાં મિત્ર હતાં અને ‘ધન શું ?’ એ સંબંધી અજ્ઞાન તે જ તેઓનું ધન હતું ! દેશની ઉન્નતિ અને આખાદીનું યયોચિત આપ કેવી રીતે કરી શકાય અને ‘કર્તવ્ય’ વિષયનો વિસ્તાર સમસ્ત દેશ અને જગત સુધી કેવી રીતે થાય છે, તેટલા માટે એકાદ બે દૃષ્ટાંતો પ્રાસંગિક લેખાશે.

રોમના રાજ્યની પ્રાચીન સમયની જાહેરજાણી આખી દુનિયામાં વખણાતી હતી. રોમની સત્તા એક વાર આખા યુરોપના જુદા જુદા દેશો ઉપર હતી, પરંતુ તેનો અસ્ત થયો તે એ રાજ્યની પ્રજાની કર્તવ્યબ્રહ્મતાને લીધે જ થયો હતો. રોમના લોકોની બ્રહ્મ નીતિથી અને તેઓ અંશ-આશમ તથા મોજમજમાં ડૂબી ગયાથી તે પતિતાવસ્થામાં આવી પડ્યું. રોમના અસ્તકાળમાં લોકો એવું માનવા લાગ્યા હતા કે કામ કરવું એ તો ગુલામનો ધંધો છે. પોતાના મહાન પૂર્વજોનાં રૂઢાં આચરણ અને સદ્ગુણોને એ પ્રજાએ છોડી દીધાં હતાં અને તે ઉપર ખર્ચને કહ્યું છે કે-તેથી નમાલી પ્રજાનો નિઃસંશય નાશ થયો જ જોઈએ અને તેની જગ્યા મહેનતુ અને જોષમદાર પ્રજાને મળવી જોઈએ. શ્રીસ એક નાનો દેશ છે અને તેની વસતી પણ ઘણી થોડી છે. તેનું મુખ્ય શહેર આયેન્સ પણ નાનું નગર છે એમ છતાં દુનરક્ષામાં, અક્ષરશાસ્ત્રમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, અને દેશાભિમાનમાં તેની ઉચ્ચતા હોવાને લીધે તે આખી દુનિયામાં સુપ્રસિદ્ધ નગર લેખાતું હતું. પરંતુ તેના ગુણોને લીધે તેની જે ઉચ્ચતા હતી તે તેનામાં અવગુણો આવતાં નાશ પામી. આયેન્સમાં શહેરીઓ કરતાં ગુલામોની સંખ્યા વધારે હતી. એના અંગેશન પુરુષોમાં નીતિનું બંધન દીધું હતું અને સ્ત્રીઓ

પવિત્ર નહોતી. આ કારણથી એનો કારમો અસ્ત થઈ ગયો તેની ઇતિહાસનાં પાનાં સાક્ષી પૂરે છે. (૩૦)

[હવે કર્તવ્યપરાયણતા જ સુજનતારૂપ છે તે સમજાવવામાં આવે છે.]

સૌજન્યપરિચ્છેદઃ । ૩૧ ॥

પાણ્ડિત્યેન ન મીયતે સુજનતા વક્તૃત્વશક્ત્યાથવા ।

ચાતુર્યેણ ધનેન ભવ્યવપુષા રાજ્યાધિકારેણ વા ॥

કિન્તૂત્કૃષ્ટદયાક્ષમાસરલતાવાત્સલ્યધૈર્યાદિભિ-

રાત્મોદ્ધારપરોપકારજનકૈઃ સા મીયતે સદ્ગુણૈઃ ॥

કર્તવ્યપરાયણતા યા સુજનતાનું માપ.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—જેની હાજરીથી માણસ કર્તવ્યપરાયણ કે સમજન ગણી શકાય, તે સૌજન્યરૂપી સદ્ગુણ હોવાની પ્રતીતિ પાંડિતાર્થ, વક્તૃત્વશક્તિ, આલાપી, વૈભવ, શરીરસૌંદર્ય, કે રાજસત્તા ઉપરથી થઈ શકતી નથી, કારણકે ધણા માણસો પ્રખર પાંડિત હોય છે, છતાંહાર ભ્રમકાબરેલાં આપણો આપે છે, દરેક બાબતમાં ધણા જ આજ્ઞાક હોય છે, ધનાઢ્ય અને ખુદ્દુ રૂપાળા હોય છે, તેમજ રાજ્યના મોટા ઓઢા ઉપર ચઢેલા હોય છે, છતાં સુજનતાને તેઓ બિલકુલ ઓળખતા નથી, અર્થાત્ લેશમાત્ર પણ સૌજન્ય ત્યાં પ્રતીત થતું નથી; માટે આ ગુણોથી સુજનતાનું માપ થતું નથી કિન્તુ પોતાનો ઉદ્ધાર કરનાર અને પરને શાન્તિ આપનાર સદ્ગુણો, જેવાં કે દુઃખિત અને પીડિત જનો ઉપર દયા રાખવી, અથા પુરોના અપકારની સામે કોપ ન કરતાં ક્ષમા રાખી તેમનો ઉપકાર કરવો, હૃદયમાં સરસતા રાખવી, દરેક મનુષ્ય પ્રત્યે વત્સલ બાવ રાખવો, સંકટના વખતમાં પણ ધીરજ રાખવી, પરસ્ત્રી માનવત્ સમજવી, પરધન પાત્રર સમાન ગણવું વગેરે માનુષીય સદ્ગુણોવડે જ સુજનતાનું માપ થાય છે. આ જ વિષયપરત્વે સુમાપિતકાર કહે છે તે પણ યથોચિત છે—

સૌજન્યં यदि किं गुणैः सुमहिमा यवस्ति किं मण्डनैः ।

सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यवस्ति किं मृत्युना ॥

વિવેચન—પૂર્વે ચિદ્વૃત્તિના વિષયમાં જણાવવામાં આવ્યું કે મનુષ્યના ચિત્ત ઉપર ચિદ્વૃત્તિનો—સંકલ્પશક્તિનો અંકુશ હોય છે, અને જો સંકલ્પશક્તિ પ્રબળ તથા અશુદ્ધ હોય તો તે ચિદ્વૃત્તિની પરવા કર્યા વિના ચિત્તને અશુદ્ધ માર્ગે દોરી જવામાં વિજયી નીવડે છે. જો સંકલ્પશક્તિ અશુદ્ધ હોય અને તેની સાથે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનનું બળ બળેલું હોય, તો વળી એ વિદ્યા અથવા જ્ઞાન વધારે હાનિકારક અસર નીપજાવવામાં જ સાહાય્યભૂત થાય છે; આ જ કારણથી સુભાષિતકાર કહે છે કે—

સાક્ષરા વિપરીતાચ્ચેદ્રાક્ષસા એવ કેવલમ્ ॥

અર્થાત્—વિદ્વાનો જો વિપરીત માર્ગે ચાલે છે તો તેઓ રાક્ષસનાં જેવાં જ કામો કરે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અથવા વિદ્યા જો સુમાર્ગે વપરાય તો જ તે હિતકર થઈ પડે છે અને જો કુમાર્ગે વપરાય તો અત્યંત ભયંકર થઈ પડે છે. કહ્યું છે કે—

વિદ્યા વિનાશાય ધનં મદાય શક્તિઃ પરેષાં પરિપીઢનાય ।

જલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતજ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥

અર્થાત્—બધ પુરુષો વિદ્યાને વિવાદ માટે, ધન મદ કરવા માટે, અને શક્તિને ખીજાઓને પીડા ઉપજાવવામાં ઉપયોગી લેખે છે, પરંતુ સાધુઓ તેને અનુક્રમે જ્ઞાન, દાન અને રક્ષણને માટે ઉપયોગી લેખે છે. મોનાંતેન કહે છે કે આપણે ગમે તેટલા વિદ્વાન હોઈએ તોપણ જો પ્રકારની શક્તિઓ આપણને પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ નથી કરે છે, જેમાંની એક સારો બાવ બજવે છે અને બીજી નરસો બાવ બજવે છે. વિદ્યા અથવા જ્ઞાન આ પ્રમાણે બેધારી તલવારની પોંઠે જો બાળુએ કામ કરે છે, પરંતુ સૌજન્યને તેવી જો ધાર હોતી નથી, કારણકે તે તો એક બાળુએ જ કાર્ય કરે છે, અને તે સારી દિશાએ જ કરે છે. જેટલું ઉત્તમ પ્રમાણુપત્ર (સર્ટીફિકેટ) નિઃસંશયપૂર્વક સૌજન્યને માટે આપી શકાય તેટલું ઉત્તમ પ્રમાણુપત્ર સર્વથા અને સર્વદા વિદ્વતા અથવા ધનવત્તાને માટે આપી શકાય નહિ જ. મનુષ્યના વર્તન ઉપર સૌજન્ય, વિનય, સત્યવાદિત્વ આદિ સદ્ગુણો જેટલી ઉત્તમ છાપ ખાડી શકે છે તેટલી ઉત્તમ છાપ વિદ્યા ખાડી શકતી નથી અને તેટલા માટે કહ્યું છે કે—

માટં ગુણવતી વિદ્યા ન મુદે વિનયં વિના ।

મૂર્ખતાપિ મુદે મૂયાન્મદત્સુ વિનયાન્વિતા ॥

અર્થાત્—અતિશય ગુણવાળી વિદ્યા છતાં જો વિનય ન હોય તો તે શોભતી નથી અને મોટા પુરુષોને વિશે વિનયવાળી મૂર્ખતા પણ અતિ-શય શોભે છે. આ ઉપરથી વિદ્યા અથવા જ્ઞાનની નિંદા કરવામાં આવે છે એમ સમજવાનું નથી પરંતુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્યાની સાથે મુજ-નતા મિશ્રિત થએલી હોવી જોઈએ અને જો કદાચ વિદ્યા ન હોય તોપણ મુજનતા તો અવશ્ય મનુષ્યમાં હોવી જોઈએ, કારણકે સમગ્રજનમાં મનુષ્યને તે જ પ્રવર્તવે છે.

અત્ર એક દૃષ્ટાંત આપીશું. એક વાર એક મોટા શહેરમાંથી ગામડે જવાના માર્ગ પર ચોરીયાંની વાડની એકે એક ગરીબ અને કષ્ટ રોગથી પિડાતો માણસ પકડે પકડે ખૂમો પાડતો હતો. તેના શરીરે પડેલાં મોટાં ધાખાં અને અવયવોની ખીજ સ્થિતિ ઉપરથી તેને કોઈ મદારોગ થયો હોય એમ જણાતું હતું. તેની પાસે થઈને જતા ત્રણ મિત્રો તેની દુઃખની ખૂમો સાંભળીને તેની પાસે ગયા અને પૂછ્યું: “બાપ તને શું થાય છે?” તે દુઃખી અને દરિદ્ર માણસે કહ્યું: “બાપ ! મને વિસ્ફોટક અને રક્તપિ-ત્તને રોગ થયો છે. મારે ગામડેથી દૂં પાસેના શહેરમાં જતો હતો, પરંતુ થાકને લીધે હવે મારામાં આલવાની શક્તિ રહી નથી અને આખે શરીરે લાલ જળે છે. દુઃખ અને પીડાથી હું એટલો બદાવરો બની ગયો છું કે શું કરવું તે મને સ્પષ્ટ નથી ! તમે કોઈ મને મદદ કરો તો પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરશે !” તે ત્રણ મિત્રોમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતો તે બોલ્યો: “જો બાપ ! માણસને માથે મુખ દુઃખ તો હમેશાં આવ્યાં કરે છે, માટે દુઃખમાં ગભરાઈ જવું નહિ. ત્રણ જે કોઈ દુઃખ મોકલે તેને સ્વીકારી લેવું અને માનવું કે આજે દુઃખ છે તો કાલે મુખ મળશે. વળી તને જે રોગ થયો છે તે તારી કોઈ આદારવિદાર સંબધી બૂલનું પરિણામ હશે, કારણકે મનુષ્ય માત્રને જે રોગ થાય છે તે તેવી બૂલોને પરિણામે અને મુખ્યત્વે કરીને આદારવિદીની વિષમતા તથા અનિયામતતાને પરિણામે થાય

છે, માટે હવેથી તે બાળકમાં સાવધ રહેજે એટલે તું સુખી થઈશ ! ” આશાસન અને ડહાપણના આ લુપ્ત આશ્વેદો તે રોગીને જરા પણ સુખ ઉપજાવી શક્યા નહિ. તે બોલ્યો : “ બાપ સાહેબ ! એવું જ્ઞાન અત્યારે મને જોઈતું નથી. મને તો મારી પીડા શાંત થાય તેવી કશી મદદ કરો ! ” આ સાંભળીને તેઓની સાથેના એક વણિક બોલ્યો : “ લે બાપ ! આ સોનામહોર હું તને આપું છું. તેમાંથી જોઈતું ખર્ચ કરીને તું કોઈ સારા વૈદ્યની દવા ખાજે એટલે તારો રોગ મટી જશે—પણ બાપ ! હજી તું બૂમો પાડતો કેમ બંધ થતો નથી ? ” રોગી બોલ્યો : “ રોકજી ! હું શું કરું ? અત્યારે તો તમારી સોનામહોર મને કશું સુખ આપી શકતી નથી. ” ત્રીજો મિત્ર કે જે એક ડાહ્યા રખારી હતો તે બોલ્યો : “ બાપજી ! આ જંગલમાં તડકે પડ્યા રહેવાથી તેને વધારે પીડા થશે, માટે હું એને મારા કામજાની ઝોળીમાં સુવાડું છું, તે આપણે વાસાદરતી ઉંચકીને શહેરમાં લઈ જઈએ તો તેને સુખ થશે. ” વણિક તથા આદાણે તેમ કરવાની ના કહી અને કહ્યું કે “ એને રોગ થયો છે તે અમને પણ વળગે તો ? ” રખારી સાચાર થયો તોપણ તેની દવા અને સુજનતાએ તેને મુક્તિ મળી. પોતાને માથે વટિકા ફાળિયાના તેણે કકડા કર્યા અને તેને પાણીમાં ઝીંજવ્યા. રોગીને જે અંગો પર પીડા થતી હતી અને પાણી ઝીંજી આવ્યું હતું તે સ્થળો અંગો એપની દરકાર વિના તેણે પાણીથી પોતાને હાથે સાફ કર્યા અને તે સ્થળો અંગો પર પાણીનાં બીના પાટા બાંધી વાળ્યા. બૂમો પાડવાથી રોગીનું ગળું સુકાતું હતું તેને થોડું પાણી પાતું, એટલે તેને શાંતિ વળી—સાચ બળતી બંધ થઈ. તે સ્વસ્થ થઈને ઊભો થયો. રખારીએ તેને પોતાની ડાંગ ટેકા સખીને ચાલવા માટે આપી અને એવી રીતે તત્કાલ જ રોગીને સુખ ઉપજાવીને શહેરમાં તેડી ગયો. આદાણની વિદ્યા કે વણિકના ધન કરતાં રખારીની સુજનતાએ તે દુઃખીનું દુઃખ દૂર કર્યું. (૩૨)

सप्तम परिच्छेद.

कर्त्तव्योत्प्रेषकं यत्न-उत्साहः.

[कर्त्तव्यपरायणता अथवा सुगुणतानी मोक्षी आवश्यकता सूचयन्त्या यत्नी कर्त्तव्यता यत्नानी भीमांसा करवाभा अर्थकार उद्यत याव छे.]

[उत्साहानी प्रशंसाभा कर्त्तव्यपथभाभी अनुष्योने अंवाधीने अर्थकार कहे छे के:-]

कर्त्तव्यसाधकबलम् । ३३ ॥

उत्साहे किल कापि शक्तिस्तुला विघ्नौघविध्वंसिनी ।

न कुर्यात् । सफलतासांनिध्यसम्पादिनी ॥

सद्यः सिद्धिविधायिनी निरुपमानन्दौघसंस्पन्दिनी ।

श्रेयःशक्तिविकाशिनी महति वा कार्ये समुत्साहिनी ॥

उत्साहस्याग्रे विघ्ना अकिंचित्कराः । ३४ ॥

उत्साहो यदि मानसे प्रथमतो मध्येवसाने तथा ।

कुर्वेज्जश्यमिदं भवेद् दृढतरश्चैव विधो निश्चयः ॥

आयान्तु प्रचुरास्तदा कृतिपथे विघ्नास्तथापि स्वयं

दीनास्ते बलहीनतामुपगता लीना भवन्ति क्षणात्

किमत्ययन्तं विघ्नानां बलम् । ३५ ॥

विघ्नास्सन्ति हि तावदेव बलिनः कर्त्तव्यसंरोधका ।

यावद् दुर्बलता मनःशिथिलता कर्तू रुचेर्मन्दता ॥

चेदुत्साहविनिश्चयोभयबलं जागर्ति हृन्मन्दिरे ।

किं कर्तुं प्रतिबन्धनं क्षणमलं विघ्ना वराका इमे ॥

કર્તવ્યનું ખરું બળ ઉત્સાહમાં જ છે.

ભાવાર્થ—ખરેખર, કાર્ય કરતી વખતે ઉત્તમ થતા મનના ઉત્સાહમાં કોઈ પણ અતુલ અલૌકિક શક્તિ રહેલી છે કે જે શક્તિ કર્તવ્યના માર્ગમાં આવતાં વિધેનાના મોટા સમૂહને ક્ષણ વારમાં વિખેરી નાંખે છે, નિરાશાના અંકુરને સમૂળગા છેદી નાંખે છે, કાર્ય સફળ થવાની આશાનાં કિરણો ફેંટીને આશ્વાસન આપતાં કર્તવ્યસાધનના પરિશ્રમને દૂર કરી મનને શાન્તિ ઉપજાવે છે, મુશ્કેલીભરેલા કાર્યની પણ સત્વર સિદ્ધિ કરી આપે છે, અને તેથી અનુપમ આનન્દપ્રવાહ પ્રચલિત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ શ્રેયસ્સાધક ખીછ શક્તિઓને વિકસિત બનાવવાની સાથે ખીજાં મોટાં અને મુશ્કેલીભરેલાં સત્કાર્યો કરવાનું માનસિક બળ અર્પી તે તરફ પ્રયાણ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (૩૩)

ઉત્સાહની સામે વિધેનાની દુર્બળતા.

કાર્યની શરૂઆતમાં, મધ્ય ભાગમાં અને છેવટે કાર્યના અંત પર્યન્તે જો મનનો ઉત્સાહ તેવો ને તેવો કાયમ રહે છે, અને તેની સાથે “આ કાર્ય તો અવશ્ય હું કરીશ” આવા પ્રકારનો મજબૂત માનસિક નિશ્ચય હોય છે, તો પછી કાર્યની અટકાયત કરનાર આડખીલીઓ ગમે તેટલી આવે અને વિધેના પણ ગમે તેવાં જબરદસ્ત આવે પણ ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયની સામે તે વિધેના બળહીન થઈ દીનની ખાફાં એક ક્ષણમાં લીન થઈ જાય છે, અને ઊભી થએલી આડખીલીઓ દૂર થઈ જતાં કર્તવ્ય સુખે સુખે સાધી શકાય છે. (૩૪)

વિધેના ક્યાંસુધી નડે છે ?

જ્યાંસુધી કર્તવ્ય બળવવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ નથી, મનમાં પણ કેટલાએક સંકેત વિકસે ત્યાં કરે: “આ કાર્ય કેમ પાર પડશે, અરેરે ! આમાં હું ક્યાં આવી બરાબો ? નિર્વાહ કરવા જેટલાં ક્યાં મારી પાસે સાધનો છે ?” એવી રીતે મન ટચુપચુ થતું હોય, અને દુર્બળતા સેવાતી હોય ત્યાંસુધી ચારે તરફથી વિધેના આવવા માંડે છે અને પ્રબળતાથી કર્તવ્ય બળવતાં અટકાયત કરે છે. પણ જ્યારે તે માણસના હૃદયમંદિરમાં ઉત્સાહ

અને દૈ નિશ્ચય એ એ વસ્તુનું બળ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને શિથિલતા દુર્બળતા મન્દચિત્તિ વગેરે દૂર ભાગી જાય છે, ત્યારે બાપડાં વિધ્નો એક કાણુબર ટકી શકતાં નથી, તો પછી કાર્યને અટકાયત કરવાની તો વાત જ શી કરવી ? અર્થાત્ માણસ દુર્બળ બની જાય છે, તો વિધ્નો જોર કરી જાય છે; પણ સખજ અને છે તો વિધ્નો કંઈ કરી શકતાં નથી. (૩૫)

વિવેચન—ઉપર્યુક્ત શ્લોકત્રયમાં ઉત્સાહના અનુપમ સામર્થ્યનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. સંકલ્પવૃત્તિના તરંગરૂપી સંકલ્પને ચિત્તભૂમિકામાંથી ઉત્પન્ન થતો વિકલ્પ જો દરાવે છે તો મનુષ્ય ગમે તેવો સુધીસ, કર્તવ્યને જાણનારો તથા નિર્ભય ચિદ્વૃત્તિવાળો હોય તોપણ તે કર્તવ્યમાં સ્થિર રહી શકતો નથી. સંકલ્પ જો વિકલ્પને છૂટી દે છે તો જ તે, શુદ્ધ ચિદ્વૃત્તિની સાથે રહીને કર્તવ્ય બળવવામાં ઉદ્યત થાય છે; પરન્તુ એ પ્રકારના વિકલ્પોને દરાવીને ચિદ્વૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિનો વિજય કરાવવા માટે મનુષ્યમાં દેહલાક આંતર ગુણોની આવશ્યકતા છે. એક ગુણ તો સંકલ્પશક્તિના તરંગો અર્થાત્ સંકલ્પોમાં જ બળવતાનો હોવો જોઈએ કે જેથી તે ચિત્તના વિકલ્પોને પોતા ઉપર જરા પણ કાવવા દે નહિ અને બીજો ગુણ સંકલ્પોને—દૈ નિશ્ચયોને આગળ વધારવા માટે ઉત્સાહનો હોવાની જરૂર છે. વાસ્તવિક્ષેપે ઉત્સાહનો મદ્દિમા ગાતાં ‘રામાયણ’ માં લક્ષ્મણને મુખે રામપ્રતિ ઉચ્ચાર્યું છે કે:—**उत्साहवन्तो नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥** અર્થાત્—આ લોકમાં ઉત્સાહી નરો અતિદુષ્કર કર્મોમાં પંચ નિરાશ થતા નથી. ઉત્સાહનું બળ એટલું વિશેષ છે કે તેનાથી સંકલ્પશક્તિનો, વિકાસ થાય છે અને મનોબળની ટકિ થાય છે. અવગત, ઉત્સાહ પણ સંકલ્પશક્તિની પેઠે બેધારી તલવારના જેવો જ છે. તે સુદૃઢમાં વ્યાપે છે તો મનુષ્યને કર્તવ્ય શીસ રાખીને ઉત્તમ બનાવે છે અને દુષ્કૃત્યમાં વ્યાપે છે તો અધઃપતિત કરે છે. તેથી જો ચિદ્વૃત્તિની બાજુએ રહીને ઉત્સાહ પોતાનું કાર્ય કરે તો તેના જેવું બીજું એક પણ બળ નથી. લક્ષ્મણે રામને કહ્યું હતું કે—

उत्साहो यत्नानां नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।

सोत्साहस्य हि लोकेषु न किमिदपि दुर्लभम् ॥

અર્થાત—હે આર્ય ! ઉત્સાહ એ જ બળવાન છે અને ઉત્સાહથી ખીજું મોટું બળ એક પણ નથી, કારણકે ઉત્સાહવાળા લોકોને કશું પણ દુર્લભ નથી. ઐહિક કર્તવ્યો બજાવવામાં ઉત્સાહ મનુષ્યને આટલું વિશેષ બળ અર્પે છે અને તેથી ઉલટું દીનતા-મનની નિર્બળતાથી-નિરાશા પ્રાપ્ત થવાથી કર્તવ્યપથમાં વિચરતે મનુષ્ય પણ વ્યુત બની જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે કર્તવ્યપથમાં વિચરતાં મધ્યમાં કંઈ આકસ્મિક વિધ્નો આવી નડે છે ત્યારે અદ્ય સંકલ્પબળવાળાં મનુષ્યો નિરાશ થાય છે અને કહે છે કે “હું વળી આ ઉપાધિમાં ક્યાંથી પડ્યો ? મેં કાર્યની શરૂઆત જ ન કરી હોત તો સાહે હતું.” જ્યારે મન આવું નિર્બળ થાય છે, ત્યારે પછી તે નિર્બળ મનને અનેક નાનાં મોટાં વિધ્નો નવેસરથી ઉપસ્થિત થઈને ઘેરી લે છે ! પરન્તુ ઉત્સાહી માણસો એવાં કંઈ વિધ્નો ઉપસ્થિત થતાં પોતાના મનને સંબોધીને વસિષ્ઠ મુનિની પેઠે કહે છે કે—

શીઘ્રમુતિષ્ઠ મદ્રં તે નિયતં કાર્યમાચર ।

ન કાલમતિવર્તન્તે મહાન્તઃ સેપુ કર્મસુ ॥

અર્થાત—શીઘ્ર ઉઠ ! તારું કલ્યાણ હો ! નિશ્ચિત કરેલા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થા. મહાજનો પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મોમાં વખત વીતવા દેતા નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે ઉત્સાહ જાગૃત થાય છે ત્યારે વિધ્નોનાં નિર્બળ જાળાં તડાતડું તૂટી જાય છે, અને કર્તવ્યમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં આદ્ય મધ્ય અને અંત્ય એ ત્રણે સ્થિતિમાંથી સંપૂર્ણ રીતે પસાર થઈ જવાય છે.

કર્તવ્યની લાંબી ધારા કંઈ કેવળ વિધ્નો વિના પસાર થતી નથી, પરન્તુ આ વિધ્નો જ્યારે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેની સાથે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે જેથી તે વિધ્નો કાર્યમાં ક્ષતિ નહિ નીપજાવતાં પોતાની મેજ દૂર થાય અને આપણું કાર્ય વિશેષ સ્થિરતાને પામે. મનુષ્યોપર વિધ્નોનો એ પણ એક ઉપકાર છે કે જ્યારે તેઓ દેખાવ દે છે, ત્યારે જ મનુષ્યને પોતાના કર્તવ્યકર્મમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રભાદ લગ્ન દઈ ઉત્સાહ ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. માર્કસ એન્થોનિનસે આ પ્રકારના વિધ્નોની સાથે વર્તવાના સંજ્ઞામાં કહ્યું છે કે—જેવી રીતે પોતાને હોલવી નાંખનાર

વાયુનું ધીરે ધીરે બક્ષણ કરીને અગ્નિ પાછળથી તે જ વાયુને પોતાના મુખમાં પોલાં કાઢેલું બક્ષણ કરવામાં સાધનભૂત બનાવે છે, તેવી જ રીતે મહાત્મા પુરુષો પોતાની વિરૂદ્ધ હિત્ય થતા પદાર્થોને જ પોતાનાં સાધનરૂપ બનાવી લે છે ! વિદ્યાનું બળ આ પ્રમાણે ધીરે ધીરે હરી લેવાથી તે વિદ્યા દુર્બળ બની જાય છે અને પછીથી તે જ વિદ્યા રૂપાંતર પામીને આપણાં સદાયક તરીકે કામ કરે છે. વિદ્યા મેળવવામાં ઉત્સાહ ધરાવનાર કદીએન્ધીસ નામના શ્રીક વિદ્યાનું દર્શાવેલ અત્ર પ્રસંગાનુકૂળ થઈ પડશે. તે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે એટલો ઉત્સાહી હતો કે મજુરી ન મળવાથી ભૂખ વેઠવાનું તેને ગમતું પણ નિશાળે જવાનું ચૂકતો નહિ. વિદ્યામાં તેનો રસ એટલો વધવા લાગ્યો કે મજુરીએ જઈ પેટને માટે પૈસા કમાવા એ પણ તેના અભ્યાસને વિધિરૂપ લાગ્યું. આથી તેણે દિવસે મજુરી કરવાનું છોડી દીધું અને એક માળીની વતી સવાર સાંજ બાગ પાવાનું અને રાતે એક બાઈને દળણું દળી આપવાનું માથે લીધું. એણે દિવસે મજુરી બંધ કરી અને રાતે દળણું દળવા બદલ જવા માંડ્યું તેથી તેનાં પડોશીઓને વહેમ પડ્યો કે કદાચ એ ચોરી કરીને પેટ ભરતો હશે. ન્યાયાધીશને કાને આ વાત ગઈ એટલે તેણે કદીએન્ધીસને બોલાવ્યો અને તે કેવી રીતે મજુરી કરી અભ્યાસ કરતો હતો તે વાત જાણી. ન્યાયાધીશનું હૃદય તે સાંભળી ભરાઈ આવ્યું અને તેણે કદીએન્ધીસને ધનામ આપવા માંડ્યું જે તેણે લીધું નહિ. એ કદીએન્ધીસ એક ઉત્તમ શ્રીક શીવસુદી નીવડ્યો. ઉત્સાહ શું ન કરી શકે? (૩૨-૩૪-૩૫)

[ઉત્સાહની પ્રસંગમાં કર્તવ્યપથગામી મનુષ્યને સંબોધાને અંશકાર કરે છે કે:-]

ઉત્સાહ એવ કટપટક્ષાયઃ । ૩૬ ॥

સુગ્ધાઃ કલ્પતરું વૃથાન્યમુવને પશ્યન્તિ સૌખ્યાશયા
લઘું કામઘટં તથા સુસર્ગીં આમ્યન્ત્યહો કિં વૃથા ।
તે પશ્યન્તુ નિરુક્તશક્તિયુગલે હન્મન્દિરે નિશ્ચલે ।
સર્વં કામઘટાદિકં ફલયુતં દૃશ્યેત સાક્ષાત્સ્વતઃ ॥

ઉત્સાહ એ જ કલ્પવૃક્ષ.

ભાવાથે અને વિવેચન—અહો ! ભોળા લોકો, વાંગ્મિત મનોરથની સિદ્ધિને માટે કલ્પવૃક્ષ વિગેરે જોવાને જ્યાં ત્યાં જ્યાં શામાટે કાંકાં મારો છો ? તેમ જ કામકુંભ અથવા કામધેનુ—ગાય મેળવવા જ્યાં ત્યાં શામાટે પરિશ્રમણ કરો છો ? તેઓ નિશ્ચયપણે પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ઉપર કહેલ ઉત્સાહશક્તિ અને નિશ્ચયશક્તિમાં જ તપાસ ન કરે ? કામધેનુ, કામકુંભ અને કલ્પવૃક્ષ વિગેરેથી જે ફળની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, તે ફળની સિદ્ધિ અને ઇષ્ટ સમૃદ્ધિ ઉપર ખતાવેલ ઉત્સાહ અને નિશ્ચયશક્તિમાં સાક્ષાત્ પ્રતી-
મમાન થશે ! અત્ર રૂપકોપમા પ્રમાણે ઉત્સાહનો બ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે કલ્પવૃક્ષ ઇચ્છિત ફળને આપે છે, કામધેનુ આપણી ઇચ્છા થાય ત્યારે સુમધુર દૂધ આપે છે અને કામકુંભ કરવામાં આવતી કામનાઓ પૂરી પાડે છે, તેવી રીતે ઉત્સાહ પણ આપણને જે વખતે જેવી ઇચ્છા થાય છે તે વખતે તેવી ઇચ્છા પૂરી કરે છે; કારણકે ઉત્સાહથી વૃદ્ધિગત થએલું મનોબળ દરકોઈ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે. એ પ્રકારનો ઉત્સાહ અને મનોબળ ઉભય આપણી અંદર જ રહેલાં છે અને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તેના ઉપયોગવડે ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ એવું આપણામાં સામર્થ્ય છે. અને જ્યારે એમ છે, ત્યારે કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ કે કામકુંભને મેળવવા માટે જગતમાં પરિશ્રમણ કરવું તે શું ‘મુઘતા’—‘મૂર્ખતા’ નથી ?

શંકા—કટલીક વાર વિદ્નો માણસ ઉપર એક બીજા પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે. માણસ કોઈ કુબૃત્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્ત થયો-હોય છે, તે જો ઉપસ્થિત થએલાં વિદ્નોથી નિરાશ થઈને તે કૃત્યમાંથી પાછો હડે છે તો તેથી તે વિદ્નો તેનું હિત કરનારાં જ થઈ પડે છે.

સમાધાન—ઉપસ્થિત ચતાં વિદ્નોનો પરાજય કરવાનો અને ઉત્સાહ ધારણ કરવાનો ઉપદેશ કર્તવ્ય વિષયો પરત્વે સમજવાનો છે. અદિતકર્તા વિષયોમાં વિદ્નો ઉપસ્થિત ચતાં જ જોઈએ અને એ વિદ્નોથી અકર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત ચનારનો પરાજય થાય એ જ ઇષ્ટ છે. ‘વિદ્નોની દરકાર ન કરવી’ તે કથન કેવા પ્રકારનાં કાર્યોને માટે છે તે નિમ્ન લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. (૩૬)

કાર્ય સાધનીયં ચેત્ કિં લોકોક્તિનિરીક્ષणेन । ૩૭ ॥

સત્કાર્યસ્ય વિનિશ્ચયે હૃદિ કૃતે સત્યાં સ્વશક્તૌ પુન-
લોંકાઃ કિં કથયન્તિ ચાત્ર વિષયેનેયં નિરીક્ષોચિતા ॥
પ્રાયોઽન્યોન્યવિરુદ્ધતામુપગતા જલ્પા જનનાં તતો ।
નિષ્ઠાં ક્વાપિ લભેત નો સ સુકૃતે લોકોક્તિર્મીક્ષેત યઃ ॥

લોકાપવાદથી શું કાર્યને પડતું મેલતું ?

ભાવાર્થ—કાર્ય સાધવાની જે પોતાનામાં શક્તિ હોય અને તેના પ્રમાણમાં સત્કાર્ય કરવાની ધૃત્તિ પ્રબળ થતી હોય તો તે વિશે પ્રથમ મનમાં પુરતો વિચાર કરી દેશ, કાળ, બળ અને કાર્યની મુશ્કેલી જે બધાની તુલના કરી એક નિશ્ચય ઉપર આવવું જોઈએ. બરાબર નિશ્ચય પછી જ કાર્યની શરૂઆત થવી જોઈએ; શરૂઆત થઈ એટલે પછી આ વિષયમાં લોકો શું બોલે છે, કીક કે બ્હીક, એવા વિચાર લાવી મનને નિર્બળ કરવાની જરૂર નથી. એક જ વાત કોઈને સારી બાસે છે અને કોઈને ખરાબ બાસે છે ત્યારે એક જ વિષયમાં લોકોના પરસ્પર વિરુદ્ધ અનેક મતો પડે છે; કોઈ વખાણુ કરશે અને કોઈ નિન્દા કરશે; લોકોક્તિ ઉપર જે ભરોસો રાખે અને લોકાપવાદથી પાછો હટી જાય, તેનાથી શું કોઈ દિવસે કાર્ય સાધી શકાશે ? નહિ જ. અબુધ્ધને માટે ઉત્તમ કાર્ય કરવું હોય તો વિચારપૂર્વક નિશ્ચયબળથી સત્ કાર્યને ખતથી વાળગી રહેવું જોઈએ પણ લોકાપવાદના બલથી પાછો હટવું ન જોઈએ. (૩૭)

વિવેચન—દરેક સારા કે માફા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં જે લોકાપવાદ હોય છે તે સાથી મોટામાં મોટું વિદ્વા ગણુસને નડે છે. આ વિદ્વાની સામે કેવા પ્રકારે વર્તવું જોઈએ તે બાણુવું અગત્યનું છે. સામાન્ય રીતે એવો ઉપદેશ લોકોમાં પ્રચાર પામે છે કે જે કાર્ય લોકાપવાદને પાત્ર થાય તે કાર્ય કરવું નહિ, અથવાતો દોરંગી દુનિયા બોલે તેની દરકાર કર્યા વિના પોતાની ધારણા પ્રમાણે કાર્યમાં ઉઘત રહેવું. પરંતુ આ ઉભય પ્રકારનો ઉપદેશ સર્વ

સ્થળે અને સર્વ કાળે અનુસરવાને યોગ્ય હોતો નથી. તેમાં જે બેદ રહેલો છે તે સંબંધી આ શ્લોકમાં સૂક્ષ્મ રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. મનમાં ઉઠેલા કોઇ અનિષ્ટ તરંગ પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં માણસ પ્રવૃત્ત થાય તે વખતે જો તે દુનિયાને દોરગી લેખીને તેના અપવાદની દરકાર ન કરે તો તે પોતાનું અહિત કરે છે એમ જ કહેવાય; અને કોઇ સુખ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં કોઇ દેખીઓ તે કાર્યની નિંદા કરે તેથી જો લોકાપવાદના બયપૂર્વક તે કાર્યને મૂકી દેવામાં આવે તો તેથી પણ તેણે પોતાનું હિત કરવામાં પાછું પગલું ભર્યું એમ લેખાય. ત્યારે હવે લોકાપવાદની દરકાર ક્યારે કરવી અને ક્યારે ન કરવી ? આ શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે એવો ઉપદેશ છે કે લોકોક્તિ ઉપર બરોસો રાખીને કાર્યમાંથી પાછા હઠવું નહિ; પરંતુ એમાં સૂક્ષ્મ બેદ છે; કેવા કાર્યમાંથી પાછા હઠવું નહિ ? સત્કાર્યસ્ય વિનિશ્ચયે હૃદિ કૃતે એ શબ્દો જ આ શ્લોકમાં મુખ્ય ભાગ બન્યા છે. પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં “ સત્કાર્ય કરવાનો હૃદયમાં નિશ્ચય થાય, ત્યારપછી તે વિષયમાં લોકાપવાદની દરકાર ન કરવી ” એવું કથન તેમાં સમાવેલું છે. સત્કાર્યનો “ વિનિશ્ચય ” એટલે વિશેષ પ્રકારે કરીને નિશ્ચય : એ શબ્દમાં પણ કાર્ય સંબંધી વિચારણા કેવી રીતે કરવી તેનું સૂચન છે. પહેલાં તે કાર્ય વિષયે પોતાની શક્તિનો વિચાર કરવો, પછી દેશ, કાળ, અને સંયોગોનું અવલોકન કરવું, પછી લોકાપવાદનો બય ઉપસ્થિત ન થાય તેટલા માટે કોઇ શાણા જ નોની તે કાર્ય વિષયે મક્કાહ લેવી અને છેવટે નિર્મળ ચિદૃષ્ટિનો-અંતરાત્માનો અભિપ્રાય લેઈને તે કાર્ય કરવા યા ન કરવા વિષે નિશ્ચય કરવો. આ પ્રકારનો ‘ નિશ્ચય ’ વિશિષ્ટો નિશ્ચયઃ અર્થાત્ ‘ વિનિશ્ચય ’ કહેવાય, અને તેવો વિનિશ્ચય થયા પછી કાર્યનો પ્રારંભ કરવો. કાર્યનો પ્રારંભ કર્યા પછી તે વિષયમાં કોઇ અપવાદ ઉઠાવે તો પછી તેની દરકાર કરવી નહિ, એ લોકાપવાદથી નહિ કરવાનો ખરો ભાગ છે; કોઈ દુષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં લોકાપવાદ ઉઠે તો તે લોકાપવાદની દરકાર નહિ કરવાનો ખરો અને વાસ્તવિક ભાગ નથી. કોઇ બીડ જનોએ એક એવું વાક્ય રચી કાઢ્યું છે કે ચરપિ શુદ્ધં લોકવિષદં નાચરણીયં નાકરણીયં અર્થાત્ ગમે તેવું સાફ કાર્ય હોય તથાપિ

લોકાપવાદની સામે થઈને તે કાર્ય કરવું નહિ. આ વચનને હિતવચન કહેવું જ અનુચિત છે, કારણકે શુભકાર્યસાધનાને ભોગે લોકપ્રિયતા મેળવવી એ અહિતને માર્ગ દોરનાર કાર્ય છે. આ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે સત્કાર્ય સંબંધે વિનિશ્ચય ન કર્યો હોય તેવા કાર્યમાં એ લોકાપવાદાદિ વિદ્વા હોડે તો તે વિદ્વા એક રીતે સત્કૃત્યના ખરા માર્ગ દોરનાર હોઈને હિતકારક છે; પરંતુ સત્કાર્ય સંબંધે વિનિશ્ચય થયા પછી આરંભેલા કાર્યમાં એ પ્રકારનાં વિદ્વા હોડે તો તે વિદ્વાને દગ્ગવીને અથવાતો તેને ગળી જઈને તે જ વિદ્વાને આપણા કાર્યના સાધનરૂપ બનાવી કાર્યમાં સતત ઉઘાટ રહેવું; એવી વસ્તુસ્થિતિમાં દોરંગી દુનિયાના યદા યદા કથનને ગણુકારવું નહિ. નિજ કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં વારંવાર લોકાપવાદના બયથી બહુ ઊંઘારા બીરુ પુરે તો કશું પણ કરી શકતા નથી. (૩૭)

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

કર્તવ્યનાશકે બળ-આલસ્ય.

[જેવી રીતે માણસને નિજ કર્તવ્યમાં સતત પ્રવૃત્ત રાખનાર ઉત્સાહ છે, તેવી રીતે કર્તવ્યમાંથી સર્વથા પછાત રાખનાર 'આલસ્ય' નામનો ઉત્સાહને મદાવિરોધી શત્રુ છે; તેનું વિવેચન હવે પ્રારંભાય છે.]

કર્તવ્યનાશકવલ્મ ૧ ૩૮ ૧ ૬૧ ॥

આલસ્યેન હિ યાવતી ક્ષતિતતિઃ સજ્ઞાયતે દૈહિકી
રોગેણાપિ ન તાવતી કિલ ભવેન્નાસત્યમેતદ્યતઃ ॥

આલસ્યં મરણાવધિક્ષતિકરં નો મેષજાહ્લીયતે ।

રોગસ્ત્વલ્પદિનૈરુપૈત્યુપશમં સદ્યોપિ વા મેષજાત્ ॥

આલસ્યસ્ય મહોદયે સતિ પરં ધર્માર્થકામક્ષતિ-

દારિદ્ર્યં ક્ષુધયા સંહ પ્રવિશતિ સ્વાતિઃ ક્ષયં ગચ્છતિ ॥
 વિજ્ઞાનં વિનિવર્તતે કરકલોદ્યોગો દ્રુતં લીયતે ।
 કર્તવ્યસ્ય તુ કા કથાઽતિકરુણાપાત્રં ભવેજીવનમ્ ॥

આજસ એ જ નાશક બળ.

ભાવાર્થ—આજસથી થતી બીજી અનેક પ્રકારની હાનિઓને એક બાજુએ મૂકી કેવળ શારીરિક હાનિનો વિચાર કરીએ. જન્મભરમાં એક માણસને આજસ સેવવાથી શરીરમાં જે હાનિ પહોંચે છે તેટલી હાનિ જુદી જુદી જાતના થતા રોગોથી થતી નથી. આ મતવ્યમાં કંઈ અસત્ય જણાતું નથી, કારણકે આજસથી એર શરીરમાં પ્રવેશ કરીને જે હાનિ પહોંચાડે છે તે પાંચ પંદર દિવસને માટે નહિ પણ મરણપર્યંત નિવાસ કરી રહે છે. વળી તેનો કોઈ ઔષધિથી પણ નાશ થતો નથી, ત્યારે શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલ રોગ યોગ દિવસ મુખી રહે છે, અને વખતે ઔષધથી તરત નિવૃત્ત પણ થાય છે, માટે રોગાદિક કરતાં પણ આજસથી વધારે હાનિ થાય છે. (૩૮) જે ઘરમાં આજસ પ્રવેશ કરી લીલા કરે છે, ત્યાં ધર્મ અર્થ અને કામની હાનિ થવા માંડે છે અને યોગ્ય સમયમાં દ્રવ્યનો નાશ થતાં દારિદ્ર્ય સૂખને પોતાની સાથે લેઈ પધારે છે. તે ઘર કે કુટુંબની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠાનો અંત આવે છે, મેળવેલી વિદ્યા વિસ્મૃત થઈ વિનાશ પામી જાય છે, હાથનો ઉદ્યોગ અને કળા તે ધરથી રીસાધને ભાગી જાય છે, ગરીબાઈ અને દીનતા ચારે તરફ પ્રસરી રહે છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અને તેની જીવનવૃત્તિ નિરાશ્રિત થઈ બીજાની આશા ઉપર અવલંબી રહી કશાપાત્ર થઈ પડે છે. ત્યાં કર્તવ્ય બળવ્યાની તો આશા જ શી રાખવી ? (૩૯)

વિવેચન—આલસ્ય-પ્રમાદ-સુસ્તી એ એક મોટો દુર્ગુણ છે અને તે દુર્ગુણનાં સર્ગાવહાસાંઓની જે વહી વાંચવા બેસીએ તો પાર આવે નહિ. ભાર્ગવરિએ તે દુર્ગુણને એક મહારિપુ તુલ્ય લેખતાં કહ્યું છે કે—

આલસ્યં हि मनुष्याणां । शरीरस्यो महारिपुः ।

નારત્યુયમસમો વન્ધુઃ । કૃત્વાયં નાવસીદતિ ॥

અર્થાત—આલસ્ય જ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલોં મોટા ચતુ છે; ઉદ્યોગ જેવો કોઈ પણ બંધુ નથી; ચારે ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષ દુઃખી થતો નથી. આ પ્રમાણે આલસ્યને શરીરના મહારિપુત્ર જે પદ આપવામાં આવ્યું છે તે પદ તે કેવી રીતે સાર્યક કરે છે તે આ શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. જેની રીતે ચતુ આપણા દેહને હાનિ કરે છે અને સાથે આત્માનું પણ અહિત કરવામાં ન્યૂનતા રાખતો નથી, તેવી રીતે આલસ્યથી મહાચતુ પણ ઉભયનું અહિત કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યમ નહિ કરતાં આલસ્યમાં દિવસો ગાળનારાઓ સ્વાભાવિક વ્યાયામને અભાવે અનેક શારીરિક રોગોના બોક્તા થઈ પડે છે. આલસ્યના પ્રાણસ્થી સુસ્ત પડી રહેવાને લીધે મંદાગ્નિ, મેઘ-વૃદ્ધિ, સન્ધિસંગઠન, અજીર્ણ, સિધિવ્રતા, શરીરિક સ્થૂલતા ઇત્યાદિ અનેક રોગો જન્મ પામે છે એવો વેદક સાત્તનો અભિપ્રાય છે. ઉપર્યુક્ત રોગો જે કોઈ શારીર વિક્ષિાથી ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેને આપધના સેવનથી તત્કાળ મટાડી શકાય છે, પરંતુ આલસ્યને લીધે જે એ રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય છે તો તે શરીરનાં અંગોપાંગની સાથે એવા વલ્લ્લેપ થઈ રહે છે કે, તેને આપધસેવનથી દૂર કરી શકતા નથી, અને મરણપર્યન્ત તેની પીડા ચાલુ રહે છે. શરીરમાંના રોગના ઝેરી પરમાણુઓનો તિરોભાવ આપધનાં પરમાણુઓ કરી શકે છે પરંતુ આલસ્યના પરમાણુઓનું ઝેર એટલું તીવ્ર છે કે તેનો તિરોભાવ થઈ શકતો નથી. આ પ્રમાણે શરીરને હાનિ કરનારો એ મહારિપુ આત્માને પણ એ જ પ્રકારે હાનિ ઉપજાવે છે. ઉત્તરાધિપદન સૂત્રમાં એક સ્થળે આત્માનું અહિત કરનાર પ્રમાદનું કથન માત્ર એક જ શ્લોકમાં કરેલું છે, પરંતુ તે એક જ શ્લોકમાં તેનું આત્મચતુત્વ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે

इमं च मे अधि इमं च ण्मि इमं च मे किञ्च इमं अकिञ्च ।

तं एवमेवं दारण्यमाणं दराहरंति सि क्वं वमाजो ॥

અર્થાત—અમારી પાસે આ વસ્તુ છે, અમારી પાસે પેલી વસ્તુ નથી; અમારે આ ફૂલ કરવું છે, અમારે પેલું ફૂલ નથી કરવું; તે આ પ્રમાણે વાત કરતો હોય છે, એવામાં કાળ આવેતો, તેને ધસડી જાય છે; આ તે

કેવો પ્રભાદ ? એ જ આલસ્યમાં સમાએલું આત્મચતુત છે. આલસ્યમાં

“ વીતી જતો સમય તે ન ફરી પમાય, ”

“ મીઠાચ આંખ પછી કાંઈ ન હાય હાય ! ”

એવું બ્યારે મનુષ્યને સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના પ્રભાદને— પોતાના મહાશત્રુને પિછાણે છે ! પણ તે વખતે એ શત્રુ પોતાના દેહરૂપી સામ્રાજ્યની એટલી બધી જૂઠિ પોતાના તાબામાં લેઈ ચૂક્યો હોય છે કે તે વખતે બિચારો મનુષ્ય નિરાધાર થઈને શત્રુના પંજમાં ફસાએલો જ આ-યુષ્યનો કાળ પૂરો કરે છે ! પરંતુ આલસ્યનો વંશવેલો હજી એટલામાં જ સમાપ્ત થઈ રહેતો નથી ! આલસ્યને લીધે મનુષ્યના મનમાં એવા ખરાબ વિચારો આવ્યાં કરે કે તેથી તેની ચિદ્વૃત્તિ મલીન બનતી જાય છે. એ વિષે મોતેન પોતાનો અનુભવ એ પ્રકારે આપે છે કે:—“ નવરા ખેડે નવા નવા વિચારો સ્ફુરવા લાગે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ અશ્વારૂઢ થએલા મનુષ્ય પાસેથી છટકી ગએલા ઘોડાની પેઠે કાંઈ પણ ઘોડેસ્વાર સિપાઈ તેને છૂટ આપે તે કરતાં પણ અધિક પ્રચંડ ચર્ચા કરવામાં તે સ્વચ્છંદી થઈને પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. વળી અવકાશની વેળાએ મારા મનમાં એટલા તો ઢંગ-ધડા વગરના અને અમૂલક તથા અસંગત વિલક્ષણ વિચારો સ્ફુરવા લાગે છે કે હું તેમની અનર્થકતા તથા અસંભવતા પરવે વિચાર કરી કરીને તે સર્વને કાઢી કાળે મારા મનને તેના તે જ સ્વચ્છંદી વિચારોવડે સારમોંડું કરી શકું એવા હેતુથી કાગળ ઉપર ચડાવી દઉં છું !” આટલેથી પણ હજી આલસ્યની હદ પૂરી થાય તેમ નથી ! તેનાથી નિશ્ચયિતાદ્વારા દ્રવ્યની હાનિ થાય છે અને દ્રવ્યની હાનિ થતાં દીનતા, જૂખ, ધત્યાદિતું ગૃહમાં સામ્રાજ્ય ચાલે છે. વિધા, કળા, એ સર્વ દીનતાના રાજ્યમાં ટકી શકતાં નહિ હોવાથી પલાયન કરી જાય છે અને સાથે નામશેષ રહેલી એક માત્ર ‘ખ્યાતિ’ તે પણ આખા કુટુંબને દગો દબને ચાલતી થાય છે. ઘણી વાર એ ખ્યાતિ જાય છે તે સદાને માટે જાય છે અને એ રીતે એક માત્ર આલસ્યનું મહારિપુત્ર બવિધ્યની પ્રજા સુધી ચાલુ રહે છે ! આ મહારિપુ, જેના દેહમાં રાજ્ય ભોગવતો હોય, તે દેહમાં કર્તવ્ય સંબંધી વિચારણાને અવકાશ પણ ક્યાંથી

હોય ? ખરેખર, આલસ્યની અનર્થપરંપરા જીવનને અતિ કરુણાજનક અવસ્થામાં લાવી મેલે છે. (૩૮-૩૯)

[હવે વ્યક્તિવિશેષે આલસ્યના કેવાં પરિણામવિશેષ થાય છે તેનું નિદર્શન કરવામાં આવે છે.]

આશ્રયભેદેન પરિણામવૈવિધ્યમ્ । ૪૦ ॥

યદ્યેતન્નૃપતેસ્તનો નિવિશતે રાજ્યેન્ધકારસ્તદા ।

સૈન્યે ચેત્સમરે વિનાશવદને રાષ્ટ્રં તદીયં ભવેત્ ॥

ચારિત્રાત્સ્થલનં ચ ચેન્મુનિતનો કૌટુમ્બિકાધોગતિ-
શ્ચેદેતત્કુલનાયકે જનપદે ચેદેશનાશસ્તદા ॥

જુદા જુદા આશ્રયમાં આલસ્યનું વિચિત્ર પરિણામ.

ભાષા—જો આ આજસ રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે રાજ્યમાં ચારે તરફ અધિકાર ફેલાઈ જાય છે, અને રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. જો તે રણસંગ્રામે ચડેલા લશ્કરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે દેશ વિનાશને મોખરે પહોંચી જાય છે. જો તે આજસ સાધુ મુનિઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તેમની ચારિત્ર્યથી સ્થલના થાય છે, અને જો કુટુંબના અધિપતિના શરીરમાં હોય છે તો તે કુટુંબની પાયમાલી થાય છે. તથા જો તે દેશના મોટા ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે દેશની અધોગતિ થાય છે. આ અનુભવસિદ્ધ વાર્તા છે. (૪૦)

વિવેચન—જોવા રંગના કાચમાંથી દૃષ્ટિ કરીને આપણે આ જગતને જોઈએ તોવા રંગનું આખું જગત બની ગયેલું હોય તેમ જણાય છે. આમાં જો શુષ્ક છે તે શુષ્ક કાચના રંગનો છે. તેવી જ રીતે હરકોઈ વ્યક્તિમ આલસ્ય પોતાનું ધર કરે, તો તે વ્યક્તિની શક્તિના પ્રમાણમાં તે આલસ્યનું પરિણામ પણ ન્યૂનાધિક શક્તિવાળું જણાય છે. જગતમાં સાથી મોટો રાજા લેખાય છે. તેનો અધિકાર સાથી વધારે છે અને જો તે ધારે તો આખા જગતનું હિત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તેના જ વિશેષ અધિકારનો સારો

કામો કરવામાં વ્યય થવો જોઈએ તે જ અધિકારનું સામર્થ્ય જો આલ-
સ્યને સાહાય્યભૂત થાય તો અધિકારના સામર્થ્યના પરિણામમાં અહિત પણ
મોટા પ્રમાણમાં વ્યાપી રહે. જે વિષ એક પાણીના ખાલામાં નાંખીએ અને
તેથી ખાલામાંનું સઘળું પાણી વિષમય બની જાય, તે જ વિષ પાણીના કૂ-
વામાં નાંખીએ તો તે આખા કૂવાનું પાણી વિષમય બની જાય અને તે
કૂવાનું પાણી પીનારાં સર્વ કોઈનું અહિત થવા પામે. આલસ્ય એક પ્રકારનું
વિષ છે, અને તે વિષ એક સાધારણ વ્યક્તિરૂપી ખાલામાં ભેળાવાથી તો
તે ખાલો પીનાર-એક વ્યક્તિનું જ અહિત થાય છે, પરંતુ રાજાશી કૂવામાં
ભેળાય છે તો તેથી તે કૂવાને આશ્રયે રહેનાર આખું રાજ્ય નાશ પામવા
લાગે છે. રાજાનું આલસ્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં અહિત કરનાર હોવાથી
રાજા બુદ્ધિઅને કહ્યું છે કે “તત્ત્વદર્શી જનોએ અને રાજા જેવા વીર
પુરુષોએ તો જાસ સરખું પણ લેવા બેસવું ન જોઈએ” એટલે કે સારાં
કાર્યોમાં એટલા બધા તન-મનથી પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ કે શરીરને આલસ્ય
કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે તેટલી નિવૃત્તિ પણ લેવી જોઈએ નહિ. આલસ્યને
પરિણામે એક રાજાની પેઠે જ બીજી વ્યક્તિઓ પણ અહિતનો પ્રચાર કરે
છે. જે સત્તોઘમી વીર સેનાનો ધર્મ દુશ્મનની સામે લડીને દેશનું રક્ષણ
કરવાનો તેનામાં જ જો આલસ્યનું વિષ ભેળાય તો દેશનું રક્ષણ
થવાને બદલે દેશ દુશ્મનના હાથમાં જઈને તેનું અહિત થવા પામે; મોક્ષ-
સુખના અર્થો જે સાધુ-મુનિરાજો સંસારને ત્યાગી ગયા હોય છે તેઓ પણ
પોતાનું લક્ષ્ય સાંધવામાં આલસ્ય કરે તો તેઓનો ત્યાગ નિર્થક થઈ પડે
અને તેઓ સ્વધર્મવ્યુત થાય; કુટુંબનો વડીલ જો આળસુ થાય તો તેના
આલસ્યમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં-દુષ્ટ પરિણામો તેના આખા કુટુંબને ભોગવવાં
પડે અને દેશની પ્રજામાં આલસ્ય ફેલાય તો આખો દેશ અધઃપતિત-ધનસંપ-
ત્તિહીન અને દુર્બળ બની જાય. એ સઘળાં આલસ્યનાં પરિણામો પૃથક્ પૃથક્
પાત્રોના ન્યૂનાધિક અધિકારને બેદિ કરીને નીચજે છે. (૪૦)

[આલસ્યની લચકરતા દર્શાવવા માટે તેની ‘વિષ’ ની સાથે તુલના કર-
વામાં આવે છે:]

વિષાદપિ પ્રમાદસ્ય ભયંકરતા । ૪૧ ॥

રે આલસ્ય તવોગ્રનાશકકૃતિં દૃષ્ટ્વા વિપં લજ્જિતં ।
ન્યકારાસહનાદિહાય વસુધાં રુદ્ધસ્ય કળ્થે સ્થિતમ્ ॥
મન્યે તેપિ તિરસ્કૃતાઃ ક્વચિદહો ગુપ્તપ્રદેશં શ્રિતા ।
દૃશ્યન્તે ભુવિ નૈવ તેન યદહો પ્રેતાઃ પિશાચાદયઃ ॥

ઝેર કરતાં પણ આળસની વધારે ભયંકરતા.

ભાવાર્થ—હે આળસ ! સમય અને સદ્ગુણોનો વિનાશ કરવાની તારી
...કર પદ્ધતિ તો ખરેખર અસૌકિક જ છે. તારી ભયંકરતા આગળ ઝેરની
ભયંકરતા તે કયા દિસાળમાં ? અરે ! ઝેર તો તારૂં નાશ કરનાર ઉમ સ્વરૂપ
જોધને લજ્જા જ પામી ગયું, એટલું જ નહિ પણ ભયંકરતાના વાદમાં તારો
વિજય અને તેનો તિરસ્કાર થયો, તે તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ, જેથી
હું માનું છું કે તે ઝેર આ પૃથ્વી છોડીને દૂર નાસી જઈ શકેના કંઠમ
ધુપાઈ રહ્યું ! તેમજ ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વિગેરે જેની વાતો ભોઠા પારે
સાંભળીએ છીએ, પણ હાલ તે ક્યાંય નજરે ચડતા નથી, તેનું કારણ પણ
મારી કલ્પના પ્રમાણે જો હોયું જોઈએ કે તેઓ પણ પોતાના કરતાં તાર
વધારે ભયંકર કૃતિ જોધને શરમાઈ જઈ તિરસ્કાર પામી અહીંથી જત
રહ્યાં, અને કોઈ ગુપ્ત પ્રદેશમાં ભરાઈ ગયાં. (૪૧)

વિવેચન—આલસ્ય પ્રતિની આ અન્યોક્તિવડે બ્યતિરેકભિન્ન
ઉપદેશોપમાદ્વારા આલસ્યની ભયંકરતાનું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. એક એવ
કયા પ્રચલિત છે કે જ્યારે સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમાંથી
ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં, તેમાંનાં તેર રત્નો તો જૂદા જૂદા દેવોએ લેઈ લીધાં
પણ ચૌદમું રત્ન જે ઝેર નીકળ્યું તે શકે પી લીધું અને તે તેના કંઠને વિ
રહેવાથી તેનું નામ ' નીલકંઠ ' એવું પડ્યું. આ ઉપરથી આલસ્ય પ્રતિ કહે
વામાં આવે છે કે તારૂં ઝેર જે સમુદ્રમાંથી નીકળેલા ઝેર કરતાં વધારે ઉ
હોયું જોઈએ, કારણકે તારા ઉમ સ્વરૂપની સાથે પોતાનું આયુ તીવ્ર સ્વરૂપ

સરખાવતાં વિપને લગ્ન આવવાથી જ તે શંકરના કંઠમાં છુપાઈ બેઠું છે અને તું સર્વોપરિ વિષ તરીકે જગતમાં સ્વચ્છંદે વિહાર કરે છે ! તેવી જ રીતે દુષ્ટ અને બયંકર કાર્યો કરનારાં બૂત પિશાચાદિ મલીન સત્ત્વો પણ આ જગતમાં દેખાતાં નથી અને કોઈ ગુપ્ત પ્રદેશમાં છુપાઈ ગયાં હાગે છે; તે પણ વિપની પેઠે આલસ્ય કરતાં પોતાની જોડી પ્રબળતાથી લગઈ ગયાં જ હોવાં જોઈએ: એવી એક ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં આવી છે. આ ઉત્પ્રેક્ષા કલ્પના-યુક્ત હોવા છતાં તેમાં કેટલું ચાચાત્મ્ય સમાજેલું છે તે બીના પૂર્વોક્ત મ્લો-કામાં આલસ્યનાં મહાબયંકર પરિણામોનું નિર્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સમજી શકાશે. જે દુર્ગુણ શરીરમાં વસવાથી શારીરિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિનો ઉચ્છેદ કરી નાંખે તે દુર્ગુણ વિષ અને પિશાચ કરતાં વિશેષ બયંકર કૃત્ય કરનારો લેખાય જ. વિષ અને પિશાચની બયંકરતા માત્ર સ્પૂલ શરીર ઉપર જ અસર કરે છે : તેઓ આર્થિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિને કશી ઈજા કરવાને સમર્થ હોતાં નથી : તો પછી તેઓ કરતાં વિશેષ બયંકર અસર નીચળાવનાર આલસ્યને વિષ અને પિશાચના ઉપરી તુલ્ય લેખવી એ યોગ્ય જ છે. આલસ્ય એ ચિત્તના સ્વભાવમાંથી જન્મ પામેલું વિષ છે, તેથી ચિત્તને વશવર્તી ન રહેતાં સતત હૃદયમાં મગ્યા રહેવું, ઈદ્રિયોનો નિમજ્જ કરવો અને નિયમિત જનવાની ટેવ-પાડવી : એથી આલસ્યને ચિત્તમાંથી અને દેહમાંથી અંખેરી નાંખી શકાય છે. સત્ય, રજ અને તમ એ ત્રણ પ્રકારના ગુણો મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં રહેલા છે. તેમાંથી સત્ત્વ-ગુણ ન્યૂન હોય તો તમોગુણનું આધિક્ય થતાં આલસ્યનું રાજ્ય શરીર ઉપર આલવા લાગે છે. (૪૧)

[આલસ્યનું પ્રકરણ અત્ર સમાપ્ત થાય છે. હવે કર્તવ્યનો યાત કરનારા બીજા ક્યા ક્યા દુર્ગુણો મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં રહેલા છે અને તે દુર્ગુણો ક્યે માગે કેવી રીતે કર્તવ્યની હાનિ કરે તે દર્શાવવામાં અંચકાર પ્રવર્તે છે.]

નવમ પરિચ્છેદ.

તીવ્રવ્યાતક દોષ-કોષ.

કોવ: ૧ ૪૨ ॥

ક્રોધાદપ્રિયતા જનેષુ પરિતો વ્યાહન્યતે ગૌરવં ।
શાન્તિર્નશ્યતિ સત્ત્વરં સ્વપર્યોર્વ્યગ્રં મનો જાયતે ॥
ચિદ્વૃત્તિસ્તલનં મનોવલહતિઃ સઙ્કલ્પશક્તિશ્ચ-
તિ ૧ પિ વિનાશનં સહદયક્રેશઃ કૃતિર્નિષ્ફલા ॥

કોષ.

ભાવાર્થ—કોષી માણસ કોષવાળી પ્રકૃતિથી આસપાસનાં માણસોમાં અપ્રિય થઈ પડે છે, જેથી તે માણસ ગમે તેવો મોટો હોય છતાં લાગતા વળગતા તેનાં સંબંધીઓનાં મન અપ્રસન્ન રહેવાથી તેનું ગૌરવ જળવાતું નથી, શાંતિનો ભંગ થાય છે અને અશાન્તિ દેખાય છે, પોતાનું અને પરનું મન વ્યગ્ર બની જાય છે, ચેતના પરવશ થાય છે અને ચિદ્વૃત્તિની સખસના થઈ જાય છે, મનોબળની હાનિ અને સંકલ્પશક્તિની ક્ષીણતા થાય છે, કિંબદુના આરે તરફના ક્ષેત્રથી મન આકુળઆકુળ થતાં ઝંઘળી ઉપર કંટાળો આવે છે; તેથી તીવ્ર બળવવાના વિચારો ઉત્પન્ન થયા હોય તોપણ સત્ત્વરે દમાઈ જાય છે, અને અકર્તવ્ય તરફ વળાયે થાય છે. (૪૨)

વિવેચન—કોષ મશીન તમોશુશુની અધિકતા મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં હોવાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ અન્ય કોઈના કથન કે વર્તનને લીધે સામાન્ય રીતે ચિત્તમાં ઝેડ પ્રકારનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના તાપ ચિત્તપ્રદેશમાંથી વિસ્તાર પામતાં સ્વસ્થ સમયમાં આખા શરીરમાં દેખાય છે. જ્યારે આ અગ્નિ પૂરેપૂરાં વેગમાં હોય છે, ત્યારે ચિદ્-

વૃત્તિની તટસ્થતા દબાઈ જાય છે અને સંકલ્પપરાક્રિત, ઉત્સાહ વગેરે ગુણો ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી ક્રોધની જ્વાળામાં પવન ફુંકવાનું કાર્ય કરવા લાગે છે. ક્રોધની જ્વાળા જે સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થળને દગ્ધ કરે છે એટલે કે તે જ્વાળા ક્રોધ કરનારના હૃદયને જ બાળે છે; વિશેષમાં તે જ્વાળા પોતાના વેગના પ્રમાણમાં આસપાસના પરિચયીઓ, સગાં, મિત્રો વગેરેને પણ બાળે છે—સંતપ્ત કરે છે. પરિણામે ક્રોધી પ્રત્યે તેઓ સર્વદા અપ્રસન્ન રહે છે, તેનાં નામ—કીર્તિ—તેજ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે, અને સર્વત્ર અપ્રિય થઈ પડે છે. ક્રોધની જ્વાળા ક્રોધીના અંતરને હાનિ કરવા ઉપરાંત બાહ્યતઃ પણ આ પ્રકારની ગંભીર હાનિ ઉપજાવે છે. આથી સુભાષિતકાર કહે છે કે નાસ્તિ ક્રોધસમૌ વહ્નિઃ અર્થાત્ ક્રોધના સરખો ખીનો એકે અગ્નિ નથી. અગ્નિ અનેક પ્રકારના છે જેવા કે જઠરાગ્નિ, હ્રવાગ્નિ, વાડવાગ્નિ, ઇત્યાદિ. એ અગ્નિઓ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને દગ્ધ કરે છે, પરંતુ ક્રોધરૂપી બપંકર અગ્નિ તો એટલો પ્રબળ છે કે ક્રોધીને પોતાને દગ્ધ કરવા ઉપરાંત અનેક અન્ય જનોને પણ સંતપ્ત કરી મોટા મોટા અનર્થો નીપજાવે છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે “ માણસને ક્રોધ પોતાની અંદર પચાવતાં બહુ લાંબો વખત લાગે છે; એવા માણસો પોતાને અને પોતાના પ્રિયતમ મિત્રોને અતિશય પીડા-કારક થઈ પડે છે.” આ શબ્દો સર્વથા ખત્ત છે. વિચારપરંપરાએ જે ક્રોધના અનર્થોનો વિચાર કરવા બેસીએ તો તેનો પાર આવે નહિ. ક્રોધ એ એક એવા પ્રકારની ઘેલછા છે કે તેને વશ પડેલો માણસ પોતાના ચિત્તની તપ્ત અને વ્યાકુળ દશામાં આત્મધાત કરવાને પણ દોરવાઈ જાય છે. આથી ઋષિજનોએ ઉપદેશો આપે છે કે—

ક્રોધો મૂલમનર્થનાં ક્રોધઃ સંસારવંષનમ્ ।

ધર્મક્ષયકરઃ ક્રોધઃ તસ્માલ્કોર્ષં વિવર્જयेત્ ॥

અર્થાત્—ક્રોધ અનર્થનું મૂળ છે, ક્રોધ એ જ સંસારનું બંધન છે, ધર્મનો ક્ષય કરનાર પણ ક્રોધ જ છે, માટે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો.

અત્ર એક દૃષ્ટાંત આપીશું. પોલિયો નામના એક તત્ત્વજ્ઞ અભીરે રોમના શહેનશાહ ઓગસ્ટસ સીઝરની પોતાને ઘેર પધરામણી કરી. તેણે

રાજાને ખુશ કરવા માટે જાંગલો સારી પેઠે રાણુઓ. રાજા અને પાલિયો સાથે બેઠા હતા અને નાચ ચાલતો હતો એવામાં પાલિયોના શુભાને કાચનું એક વાસણ ભોંયે પાડ્યું. પાલિયોએ આથી એકદમ ગુસ્સે થઈને કહ્યું: "એ દરામખોરને જળોના તળાવમાં નાંખો." રાજાએ સામા ટેબલ ઉપર કેટલીક નમૂનેદાર સુશોભિત કાચની ચીજો પડેલી હતી તે મંગાવી અને એનો ચૂસો કરી નાંખ્યો. પાલિયો તો આ જોઈ સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો અને સમજ્યો કે માણસના જીવ કરતાં કાચનાં વાસણ મેં વહાલાં કર્યાં, એવા અનુચિત ક્રોધ માટે રાજાએ મને કપકો આપ્યો છે. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના અનર્થો કરનારા ક્રોધને વશ રહેતાં મનુષ્યો પોતાના કર્તવ્યમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને અકર્તવ્ય કર્મ આચરવા તરફ દોરાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ખરેખર, ક્રોધને 'કર્તવ્યધાતક' એવું વિશેષણ લગાડવું એ સર્વથા યોગ્ય છે. (૪૨)

[પૃથક્ પૃથક્ જુલુ અને અધિકારવાળી વ્યક્તિઓને આશ્ચર્ય રહેવાથી ક્રોધ કેવા કેવા પ્રકારનો અનર્થ નીપજાવે છે તેનો વિચાર હવે આપવામાં આવે છે:]

ક્રોધસ્ય ક્રૂતા । ૪૩ ॥

યદ્યેપઃ પ્રભવેત્સમર્થપુરુષે માન્યેઽધિકારસ્થિતે ।

દીનાનાં વલહીનતાં ગતવતાં ત્રાસસ્તદા જાયતે ॥

હીનાનાં તુ ભવેદયં યદિ તદા દેહઃ સ્વયં દહ્યતે ।

તેષામેવ વૃથા વ્યથાવિગલિતં સન્તપ્યતે માનસમ્ ॥

ક્રોધની ક્રૂતા.

ભાવાર્થ—જો મુખ્ય અધિકારી અથવા કોઈ પણ મોટા સમર્થ માણસ ક્રોધ કરવાની આદતને અધીન થઈ ગયો હોય છે, તો તેની નીચે રહેનાર બળહીન દીન પુરુષોની વગર અપરાધે અવદશા થાય છે, એટલે તરતમાં તો બિચારા ગરીબ માણસોને ત્રાસ થાય છે; તેમ જ એ પ્રયંડ પ્રકૃતિએ શક્તિ-હીન દીન પુરુષોને પોતાના જાનમાં ઈર્ષ્યક્રોધાધીન બનાવ્યા હોય, તો તેમના ક્રોધને સહન કરવા અન્ય કોઈ પાત્ર ન હોવાથી તે ક્રોધની જ્વાળા પોતાના જ

શરીર તરફ વળે છે, શરીરને બાળે છે, લોહીને શોષે છે, અને ગરીબાધ, પરાધીનતા વિગેરેના દુઃખથી દાઝેલા મનમાં પરિતાપ ઉપજાવે છે. (૪૩)

વિવેચન—પાંડિત માનવિજ્ઞાને ક્રોધની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે: અવિચાર્ય પરસ્પ્રાત્મનોડપાયદેતુરંતર્વહિર્વા સ્ફુરણાત્મા ક્રોધઃ ॥ અર્થાત—‘અવિચાર-પૂર્વક પોતાનો અને પરનો નાશ કરવામાં હેતુરૂપ અને અંદર તથા બહાર સ્ફુરણાપમાન થાય તે ક્રોધ કહેવાય છે.’ ઉક્ત વ્યાખ્યાને આ શ્લોકમાં સદ-ર્શાંત સમજાવી છે. જો ક્રોધ ક્રોધ રાજા કે રાજ્યાધિકારી જેવા મોટા માણ-સના ચિત્તમાં નિવાસ કરે છે તો તેના આવેગની સાથે જ તેના હાથ નીચેના માણસો અને દીન નોકર-ચાકરોને અત્યંત ત્રાસ પડે છે. અહીં તે ક્રોધ પરનો નાશ કરવામાં હેતુરૂપ અંદર તથા બહાર સ્ફુરણાપમાન થએલો લેખાય પરન્તુ જે દીન અને દીન જનો છે તેઓને પોતાના ક્રોધનો આવેગ કાઢવા માટે અન્ય કાંઈ માણસ મળતું નથી, તે કારણથી તેઓ પોતાની જાતપર-પોતાના આત્માપર ક્રોધ કાઢે છે અને એ રીતે પોતાનો જ નાશ કરવાના હેતુરૂપ આંતરૂબાહ્ય ક્રોધને સ્ફુરે છે. આવા દીન જનો ક્રોધની જવાબાથી પોતાના જ શ્વિરને બાળે છે, પોતાના જ અંતરૂને સંતાપ ઉપજાવે છે અને ઘણી વાર પોતાના જ કંઠને મારી કાપી કે ધ્વજ કરીને પોતાના જ દુઃખના કારણીભૂત થઈ પડે છે. મૂઠું કોહો દુઘાણ સમ્વાણં-સર્વ દુઃખોતું મૂળ ક્રોધ છે, એ સત્ય જ છે.

અત્ર તેનું એક દર્શાંત આપીશું. એક અગ્નિજ ઉમરાવ બિલાયતની મોટી ઘોડદોડની શરતમાં ૩ હજાર પાઉંડ એટલે ૪૫ હજાર રૂપિયા હારી ગયો અને કર્મસંયોગે તેનો હરીફ એક ખીજો ઉમરાવ હતો તે તે જ શર-તમાં ૭ હજાર પાઉંડ જીતી ગયો. પોતાની હારથી આ ઉમરાવને કાંઈ લાગ્યું નહિ કારણકે તેની ધણી શરતોમાં તેણે હારજીતના દાવ લીધા હતા, પરન્તુ પોતાના હરીફની મોટી જીતથી તેને ક્રોધ ચડ્યો. ક્રોધથી ધુંધવાતો તે ઘેર આવ્યો અને દીવાનખાનામાં બેઠો. ચાકરે ચાહનો પ્યાલો લાવીને મૂક્યો એટલે એકદમ તે જ પ્યાલો તેણે ચાકરપર ફેંક્યો અને બોલ્યો : “ અરે લુચ્ચા ! માફ માથું તપી ઉઠયું છે, ત્યાં તું મને ધગધગતી ચાહ

પાય છે ? જલ્દી સોડા-ગરદ લાવ ! ” આદર બહીને આલ્યો ગયો તે પાછો ન જ ફર્યો ! સાહેબના ક્રોધમાં વધારો થયો અને પોતાની સ્ત્રીના ઝોરડામાં જમીને તેના ઉપર નેતરના પ્રવાહ કરવા માંડ્યા ! બચકર ઘાંટો દાઢીને તે બોલવા લાગ્યો : “ આકરો ક્યાં મરી ગયા ? મારા માટે સોડા-ગરદ કેમ ક્રોધ લાવતું નથી ? ” સ્ત્રી બચલીત થઈ અને ઝોરડાની બહાર દોડી ગઈ. તેની પાછળ તેનો બાળક ચીસ પાડતો દોડ્યો અને સાહેબે શરસામાં અડધા બાળકને પણ લાત મારી ! સ્ત્રી મકાનની બહાર ચાલી ગઈ અને સાહેબ ગાંડા બની ગયા હોવાની વાત જાહેર કરી, એટલે નોકરોએ દીવાનમાં બેસી બારણાં બંધ કરીને સાહેબને કંદ કર્યા ! આખી રાત સાહેબે ઝોરડા કાઢી પસાર કરી. રહેવારમાં સિપાઈઓને બોલાવીને ઘર ઉઘાડવામાં આવેલો તે જાણ્યું કે સાહેબના બન્ને હાથ લોહીલોહાણ થઈ ગયા હતા. (૨) તે દિવસે ક્રોધાંધતામાં તેમણે પોતાના હાથને બચકાં બર્ચાં હતાં ! એ જ આથી તેમને તેમને ગાંડાની ઈર્ષીતાલમાં પહેંચતા કરવાની જરૂર પડી.

આવા ક્રોધી જનોએ ક્રોધનો પરિત્યાગ કરવા સારૂ વૃત્તિને શાન્ત બનવાની દેવ પાડવા માટે કેવી રીતે વર્તેલું જોઈએ તેના માર્ગો જૂદા જૂદા પ્રયત્નોએ જૂદી જૂદી રીતે સૂચવ્યા છે. આચાર્યશ્રી સૂત્રમાં સૂચવ્યું છે કે : દુઃખં ચ જાળ બદુવાગમિત્વં । પુઠ્ઠો કાસાઈ ચ કાસે । સૌયં ચ પાસ વિષ્કંદમાળી અર્થાત્-ક્રોધાદિક્ષી આવતી કાલે કેવાં દુઃખો થશે તે વિચારવું અને એ ક્રોધાદિક્ષી લોક કેવી રીતે ટળવળે છે તે તપાસવું. છુરેમી દેશર કહે છે કે “ જ્યારે ક્રોધ આવેગમાં આવવા લાગે ત્યારે બીજાઓના દોષોનો પોતાના મનથી જ બચાવ કરવો અને વિચારવું કે સ્થળ, સમય, અકસ્માત, અડચણ ઇત્યાદિને લીધે પોતાના મિત્રથી, સગાથી કે નોકર ચાકરથી કંઈ દોષયુક્ત કામ થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે; એટલા માટે મારે ક્રોધ કરવો જોઈએ નહિ, પરંતુ તેઓના દોષ માટે, અણુસમ-જથ્થુ માટે કે ગદ્ગત માટે તેમના ઉપર દયા લાવવી જોઈએ. જો એકાએક ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય અને વદિંગત થાય, તો પહેલાં વિચારપૂર્વક તેને દબાવવો અને પછી દોષ કરનાર ઉપર દયાભાવ સ્ફુલ્લવીને ઇચ્છતું કે ભવિ-

ધ્યમાં તેને દાંચે તેવો દોષ થાય નહિ. ” એક અંચકાર ક્રોધ શાન્ત કરવાના કુટલાક કૃત્રિમ ઉપાયો બતાવે છે: જેવા કે, ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એક લોટા પાણી પી જવું, ૧૦૦ થી ઉલટા અંક એટલે ૧૦૦-૯૯-૯૮ એ પ્રમાણે ગણવામાં ચિત્તવૃત્તિને પરોવવી, અથવા શરીરની કાંઈ ક્રિયા કે ગતિ બદલાવવી, કિંવા એકદમ આસા જાળીને સૂઈ જવું, કે તે સ્થળને ત્યજી જવું. (૪૩)

[અત્ર અંચકાર એક શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે ઘણી વાર ગૃહસ્થ જનોને ક્રોધના હિતની ખાતર અંકુરા કે દાંબ બતાવવાને ક્રોધનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; એ ક્રોધ કરવો ઉચિત છે કે નહિ? આ શંકાનું સમાધાન કરવાને નિઝ શ્લોક રચાયો છે:]

ક્રોધસ્ય મર્યાદા । ૪૪ ॥

બ્રાહ્મણાં હિતશિક્ષણે મૃતજનસ્વાલિત્યસંબોધને ।
 ધુટ્સ્યાક્રમણેપરાધિદમને સ્વાતાપસન્દર્શને ॥
 ઐસ્યાવશ્યકતા મવેદ્યદિ તદા સોપ્યસ્તુ સદ્ભાવજઃ ।
 શક્યો રોદ્ધુમપેક્ષિતે ચ સમયે યઃ સાર્થકઃ કૃત્રિમઃ ॥

ક્રોધની મર્યાદા.

સાવાર્થ—કદાચ ક્રોધ એમ કહેશે કે, બાળકોની કે અન્ય ક્રોધની શૂલ થતી હોય તો તે સુધારવામાં, તેમને હિતની શિખામણ આપવામાં, ક્રોધની કુટેવ દાઢવાનો બોધ દેવામાં, કુલ માણસોને દબાવવામાં, અપરાધી માણસોને સજા કરવામાં, અને ગુન્હેગારોને ઘણાં રાખવા પોતાનો આતાપ દર્શાવવામાં, ગૃહસ્થીઓને કંઈક આવેશ અને જીરૂસાની જરૂર પડે છે, અને તેની સાથે ક્રોધનું મિશ્રણ પણ હોય છે. તો ક્રોધની અનાવશ્યકતા કેમ કહો છો? ઉપર બતાવેલ પ્રસંગોમાં તો ક્રોધની આવશ્યકતા રહે છે. આના ઉત્તરમાં કહેવું જોઈએ કે જ્યાંસુધી કેવળ શૂલ સુધારવાનો જ શુદ્ધ આશય હોય, અને તેટલા માટે સપ્રયોજન-માત્ર દેખાવનો બનાવટી ક્રોધ અને તે પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે દાખ્ખમાં લઈ શકાય તેવો મર્યાદિત હોઈને ક્રોધને

હિતકર્તા થતો હોય તો બસે હો. તેમાં ક્રોધના ઉપર બતાવેલા લક્ષણને કંઈ હાનિ પહોંચતી નથી. (૪૪)

વિવેચન—ગૃહસ્થીઓને—સંસારીઓને સંસારના કેટલાક પ્રસંગોમાં કૃત્રિમ ક્રોધ બતાવવાની જરૂર પડે છે. બાળકોને, દુષ્ટ જનોને, અપરાધીઓને કે બીજાઓને વિભાગે જતાં અને ગુન્હાઓ કરતાં અટકાવવા માટે કૃત્રિમ ક્રોધનું નિર્દેશન કરવાની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. અહીં એ પ્રકારનો ક્રોધ દર્શાવવાનો હેતુ પૂર્વના બે સ્થોકોમાં જણાવ્યો તેનો અપાયદેવ: હોતો નથી, પરંતુ પારકું હિત કરવાનો હોય છે અને તેથી તે પ્રકારનો કૃત્રિમ ક્રોધ દેખાડવાથી કશો દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. ઉપર જે હાનિકારક ક્રોધનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે તે ક્રોધ દ્વેષમિશ્રિત હોવાથી જ હાનિકારક છે, પરંતુ અત્ર એક બીજી બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે એ કૃત્રિમ ક્રોધ ‘કૃત્રિમ’ જ હોવો જોઈએ અને તે ક્રોધનો ખેત્ર એક ક્ષણ માત્રમાં શમાવી લેવાય—તે ક્રોધ બતાવવાની આવશ્યકતા પૂરી થતાં જ પુનઃ ચિત્તવૃત્તિ અને મુખમુદ્રા સમજાવી બનાવી દેવાય—તેનું સામર્થ્ય ચોતામાં હોય તો જ તેવા પ્રકારનો ક્રોધ પ્રસંગોપાત ઉપયોગમાં લેવો; પરંતુ સહી વાર એવું બને છે કે એવા કૃત્રિમ ક્રોધનિર્દેશનની નિલની ટેવથી મનુષ્યો ખરો ક્રોધ બતાવવાની ટેવ-વાળા બની જાય છે અને પછી તેમની વૃત્તિઓ ક્ષણમાત્રમાં આવેશમાં ત-ણાઈ જઈને ક્રોધતપર બની જાય છે. જે અમને એક વાર પૂરવેગમાં દોડવા દીધા પછી તેની લગમને સાચવી રાખીને ધીરે પાડવાનું સામર્થ્ય આપણામાં ન હોય તે અથ્થ ઉપર સ્વાર ન થવું એ જ હિતાવદ છે; તેટલા માટે જો કૃત્રિમ ક્રોધને તુરત જ શમાવી લેવાની શક્તિ આપણામાં હોય, તે-મજ તેથી વૃત્તિઓ ક્રોધ કરવાના નિત્યના સ્વભાવવાળી ન બની જાય તેટલું સંયમન કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં હોય, તો જ તે પ્રકારના ક્રોધને ઉપ-યોગમાં લેવો અને નહિતો તેનો સંજ પશ્ચ કરવો નહિ, એ હિતાવદ માર્ગ છે. તેટલા માટે જ સુખાપિતકારે કહ્યું છે કે—આત્મશક્તિસમં કોપં કુર્વાણો ન વિનયતિ અર્થાત્—ચોતાની શક્તિ પ્રમાણે ક્રોધ કરનારો નાશ પામતો નથી. (૪૪)

દશમ પરિચ્છેદ

કર્તવ્યઘાતક દોષ-માત્સર્ય તથા પ્રાનુદ્ધા.

[કર્તવ્યઘાતક દોષોમના એક વધુ દોષ માત્સર્ય છે, અને તેથી થતો હો-
નિનો વિસ્તાર હવે અંધકાર સગભવે છે.]

માત્સર્યમ્ । ૪૫ ॥

માત્સર્યં મૃદુતાહરં મદકરં મિથ્યાભિમાનોચ્છ્રિતં ।
સત્યાસત્યવિવેકબુદ્ધિમમલાં વ્યાહન્તિ યચ્છેર્પ્યયા ॥
દોષં 'દર્શયતે ગુણેષુ ગુણિનાં દોષે નિજે વા ગુણં ।
બુદ્ધ્યા તદ્વિનિવર્તનીયમનિશં કર્તવ્યસંસિદ્ધયે ॥

માત્સર્યનો ત્યાગ.

ભાવાર્થ—કાંઈ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય જરાજર શુદ્ધ રીતે બજાવવું હોય તો “ આ હું જ કઈ છું, મારાથી જ થઈ શકે, તમે શું કરી શકવાના હતા ? ” આવી રીતની ઉર્જાછળાઈ ૩૫ અત્સર બાવ મનમાંથી હંમેશને માટે કાઢી નાંખવો જોઈએ. કદાચ તે ધણી વખતની ટેવરૂપે મનમાં જડ પાક્ષી ખેડો હોય, તોપણ ગમે તેમ કરી સદ્બુદ્ધિના સામર્થ્યથી સત્વર તેની જડ ઉખેડી નાંખવી જોઈએ, કારણકે તેથી મનની કોમળતાનો નાશ થાય છે, મગફળી અને ગવૈનાં દાર ખુણાં થાય છે, મિથ્યા અભિમાનનો વેગ આગળ વધે છે, ઈર્ષ્યાને આવકાર મળવાથી સત્ય અને અસત્યને જુદું પાડવાની નિર્મળ વિવેકબુદ્ધિ વિનાશ પામે છે, ગુણી પુરુષોના ગુણો બ્રહ્મ કરવાને બદલે તેમાં દોષારોપણ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થાય છે, અને પોતાના દોષોને દબાવી દઈ તેની જગ્યાએ ગુણ ગણી બતાવી લોકોની દૃષ્ટિને આંછ નાંખવાની કોશિશ ચાલે છે. એકંદરે કર્તવ્યથી બ્રહ્મા થાય છે માટે માત્સર્યનો પરિહાર કરવો. (૪૫)

૧ જોરણાવિલાત્મનેપદમ્ ।

વિવેચન—મદ્દર્પક હર્ષ ધારણ કરવો એનું નામ માત્સરતા. નિમિત્ત સિવાય ખીન્નને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી અથવા શિકારાદિથી ડિ'સા કરીને અનર્થનો આશ્રય લેધને મનમાં પ્રમુદ્ધિ થવું તે જ માત્સરભાવ સમજવો. જે મનુષ્યવૃત્તિ અનર્થના આશ્રયે રહીને પ્રમુદ્ધિ થાય, તે વૃત્તિ પરોપકારાદિ સ્વર્ત્તવ્ય બળવવાનો જે ખરો પ્રભાદ છે તે ન મેળવવા પામે તે સ્વાભાવિક જ છે : આ કારણથી જ હૃદયના દૂર અને મદોન્મત્ત જનો ધર્મ સાધી શકતા નથી. તે વિષયે દેવેન્દ્રસરિએ કહ્યું છે કે:—

કૂરો કિલિદ્વભાવો સમ્મર્ધમ્મં ન સાહિતં તરહ ॥

(ટીકા—કૂરઃ ક્રિષ્ટભાવો મત્સરાદિદૂષિતપરિણામઃ સમ્યક્ નિઃકલંકં ધર્મં ન નૈવ સાધયિતુમારાધયિતું શક્નોતિ) અર્થાત્—દૂર એટલે ક્રિષ્ટપરિણામી-માત્સરાદિથી દૂષિત પરિણામવાળો જે હોય તે નિષ્કલંકપણે ધર્મને સાધવા-આરાધવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. માત્સર્યની ઉત્પત્તિની સાથે મનુષ્યમાં ખીન્ન કેટલાક દોષોના ખીન્ન પશુ વવાય છે. મૂળે મદ્દર્પી પિતા અને દુર-તાપી માતાના સમાગમથી માત્સર્યનો જન્મ થએલો હોય છે અને સદ્ગુણિના સામર્થ્યે કરીને તેનો જડમૂળમાંથી ઉગ્રહેદ કરી નાંખવામાં ન આવે તો રાજાઃ શત્રુઃ ધર્મ્યા, મિથ્યાભિમાન, વિવેકબુદ્ધિરહિતતા, અવિનય, ગિ-ર્યાદોપારોપણ ઇત્યાદિ દુર્ગુણો એક પછી એક પ્રવેશ કરતા જાય છે. જેવી રીતે અનેક પ્રકારની દુર્ગુણોથી ભરેલા ટોપલાને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા નીવડે છે, તેવી જ રીતે જ્યારે મનુષ્ય માત્સર્ય ઉપરાંત ખીન્ન અનેક દુર્ગુ-ણોથી ભરેલો બને છે ત્યારે તેને શુદ્ધ કરી શકતો નથી અને તેથી તેની પ્રવૃત્તિ સર્વદા અકર્તવ્ય તરફ જ રહે છે. તેટલા માટે કર્તવ્યમાં રૂચિ ધરાવતા સજ્જનોએ હમેશાં માત્સરભાવથી દૂર રહીને સંસારમાં વિચરવું એ જ કર્તવ્યનિષ્ઠતા છે. (૪૫)

[મૂર્ખ મનુષ્યો જ્યારે કર્તવ્યની કિલ્લતવાને લીધે કર્તવ્યનિષ્ઠ રહી શકતા નથી અને અકર્તવ્યમાં પ્રવર્તે છે, ત્યારે પોતાની અસમર્થતા કિંવા દોષોને ઠાંકવા માટે કર્તવ્યનિષ્ઠ અન્ય જનોનાં સત્કાર્યોની નિંદામાં ઉદ્યુક્ત થાય છે. આમ કરવાથી તેવા કર્તવ્યમાર્ગચ્યુત દુર્જનો જે પ્રકારના પાપના દિસેદાર થાય છે : તે પોતા કર્તવ્ય આચરી શકતા નથી એ પાપ, અને કર્તવ્ય આચરી શકનાર-

એને ભાંડવાનું બીજું પાપ : આ નિંદા મનુષ્યોમાં એટલી જઠ ધાલી બેઠી કે તેનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પ્રચારવાને અંધકાર એ પ્રકરણ તરફ વિસ્તારથી સમ-
લવવામાં હિંમત થાય છે :]

નિન્દાપરિહાર : ૧ ૪૬ ॥

નિન્દાઽસત્યસહોદરા ગુણહરા સૌજન્યસંહારિણી ।
દોષારોપણકારિણી ગુણિગણે ક્લેશસ્ય સન્ધારિણી ॥
ચારિત્રાંશવિઘાતિની જનમનઃસન્તાપિની પાપિની ।
ત્યાજ્યા દોષવિનાશનાય વિદુષા કર્તવ્યસંશુદ્ધયે ॥

નિન્દાનો પરિત્યાગ.

ભાવાર્થ—નિન્દા પણ કર્તવ્યના માર્ગમાં મોટા દોષો ઉત્પન્ન કરી
માણસને કર્તવ્યબ્રહ્મ બનાવે છે; માટે કર્તવ્યની શુદ્ધિ ઇચ્છનાર ડાહ્યા મા-
ણ્યોએ એ દોષનો વિનાશ કરવા માટે સત્વર નિન્દાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ,
કારણકે તે નિન્દા અસત્યની તો સગી બહેન છે, એટલે અસત્યના પ્રતિપક્ષી
સત્યને દૂર દડસેલી કાઢે છે; ધીરજ, શાન્તિ, ગાંભીર્ય વગેરે ધણા ગુણોનો
નાશ કરે છે, કર્તવ્યનો ખાસ ગુણ જે સૌજન્ય તેનો તો મંદાર કરી નાંખે
છે, ગુણના સમુદાયમાં દોષોનું આરોપણ કરે છે, ગુણી જનોમાં ક્લેશનાં બીજને
વિસ્તારે છે, દેશથી યા સર્વથી ચારિત્ર્યનો ધાત કરે છે અને મનુષ્યોના મ-
નમાં સંતાપ ઉપજાવે છે, કિંબદ્ધના ધણાં પાપસ્થાનકોને જન્મ આપનાર
તે નિન્દામાં નિન્દા એક દુર્ગુણ છે માટે જલદી તેનો પરિહાર કરવો. (૪૬)

વિવેચન—પોતાની અસમર્થતા ઢાંકવાને કોઈ સમર્થ માણસને
હલકો પાડવાનો અનુચિત ઉદ્દેશ આરંભવો તે પોતે જ નિન્દા કહેવાય છે.
પોતાના દોષ તરફ દર્શક કરવું અને સામાના દોષોને પ્રકાશિત કરી વત્સ-
બધે મનભાવતી ટીકા કરવી એ જ નિન્દાનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. નિંદાનું એક
દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે : એક વાર કોઈ એક મુસાફર એક મોટા નગરમાં
આવી ચડ્યો. નગર સુશોભિત અને જોવાલાયક હોવાથી તે રાજમાર્ગપર

છે, કે જ્યાંમુધી એક નિન્દારૂપ દુર્ગુણનો પાશ લાગ્યો ન હોય; પણ જો કદાચ દુર્ભાગ્યે વધારે નહિ પણ એક જ નિન્દારૂપ દુર્ગુણની આદત માણસને પડી ગઈ, તો સમજો કે તેનું જીવન બરબાદ ગયું અને સદાચારપરાયણતા વગેરે સદ્ગુણો થોડા જ સમયમાં રદ થઈ જવાના. પૂર્વ સ્થોકમાં નિન્દારૂપી દુર્ગુણથી જે ખીળ દુર્ગુણોના પ્રવેશનું કથન કર્યું છે તે દુર્ગુણો એવા પ્રકારના છે કે જે મનુષ્યના ગમે તેવા ઉચ્ચ ગુણોને પણ ઢાંધી દે છે. મનુષ્ય સદાચરણી હોય, ધીરજવાળો હોય, બુદ્ધિમાન હોય, પરાપકાર અને નીતિરીતિમાં પ્રીતિવાળો હોય, મનનો શુદ્ધ હોય, પરન્તુ જો તેનામાં એક નિન્દાનો દુર્ગુણ હોય તો-નિન્દા સૌજન્યનો નાશ કરનારી હોવાથી-ઉક્ત સર્વ સદ્ગુણોનો નાશ કરી નાંખે છે. (૪૭)

[હવે નિન્દારૂપી દુર્ગુણને સજ્જવાનોપણ કરીને અંધકાર તેના હોથો દ્વારા છે અને અપ્રશસ્ત વસ્તુઓ સાથે તેની ટુલના કરી બતાવી જનસમાજ તેથી અલગ રહેવામાં સાર સમજે તેટલા માટે નીચેના સુબુદ્ધિતક સ્થોકોની રચના કરે છે :]

નિન્દાશુકરયોઃ સંબંધઃ । ૪૮ ॥

रेत्वं काऽसि? न वेत्ति मां किमु भवान्निन्दाभिधानं मम
त्वं चैका? न हि शूकरोऽस्ति सहजः कार्यैक्यमस्त्यावयो
किं कार्यं? युवयोर्भवेत्किमपरं मुक्त्वा च भुक्तिक्रियां
भोज्यं किं? मलमद्भि मानसमहं बन्धुस्तु मे जाठरम् ॥

પૃષ્ઠમાંસોપમા નિન્દા । ૪૯ ॥

तस्मादेव पिशाचिका त्वमसि किं चाण्डालिका डाकिन
नो चेद्ब्रूहि किमन्यकारणमहो सद्यो ब्रुवे श्रूयताम् ॥
भोज्यं मे चरमार्हता ह्युपमितं पृष्ठस्य मांसेन हा ।
तस्मान्मां कथयन्तु केनचिदिमे नाम्ना सहे सर्वथा ॥

નિન્દા અને હુકરનો સંબંધ.

ભાવાર્થ—(કોઈ એક સમયે કોઈ માણસને સ્વપ્નમાં કોઈ સ્ત્રીના જોડે આભાસ થયો, એટલે તેની સાથે વાતચિત કરતાં નીચે પ્રમાણે સંવાદ શરૂ થયો:—)

માણસ—અરે ! તું કોણ છે ? અને તારું નામ શું ?

સ્ત્રી—શું તું મને ઓળખતો નથી ? હું એક સ્ત્રી છું, લોકો મને “નિન્દા”

એવા નામથી ઓળખે છે અને બોલાવે છે.

પુરુષ—શું તું અહીં એકલી જ આવી છે, કે ખીજે કોઈ તારી સાથે છે ?

સ્ત્રી—નહિ, નહિ, હું એકલી નથી; મારો ભાઈ હુકર પણ મારી સાથે આવેલો છે.

પુરુષ—હુકર તારો ભાઈ કેવી રીતે થાય ?

સ્ત્રી—જે કામ હુકરનું છે તે જ કામ મારું છે, માટે મારો ભાઈ થાય.

પુરુષ—તમારા બંનેનું શું કામ છે ?

સ્ત્રી—ખાવાપીવા સિવાય વળી ખીજું તે શું કામ હોય ?

પુરુષ—ત્યારે તમે શું ખાઓ છો ?

સ્ત્રી—મનુષ્યોના જઠરનું મળ તે વિદ્યા એ મારા ભાઈનો ખોરાક છે અને માણસોના મનનો જે મળ તે મારો ખોરાક છે. એટલે ગામની વિદ્યા શોધવાને મારા ભાઈનું નિર્માણ થયું છે અને માણસોના મનની વિદ્યા શોધવાને હું નિર્માણેલી છે. અમો બંનેનું કામ એક માટે હુકર મારો ભાઈ અને હું તેની બહેન છું. (૪૮)

નિન્દાને પૂઠના માંસની ઉપમા.

પુરુષ—અરે નિન્દા ! ત્યારે તો કોઈ માણસ તને પિશાચિની કહીને કોઈ ચાંણિની અને કોઈ ડાકણ કહીને બોલાવે છે ખરા કે ? અને હું ધારું છું કે તેનું કારણ પણ આ તારો નીચ ધર્મો અને નિન્દા ખોરાક જ હશે, કારણકે તારો ખોરાક તેવા ઉપનામને યોગ્ય જ છે. ન વાત તો ખરી છે. પણ તે સિવાય ખીજું પણ એક કારણ છે.

પુરુષ—ખીલુ શું કારણ છે તે કહેને !

સ્ત્રી—ખીલુ કારણ તો એ છે કે જૈનના ચરમ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીએ
મારા ખોરાકને અને મને પોતાને મદુ જ ઉતારી પાડેલી છે.

પુરુષ—કેવી રીતે ઉતારી પાડેલી છે ?

સ્ત્રી—અરે ? કેવી રીતે તે શું ? મારા ખોરાકને અને મને પોતાને પૂંડના
માંસની ઉપમા આપીને મને છેક હલકી પાડી નાંખી છે.

પુરુષ—ત્યારે તો જૈન વર્ગમાં તારી બહુ અવહેલના થતી હશે, અને તને
બહુ હલકા નામથી બોલાવતા હશે.

સ્ત્રી—હા હા ! મહાવીર સ્વામીએ માફ બળ ભાંગી નાંખ્યું છે, તેથી હવે
તેઓ ગમે તેવા હલકા નામથી બોલાવે या મને હલકી પાડે પણ
દુર્બળતાથી તે બધું મારે સહન કરવું પડે છે. (૪૯)

વિવેચન—ઉપર્યુક્ત શ્લોકદ્વયમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં નિન્દાને હુકરન
બદ્ધેન રૂપે કદખી છે અને તે બન્નેના સંબંધની સાંકળ જોડનાર તરીકે
તેમના લગભગ એકસરખા ખોરાકને લેખ્યો છે. જેવી રીતે હુકર મનુષ્યના
શરીરના મળતું બક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે નિન્દા મનુષ્યના માનસિક મળથી
દુઃખ વાસના અને દુર્ગુણોથી-પોષાધને બળવતી બને છે. હુકર જેવી રીતે
શારીરિક મળને આહાર કરે છે, તેવી રીતે નિન્દા પુરુષ મનુષ્યના દોષો શોધતે
કરે છે અને તેના જે માનસિક મળ હોય છે તેને પોતાના મુખદ્વારા મુઠ
આનંદ માને છે ! મળ મુઠ્યવું તે કાર્ય એક ચાંડાલનું-મંગીનું છે અ
તેથી હુકર તથા નિન્દા બન્નેને ચાંડાલ જ લેખવામાં આયા છે.

ચાળાલઃ પક્ષિણી કાકઃ પશુનાં ચૈર્વ શુકરઃ ।

કોપો મુનીનાં ચાળાલઃ સર્વચાળાલનિન્દકઃ ॥

અર્થાત્—પક્ષીઓમાં કાગડો ચાંડાલ છે, પશુઓમાં હુકર ચાંડાલ છે
મુનિઓમાં ક્રોધ ચાંડાલ છે અને સૌ ક્રોધમાં-મનુષ્યોમાં નિન્દા ચાંડાલ છે
કાગડો અને હુકર વિદ્યાના ભોગી લેખાય છે તેવી જ રીતે એક મુનિ
વને ક્રોધ હોય તો તે ક્રોધ પણ વિદ્યાનો ભોગી-અપ્રસૂત લેખ્યો છે અ
મનુષ્યોમાં વિદ્યાનો ભોગી ચાંડાલ નિન્દા મનુષ્ય લેખાય છે. આ રીતે

નિન્દાને હુકરની બહેન લેખવાની હીનોપમા યથાર્થ થતે છે. વળા જેવી રીતે ચાંડાલ મનુષ્યની વિદ્યા ઉપાડી જાય છે તેથી મનુષ્યને ચોખ્ખાઈ મેળવવાનો લાભ થાય છે, તેવી રીતે નિન્દક મનુષ્યરૂપી ચાંડાલ નિન્દા કરવાદ્વારા મનુષ્યોનો માનસિક મળ બક્ષી જાય છે તેથી, જેની નિન્દા કરવામાં આવે છે તેને પોતાના દોષ તથા પાપરૂપી મળ ધોવાયાને પરિણામે સ્વચ્છતાનો લાભ થાય છે. સામાન્ય લોકોકિતમાં સાંભળવામાં આવે છે કે “અમુક નિન્દક મનુષ્ય તો સામા માણસનાં પાપ ધૂએ છે.” આ પ્રમાણે નિન્દક વિદ્યા સાદુ કરનાર ચાંડાલનું કામ કરે છે ! દ્વિતીય શ્લોકમાં નિન્દાને પૂંદના માંસની ઉપમા આપી છે, આ હીનોપમાલંકારનો ઉપયોગ ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના શબ્દોમાં સૂત્રમાં આ પ્રમાણે આલેખાયેલો છે :

અપુષ્ટિઓ ન માસેજા । માસમાળસ અંતરા ॥

પિઠિમંસં ન સ્પાજા । ... ..

અર્થાત્—દ્વિતેપી પુરૂષે વગર પૂછવે ખોલવું નહીં; બીજે ખોલતો હોય તેની વચ્ચે ખોલવું નહીં અને પૂંદનું માંસ ખાવું નહીં એટલે, કાંઈની નિન્દા કરવી નહિ. આ ઉપમાની ઘટના યથાર્થ જ છે. માંસાહારીઓ પશુઓ અને પક્ષીઓના માંસનું ભક્ષણ કરે છે. માંસાહાર સર્વદા અને સર્વથા ત્યાજ્ય છે, નિન્દ છે, આ કારણથી માંસાહારીઓને નિર્ધૂણ, યવન, દુષ્ટ, જંગલી ઇત્યાદિ અભિધાન અપામ છે, પરંતુ નિન્દક તો મનુષ્યનું માંસ ખાય છે, મનુષ્યની નિન્દા કરે છે, તેથી તે યવન, જંગલી કે દુષ્ટ જનોના કરતાં પણ વિશેષ અધમ છે. જગતમાં કેટલાક એવા રાક્ષસી મનુષ્યો પણ છે કે જેઓ મનુષ્યાહાર કરે છે, મનુષ્યનું લોહી પીએ છે અને બીજાં ભયાનક કાર્યોમાં મગ્ન રહે છે. આ નરપિંશાયો મનુષ્યના માંસનું ભક્ષણ કરે છે પરંતુ તેઓ મનુષ્યના દેહના સુકોમળ ભાગોના માંસનું ભક્ષણ કરે છે અને બીજા ભાગોનું માંસ ફેંકી દે છે. પરંતુ નિન્દક તો કાંઈ મનુષ્યની જે કાંઈ ખામી હોય છે—ન્યૂનાધિક દુર્ગુણ હોય છે તેને જ્યાં ત્યાંથી મેન કેન પ્રકારેણ શોધી મળીને તેનું ભક્ષણ કરવા મંડી પડે છે ! જેવી રીતે મનુષ્યના દેહનો અશુચિતમ ભાગ પૂંદ અથવા શુદ્ધ છે, તેવી રીતે મનુષ્યસ્વભાવનો અને મ-

નનો અશુચિતમ વિભાગ તેની ખોડખાંપણ છે. અન્ય મનુષ્યો એક માણ-
સનાં વિદ્યા, કળા, ગાન, કલાપણ, ઈત્યાદિનું કથન કરી આનંદ માને છે,
ત્યારે નિંદક તે શુભોને બૂલી જઈ તે માણસની ખોડખાંપણને આગળ ધરી
તેનો આહાર કરવા મંડી પડે છે! આ રીતે નિંદા તે મનુષ્યના દેહના અ-
શુચિતમ વિભાગ-પૂંકના માંસની બરાબર છે અને તે નિંદામાં આનંદ
માનનાર મનુષ્યાહારી ચાંદલ છે-મનુષ્યાહારી જંગલી મનુષ્યોથી એ અ-
ધમતર છે. (૪૮-૪૯)

धर्मस्थानेष्वपि निन्दाप्रवृत्तिः । ५० ॥

रेनिन्दे कुरुतात्परत्र वसतिं किं स्याद्भसत्यात्र मे ?-
ऽदूष्यान्दूपयसे मुनीनपि परं धर्मे स्थितान्सज्जनान् ॥
सत्यं कारणमत्र चास्ति शृणु तद्धर्मोस्ति शत्रुः कले-
र्मान्याऽहं कलिभूपतेः स च यथा रज्येत्तथा मे कृतिः
धर्मस्थानોમાં પણ નિન્દા !

ભાવાર્થ—

પુરુષ—અરે નિન્દા ! ધર્મસ્થાનોને મૂકી બીજી જગ્યાએ તું તારો નિવાસ કર.

સ્ત્રી—ધર્મસ્થાનમાં મારો નિવાસ થાય તેમાં શું હરકત છે ?

પુરુષ—અરે ! તેથી પાવન મુનિઓ અને ધર્મ કરતા સજ્જન પુરુષો દૂષિત
બની જાય છે.

સ્ત્રી—તે વાત ખરી છે પણ તેમ કરવાનું એક ખાસ કારણ છે. તે સાંભ-
ળવાની ઈચ્છા હોય તો સાંભળ, હું સંભળાવું છું. ધર્મ એ કળિકાળનો
દુશ્મન છે અને હું કળિરાજની માનીતી ઘસી છું. અમારા રાજાનો
એવો ઇરાદો છે, કે કોઈ પણ રીતે દુશ્મનનો નાશ કરવો, તે સિવાય
મારી સત્તા જમશે નહિ; એવો આશય મારા માલિકનો હોવાથી તેને
અનુસરીને વર્તવું એ મારી ફરજ છે; એટલે કળિરાજની વધારે કૃપા-
દિ મેળવવાને તે જેમ પ્રસન્ન થાય તેમ કરવાને હું બાંધાએલી હોવાથી

ધર્મસ્થાનોમાં ધર્મશુદ્ધિ અને ધર્મસેવકોને બ્રહ્મ કરવાનું કામ જે હું
મારી જાતથી બળવું છું તેમાં શું ખોટું કંઈ હું ? (૫૦)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં આધુનિક ધર્મોપદેશકોની અને ધર્માનુયાયી-
ની હલકી માનસિક વૃત્તિનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આ એક ધણો
સામાન્ય દોષ આપણા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગયો છે. કોઈ એક જ ધર્મના
અનુયાયીઓમાં જ નહિ પણ લગભગ સધળા ધર્માનુયાયીઓમાં ધર્મસ્થાન-
કમાં નિન્દાપ્રવૃત્તિનો પ્રચાર થએલો જોવામાં આવે છે. વાતચિતનો વિષય
સ્થળ અને કાળને અનુસરતો હોય છે, એવું ધણે સ્થળે જોવામાં આવે છે.
સ્મશાનમાં શબ બાળવાને એકઠા થએલા માણસો જુદાજુદા માણસોના
મરણની, રોગની, વૈરાગ્યની અને એવી કશ્ચાજનક વાતો કરે છે, તેમ જ
લમમંડપમાં એકઠા થએલાં માણસો સગાંસંબંધીનાં લમની કે વરવધૂના
શુભાદિને લગતી વાતો કરે છે. એ સધળા બનાવો સ્થળ અને કાળને અનુ-
સરતા છે, પરંતુ ધર્મસ્થાનમાં ધર્મની અને વૈરાગ્યની વાતો થવી જોઈએ
તેને બંદેશે અન્ય કોઈની નિન્દાની વાતો થતી વધુ અંશે જોવામાં આવે
છે, તે એક અગમ્ય વિલક્ષણતા છે. ધર્મસ્થાને કૃતં પાપં વ્રજલેપો ભવિષ્યતિ
એવું સમજ્યા છતાં ધર્મસ્થાનકમાં નિન્દાશી પાપાચરણ કરતાં માણસો અચ-
કાતા નથી, તો કોઈ ગુપ્ત-અદૃશ્ય શક્તિનું શબ્દ ધર્મસ્થાનકો ઉપર-તેમાં
વસતા અને જતાં આવતાં મનુષ્યો ઉપર-આલતું હોવું જોઈએ, એવી કલ્પના
અંધકારે કરી છે તે ઉચિત છે. એવી કંઈ અનિષ્ટ અદૃશ્ય સત્તા આલતી
હશે ? તે પ્રશ્નો ઉત્તર નિન્દાને મુખે જ અપાળ્યો કે કળિરાજ સૌને ધર્મ-
બ્રહ્મ કરવાનો પ્રયત્ન આદરી રહ્યો છે અને તેમ કરવા માટે તેણે તેમની
નિન્દાશી દાસીને ધર્મસ્થાનકોને બારણે લાવીને બેસાડી છે ! અહો ! કળિ-
રાજ એ નિન્દાની સાદાચ્છા મનુષ્યોને ધર્મબ્રહ્મ કરવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યો
છે, છતાં મનુષ્યો મોહરૂપી નિદ્રામાં ધોરે છે ! પણ હવે તો—

“ ભવ્ય રે ઇવડા ! વાજ આળ્યો ધણું,

“ ફરલોએક પ્રતિજ્ઞાધ દીઝે ? ”

(૫૦)

વાય. કોઈનું હિત કરવાને પણ કોઈ દુષ્ટ માણસના દોષનું કથન કરવાની આવશ્યકતા પડે છે અને તે સમયે તે દોષકથન એ નિંદા નથી. સત્ય-મિશ્રિત નિંદામાં અતિશયોક્તિનું તત્ત્વ વધારે હોય છે. કોઈ દુષ્ટ જનમાં કોઈ ખરા દોષ હોય તે દોષનું યથાસ્થિત કથન કરવાને બદલે સસના મા-ગેમાંથી દૂર ગયા વિના પણ જો અતિશયોક્તિપૂર્વક તે કથન કરવામાં આવ્યું હોય અને તેમ કરવામાં પોતાનો કાંઈ પણ સ્વાર્થ રહેલો હોય તો તે સત્યમિશ્રિત નિંદા જ કહેવાય. અતિશયોક્તિના અંશે કરીને તે પ્રકારની નિંદામાં પણ કિંચિત્ અસત્ય તત્ત્વ રહેલું છે, અને તેથી મધ્યકારે નિન્દાને 'અસત્યસહોદરા' કહેવાની અગત્ય માની છે.

પુનઃ શંકા—સ્વધર્મેભક્તિને વશ રહેલા ધર્મોપદેશકો પોતાના ધર્મનાં તરવોની ખૂખીઓ દર્શાવવા જતાં પરધર્મની ખામીઓ દર્શાવવા લાગે છે. તે ખામીઓ દર્શાવવામાં જો તે કિંચિત્ તિરસ્કાર વ્યક્ત કરે તો તે શું નિંદા થઈ કહેવાય ?

સમાધાન—કોઈ ધર્મની ખૂખીઓ દર્શાવવી અને તેમ કરતાં અન્ય ધર્મની ખામીઓ દર્શાવવી, એ નિન્દા નથી. તેમાંની કોઈ ખામી મોટી હોય અને પ્રસંગોપાત્ત તિરસ્કારનું દર્શન થાય, તથા તે તિરસ્કાર અતિશયોક્તિ-પૂર્વક, દ્વેષમૂલક કિંવા અસત્યમિશ્રિત ન હોય તો તે પણ નિંદા નથી. આચારાંગ સૂત્રમાં પરમતનું ખંડન કરવું હોય તો તે વિચારપૂર્વક કરવું જોઈએ એમ કહેવામાં આવેલું છે અને જીવહિંસાના વિપયમાં સમ્યું છે કે : 'પુત્ર્યં નિકાય સમયં પત્તેયં પત્તેયં પુત્તિહસ્તામો । હં મો પાવાદુયા કિં મેસાયં હુત્તયં વદાહુ અસાયં ? સમિયા પલ્લિવમેયાવિ एवं યુયા, —સલ્લેસિ પાણાણં સલ્લેસિ મૂયાણં સલ્લેસિ જાંવાણં સલ્લેસિ સત્તાણં અસાયં અપરિણિજ્વાણં મહલ્લમં દુક્કલંતિ યેમિ । અર્થાત્—દરેક મતવાળાના યાઓમાં શું શું કહેલું છે તે તપાસી કરીને અમે દરેક મતવાળાને સત્તાઈ કરીએ છીએ કે હે પરવાદીઓ ! તમને સુખ અપ્રિય છે કે દુઃખ અપ્રિય છે ? જો દુઃખ અપ્રિય છે તો તમારા મુજબ બધા જીવોને દુઃખ મહા અપંકર અને અનિષ્ટ છે. આ દર્શાવતે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરમતનું ખંડન કરતાં પણ તે મતના સિદ્ધાંતો સંપૂર્ણ

રીતે સમજીને યુક્તિપુરઃસર ખાંડન કરવું, એ નિંદા નથી. પરંતુ સ્વધર્મની ખૂબીઓ દર્શાવવા જતાં પરધર્મના સિદ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ રહસ્ય સમજ્યા વિના એકાંતવાદપૂર્વક તે સંબંધે મનભાવતી જુગુપ્સા હિપ્ત થાય તેવી ટીકા કરવામાં આવે તે તો સ્પષ્ટતઃ નિંદા છે. એ નિંદાનો ધર્મોપદેશકોએ સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ અને તેમાં જરા પણ સ્વધર્મભક્તિનું તરવ સમાએહું નથી. (૫૧)

[પરંતુ કોઈ માણસની પ્રકૃતિ એટલી નિંદાખોર બની ગઈ હોય અને તેને કોઈની પણ નિંદા કર્યા સિવાય બિલકુલ ચેત પડતું ન હોય તો તેણે કોની અને કેવી રીતે નિંદા કરવી ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અંશકાર નિમ્ન શ્લોકમાં આવે છે.]

નિન્દાયા વ્યસનચેદાત્માનિન્દૈવ કાર્યા । ૫૨ ॥

यद्यस्ति प्रकृतिस्तथा न च विना निन्दां सुखं लभ्यते ।
जय्या नेति वदेस्तदा स्वहृदये सूक्ष्मेक्षिका दीयताम् ॥
दोषाः सन्ति यदाऽमिताः किल निजाः सद्बुद्धिसंपद्भिर्द-
स्तेषामेव हि बाधनाय कुरुतां स्वस्यैव निन्दां तदा ॥

નિન્દા કરવી હોય તો પોતાના દોષોની જ કરવી.

શાવાર્થ—જો કદાચ નિન્દા કરવાની ખાસ ટેવ જ પડી ગઈ હોય અને તે ટેવ ઉપર જમ મેળવવામાં મુશ્કેલી જણાતી હોય અને નિન્દા કર્યા વગર ચેત ન જ પડતું હોય તો પછી તેના માટે ખીજો માર્ગ એ છે કે તેણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પોતાના હૃદય તરફ જ જોવું જોઈએ, કે આરા પોતા-માં જ મને નુકસાન પહોંચાડનારા અને મારી જીવસંપત્તિને હરનારા કેટલા બધા દુર્ગુણો-દોષો બરેલા છે ? હે બબ્બ ! પોતાના દોષોનું નિરીક્ષણ કરીને મરજી પ્રમાણે ખૂબ પેટ બરીને નિરંતર જોટલી નિન્દા કરવી હોય તેટલી પોતાનાં દોષોની નિન્દા કરવી કે જેથી તારા દોષોની નિવૃત્તિ થાય. ખીજની નિન્દા કરવાથી તને શું ફળ મળવાનું હતું ? તેથી તો કેવળ ચીકણું કર્યું ખંધારો. (૫૨)

વિવેચન—નિન્દા કરવાની એ પડી-ગઇ હોય અને નિન્દા કર્યા વિનાં
 એન ન પડતું હોય તેવા નિન્દાપ્રિય જનોએ નિંદને માટે કંઈ બંધાયું
 શોધવું ? સારા માણસોની નિંદા કરવી એ તો દુઃખનું કારણ છે. કંઈ છે
 કે નિન્દાં યઃ કુરુતે સાધોસ્તથા સ્વં દૂષયત્યસી અર્થાત્-માણસ જેમ જેમ
 સત્પુરુષોની નિંદા કરે છે તેમ તેમ પોતે વધારે દુઃખી થાય છે. ત્યારે નિ-
 ન્દક વૃત્તિની તુષ્ટિ થાય અને પોતાને દુઃખ ન થાય તેવો એક માર્ગ છે
 અને તે એ છે કે પોતાના દોષોને જોઈને-પાપોને સંભારીને તેની નિંદા
 અહર્નિશ કર્યા કરવી. આ નિંદા કરવાથી દુઃખ થતું નથી, પરંતુ પાપની
 પુદ્ગળ પાતળાં પડે છે અને બવિધમાં સુકાર્યવૃત્તિમાં ચિત્ત ચોટિ છે.
 પાપ કિંવા દોષની નિન્દા કરવી એ પશ્ચાત્તાપ જ કહેવાય છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત
 હિ પાપાનાં, પશ્ચાત્તાપ इति स्मृतः અર્થાત્ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ પ્રાય-
 શ્ચિત્ત રૂપ છે-પાપનાં પુદ્ગળને પાતળાં પાડવા બરાબર છે. એ રીતે જોતો
 સ્વદોષનિંદા હિતકારક જ લેખાય છે. (૫૨)

[પુનઃ એક નવીન શંકા ઉત્પન્ન કરી તેના ઉત્તર આપવામાં આવે છે
 પરમીમદોષાપ્રકાશનમ્ । ૫૩ ॥

दोषश्चेच्छ्रुतिगोचरः समभवत्कस्यापि भंव्याङ्गिनः ।
 ख्याप्यो नैव जनान्तिके नहि भवेद्यावद् दृशोगोचरः ।
 साक्षात्कारपथागतोपि परिपन्मध्ये प्रकाश्यो न स ।
 एकान्ते विनिवेद्यमुन्नतिधिया चेज्ज्ञाप्यमेतत्तदा ॥

અન્યદોષનિરાકરણે કિં નિન્દાયા આવશ્યકતા ? । ૫૪ ॥

वस्त्राशुद्धिनिवृत्तये यदि भवेत्पङ्कस्य लेपः पुन-
 र्दृष्टाचारनिवृत्तये भुवि भवेन्निन्दाख्यदोषस्तदा ॥
 नैवं कापि च दृश्यते ततइयं रीतिः सदा त्यज्यतां ।

યસ્યાં નાસ્તિ ફલઞ્ચ કિંચિદપરં દ્વેષં ચ વૈરં વિના ॥

સામા માણુસની ભૂલ કેવી રીતે સુધારવી ?

ભાવાર્થ—કોઈ પણ સારા માણુસનું દુષણ આપણે કાને સાંભળ્યું તેટલા ઉપરથી તે મનમાં સાચું માની લેવું ન જોઈએ, કારણકે દુનિયાના લોકોમાં ધણી વાર તદ્દન ભૂઠી વાત પણ ફેલાય છે, જેથી તે દુષણ આપણને દષ્ટિગોચર ન થયું હોય યા ખાત્રીપૂર્વક જણાયું ન હોય ત્યાંસુધી જનસમુદાય વચ્ચે કે અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસે તે દુષણ જાહેરમાં ન મૂકવું અને સારા માણુસની ફજોતી કરવા મનમાં સંકલ્પ પણ ન કરવો; કદાચ તે દુષણ ખાત્રીપૂર્વક મનાયું યા દષ્ટિગોચર થયું તોપણ એક વાર માણુસોના ટોળા વચ્ચે તે દોષને પ્રકાશમાં ન લાવતાં તે ધણીને એકાન્તમાં મળી હિતબુદ્ધિપૂર્વક શુભ આશયથી જાણે સિખામણ આપતા હોઈએ, તે રીતે તેની પાસે તેનું દુષણ ડાહ્યા માણુસોએ નિવેદિત કરવું. (૫૩)

બીજાના દોષો ટાળવાને શું નિન્દાની જરૂર છે ?

ભાવાર્થ—કાલ્પના લેપ લગાડવાથી જે મલીન વસ્તુ શુદ્ધ થઈ શકતું હોય તો બીજાઓની નિન્દા કરવાથી સમાજમાં થતો દુરાચાર અટકાવી શકાય, પણ તેમ થતું ક્યાં જોવામાં આવે છે ? નહિ જ. ત્યારે જે પ્રવૃત્તિમાં દ્વેષ અને વૈરની વૃદ્ધિ સિવાય બીજું કશું પણ ફળ નથી તેવી નિન્દાની પ્રવૃત્તિને શામાટે રહેવા દેવી જોઈએ ? તેનો તો સર્વદા ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. (૫૪)

વિવેચન—કોઈ પણ માણુસની નિન્દા કરનાર માણુસ તે તે માણુસના કોઈ કાર્ય કે વિચારની અનિષ્ટતા ઉપર સ્વેચ્છાચારી ટીકા કરે છે અને તેમાં એટલું અતિશયોક્તિનું મિશ્રણ કરે છે કે જેથી તે નિન્દા સાંભળનાર માણુસને પેલા નિંદાતા માણુસ ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આવા નિંદક માણુસને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે “ બાઈ ! તું જાને અમુક માણુસની નિંદા કરે છે ? ” ત્યારે તે માણુસ એવો ઉત્તર આપે છે કે “ હું નિંદા કરતો નથી પરંતુ દોષકથન કરું છું, એવા હેતુથી કે એ માણુસ લોકોની દષ્ટિમાં

હલકો પડે અને ફરીથી કોઈ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખે નહિ.” એ નિંદક
 માણસના આ કમનમાં જો હંકા ઉતરવામાં આવે તો તેમાં એમાંથી હર-
 કોઈ એક બાબત જણાઈ આવે. કતિબે તે નિંદક માણસ મુખોપમુખ હિંકારી
 વાતો સાંભળીને તે માણસની નિંદા કરતો આવૂમ પડે અથવા તો વસ્તુતઃ
 નિંદાતા માણસે કાંઈ અનિષ્ટ કાર્ય કર્યું જ હોય અને તે માટે તેની નિંદા
 તે કરતો હોય. મુખોપમુખ હિંકારી વાતો ઉપરથી કોઈની નિંદા કરવી તે
 મોટો અસત્યવાદ છે અને દુર્જનત્વ છે. તેવા દુર્જનત્વથી કોઈની સત્કાર્તિને
 હાનિ ના પહોંચે તેટલા માટે અગ્રેજ સરકારે ‘બદનક્ષીનો કાયદો’ અતિ દીર્ઘ
 વિચાર કરીને રચ્યો છે. તે કાયદા પ્રમાણે કોઈને કોઈની અપ્રમાણ્યપુરઃસર
 નિંદા કરવાનો અધિકાર હોતો નથી અને જો કોઈ તેમ કરે છે તો તે
 શિક્ષાને પાત્ર લેખાય છે. પરંતુ ન્યાયની કચેરી કરતાં સત્યની કચેરી વધારે
 દીર્ઘ દષ્ટિવાળી છે. કોઈ કાર્યને ન્યાયની કચેરીમાં તો સાચાં-જૂઠાં કરીને
 મિલક કરી ચકાય છે, પરંતુ સત્યની કચેરીમાં તેમ થઈ શકતું નથી. ‘પ્રત્યક્ષ
 રીતે-સ્વચક્ષુથી જોએલું કાર્ય જ પ્રમાણ્યૂત માનીને કોઈ માણસને તે કાર્યને
 દૂષિત લેખવો તે સત્ય છે. તેમાં પણ પુનઃ એક ઉપભોદ પડે છે. એરિસ્ટોટલ્સ
 કહે છે કે એક માણસ અન્યાયનું કામ કરે પણ વસ્તુતઃ તે અન્યાયી ન
 હોય ! આમ થતું જોવામાં આવે તે માત્ર જોનારનો દષ્ટિવિગ્રમ હોય કિંવા
 બુદ્ધિવિગ્રમ હોય. એક જૈન મુનિ એક સ્ત્રીને ઘેર ગયા. તે સ્ત્રીએ મુનિનો
 મતકાર કર્યો. મુનિરાજ તે સ્ત્રીને નખથી ઘિખાપર્વત ધારી ધારીને જોવા
 લાગ્યા, તે કાર્ય કોઈ એક માણસે જોયું. તે માણસ એ ઉપરથી પોતાની
 બુદ્ધિના યોગે કરીને એવું-સમજ્યો કે એ મુનિ દુષ્ટચારી અને પાપી હોવા
 જોઈએ કારણકે તે સંસારિણી સ્ત્રીને નિહાળી નિહાળી જુએ છે. આમ
 જોઈને અને સમજીને તે એકદમ ચાલ્યો જાય અને મુનિની નિંદા કરવા
 લાગી જાય, પરંતુ તેણે જે કાંઈ જોયું છે અને તે જે કાંઈ સમજ્યો છે
 તે બહુ અપૂર્ણ છે અથવા તેની બુદ્ધિનો વિગ્રમ છે અને તેથી કરીને મુનિની
 નિંદા કરવાનો તેને અધિકાર નથી. વસ્તુતઃ મુનિ તે સ્ત્રીને જોતા હતા
 તેનું કારણ અન્ય હતું. અસૂઝતો આહાર લેવાનો નિષેધ હોવાથી તે સ્ત્રીનાં

અંગોપાંગ સ્મૃતતા છે કે અસ્મૃતતા છે અને તેને હાથે આહાર લેવો ઉચિત છે કે અનુચિત છે તે જોવા માટે એ મુનિ એ સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. પેલો નિંદક મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિના તેમ જ બુદ્ધિના વિભ્રમે કરીને એ નિરીક્ષણકાર્યનો વાસ્તવિક હેતુ સમજી શક્યો નહિ, પરન્તુ તે ઉપરથી મુનિ દ્વિપિત મિદ્ધ થતા નથી. આધુનિક ન્યાયની કચેરીમાં કદાચ તે મુનિ દ્વિપિત સિદ્ધ થાય પણ ખરા, પણ સત્તની કચેરીમાં તે નિર્દોષ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ માણસને કોઈ કાર્ય કરવાને માટે દ્વિપિત કરાવતાં પહેલાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અનેક રીતે વિચાર કરવો જોઈએ, અનેક સંયોગોની તપાસ કરવી જોઈએ અને કાર્યનો વાસ્તવિક હેતુ ઇષ્ટ હતો કે અનિષ્ટ હતો તે પરિશ્રમપૂર્વક જાણી લેવો જોઈએ. એ સંબંધ કરતાં છતાં પણ એક માણસ દ્વિપિત સિદ્ધ થયો તો પછી તેને સુધારવા માટે શું કરવું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જનસમાજમાંથી બે રીતે મળશે. એક પ્રકારનાં મનુષ્યો એમ કહેશે કે તે દુષ્ટ માણસની અપકીર્તિ કરવી, તેને ઉધાડો પાડવો અને પછી એ અપકીર્તિથી—એ નિંદાથી ડરીને પુનઃ તેવા પ્રકારના કાર્યમાં તે માણસ કદી પડશે નહિ અને સુધરી જશે. બીજા પ્રકારનાં મનુષ્યો એમ કહેશે કે નહિ, તેની નિંદા તો ન કરવી પરન્તુ તેને હિતબુદ્ધિથી સલાહ આપવી, એટલે તે સુધરી જશે. આ બે પ્રકારનાં મનુષ્યોમાંથી બીજા પ્રકારના મનુષ્યોની સલાહ વિશેષ ઉચિત છે. દુર્ગુણને દૂર કરવા માટે દુર્ગુણને સેવવો એ દીર્ઘદર્શી મનુષ્યોનું લક્ષણ નથી. કાઠે કાઠ્યું સમાચરેત્ એ નીતિ સર્વથા ઉપયોગી થઈ પડતી નથી. નિંદાશ્રી શસ્ત્રથી કાઠ પુરવો તો ખ્હીતા જ નથી અને દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ છાડાવવા માટે નિંદાશ્રી શસ્ત્રની જરૂર જ નથી : તેઓને એકાંતમાં હિતકારક સલાહ આપવી તેટલું જ પૂરતું છે. તે સમજી માણસ તો એક અન્ય માણસ પોતાના કાર્યની દૃષ્ટતા જાણી ગયો અને તે ઉપરથી પોતાને તે શિષ્યામણુ આપવા આવ્યો, એટલા ઉપરથી જ—નિંદા થયા વિના પણ—નિંદાના ભયથી ત્રસ્ત થઈ જશે અને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ સજી દેશે. અને જો તેવા સમજી માણસને સુધારવાની વાજબી તક આપ્યા વિના એકદમ નિંદાશ્રી શસ્ત્રથી તેની સામે યુદ્ધ આરંભવામાં આવશે તો તેથી તે ઉલટો

નિર્લેશજી બનશે અને ઉભય વચ્ચે પરસ્પર કલહ અને અશાન્તિની વૃદ્ધિ થશે. આ દારણીથી દુષ્ટ માણસને સુધારવા માટે પણ નિંદા ઉપયોગી થઈ પડતી નથી; અને તેટલા માટે કહ્યું છે કે નિર્દિવ્વદુઝ્જણો વિ ન કયાવિ અર્થાત્ દુર્જનની પણ નિંદા કરવી નહિ. (૫૩-૫૪)

[નિન્દાત્ પ્રકરણ અત્ર સમાપ્ત થાય છે. જોલવામાં કેવા પ્રદારની ભાષાનો ઉપયોગ કરવો ભેદજ્ઞે તત્સંબંધી વિવેચનનો હવે આરંભ થાય છે.]

एकादश परिच्छेद.

कर्तव्यसाधके भाषा.

कर्तव्यसाधकानां वर्जनीयमायादोषाः । ५५ ॥

स्यात्કસ્યાપિ યદિ પ્રસજ્જવશતઃ કિંચિદ્વિવક્ષા કચિ-
ચિન્ત્યં તત્સુધિયા પુરા સ્વહૃદયે ગાલ્યં વિચારામિના ।
તોલ્યં કણ્ઠસમાગતં મતિમતા જિહ્વાતુલાયાં પુન-
નોં ચેતુચ્છમનર્થકં ક્ષતિકરં વાચ્યં તદેવોચિતમ્ ॥

કર્તવ્યસાધકોએ ભાષા કેવી વાપરવી ?

ભાષાર્થ—જ્યાંસુધી કંઈ પણ વિષયમાં જોલવાની જરૂર ન જણાય ત્યાંસુધી તો કંઈ પણ ન જોલતાં જાન રહેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. કદાચ જ્યાં જોલવાનો જરૂરી પ્રસંગ આવી ચડ્યો અને ત્યાં કંઈ ને કંઈ જોલવાની છૂછ થાય તો પ્રથમ પોતાના હૃદયમાં સદ્બુદ્ધિવડે સારામાં સારા ઉપયોગી શબ્દો જોલવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો. પછી જ્યારે તે શબ્દો હૃદયથી બહાર નીકળવા લાગે ત્યારે પ્રથમ હૃદયમાં વિચારરૂપ અમિથી તે શબ્દોને ગાળી કાઢવા, ગાળેલા કેમજી અને દિતકર શબ્દો જ્યારે કંઈભાગમાં આવે ત્યારે ફરી નિદુષ્ટરૂપી તાજવામાં શુદ્ધિપૂર્વક તોળવા, જે જોલવા ધારેલા

શબ્દો કોઈને બોળરૂપ થાય તેવા ન હોય તેમ જ અર્થે વગરના કોઈને હાનિ નિપજવનાર ન હોય અને પોતાની કે પરની હલકાઈ બતાવનાર ના હોય તો જ તે શબ્દો સુખથી બહાર કાઢવા; નહિતો પાછા ગળી જવા પણ બહાર કાઢીને કોઈનું હૃદય વીધી નાંખવું તે સારું ન કહેવાય. (૫૫)

વિવેચન—જેને ‘મિત બાપણુ’ કહે છે તેનું સ્વરૂપ આ શ્લોકમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. ‘મિત બાપણુ’ એટલે માપી માપીને બોલવું તે. બોલવાની ક્રિયાને કેવી રીતે માપવી અને પછી બોલવું તે તેમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે. જ્યાંસુધી જરૂર ન પડે ત્યાંસુધી સુખમાંથી શબ્દોનો ઉચ્ચાર જ ન કરવો એ મિત બાપણુનું પહેલું અંગ છે. જે બોલવાની આવશ્યકતાનો પ્રસંગ ઊભો થાય અને ચિદ્વૃત્તિ બોલવાની પ્રેરણા કરે ત્યારે બોલવાની ધૃષ્ટા કરવી. પરંતુ સુખના જ્ઞાનતંતુઓને બોલવાના વ્યાપારનો પ્રારંભ કરવાનું સૂચવતાં પહેલાં કેવા શબ્દો બોલવા તેનો અને જેમ અને તેમ સા-શમાં સારા ઉપયોગી શબ્દો બોલવાનો દંઢ નિશ્ચય કરવો. એ નિશ્ચયને અમલમાં મેલતાં પહેલાં દીર્ઘ વિચારના અભિવડે બોલવાના શબ્દોને શુદ્ધ કરવા. જેવી રીતે કંચનનો ઘાટ ધડતાં પહેલાં તેને અગ્નિમાં તપાવીને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે શબ્દોને પણ શુદ્ધ કરવા. પછી જેવી રીતે સુવર્ણને તાજવામાં મૂકીને તોળવામાં આવ્યા બાદ તેનો ઘાટ ધડવામાં આવે છે તેવી રીતે શબ્દોને પણ જિહ્વાથી તુલામાં તોલ્યા પછી જ તે શબ્દોને સુખદારા બહાર પાડવા. તાજવામાં જે સુવર્ણ વંધારે તોલદાર માલુમ પડે તો તેમાંથી વધારાનો ભાગ કાપી નાંખીને પછી તેને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, તેવી રીતે શબ્દો જિહ્વાની તુલામાં કોઈને બોળરૂપ થઈ પડે તેવા બારે માલુમ પડે તો તેમાંનો અનિષ્ટ ભાગ ગળી જવો અને ઉપયોગી શબ્દો જ બોલવા. કદાચ આપણું સઘળું બાપણુ કોઈને હાનિકર અને અનર્થકારક થઈ પડે તેવું જણાય તો પછી તે શબ્દોથી સુવર્ણનો ઘાટ ન ધરાવવો—તે શબ્દોનો ઉચ્ચાર જ ન કરવો તે ઉચિત છે, પરંતુ તેવા શબ્દો બોલીને કોઈના હૃદયને ખીડા ઉપજાવવી તે ઉચિત નથી. સુભાષિતકારે સત્ય કહ્યું છે કે :—

અત્યાક્ષરરમણીયં યઃ કથયતિ સ સ્વલ્લ વામ્મી ।

અર્થાત્—જે થોડા અક્ષરોમાં રમણીય અને સારસુક્તા બોલે છે તે જ ખરો ‘વામ્મી’ અર્થાત્ વાચાને માપીને બોલનારો વક્તા કહેવાય છે. ‘મિત-ભાષણું’ આ વચાર્થ સ્વરૂપ છે. (૫૫)

[કેવી ભાષાનો સર્વ પ્રસંગોએ અને સર્વ સ્થળોએ ત્યાગ કરવો ઉચિત છે, તે વિષે ઉપદેશો છે :]

મર્મમેદિમાપાવિવર્જનમ્ । ૫૬ ॥

પારુષ્યેણ પરાઙ્મુસ્વા હિ પુરુષાઃશ્રોતું ન વાંચ્છન્તિ તત્ ।

પરમર્મમેદકતયા કાલુષ્યમુત્પદ્યતે ॥

જનગણે વૈરસ્ય વૃદ્ધિસ્તતઃ ।

શબ્દઃ સ્યાત્પરિવર્જ્ય એવ પરુષઃ શિક્ષોપદેશાદિકે ॥

કૈશોર્યાદકમાપાપહિારઃ । ૫૭ ॥

યા સ્યાત્કૈશવિધાયિની જનમનોવિક્ષેપસંધાયિની
રાજ્યજ્ઞાતિસમાજધર્મવિષયદ્રોહસ્ય સમ્પાદિની ॥

ધર્મોત્થાપનકારિણી વિપલતાવીજસ્ય સન્ધારિણી ।

વાચા સા જનઘાતિની સુસહરી વાચ્યા ન સન્તાપિની

મર્મવેધક કઠોર ભાષા વર્જવી.

ભાવાર્થ—ઉપદેશકે યા શિક્ષકે ઓતાઓના મનમાં જે વાત ઠસાવવું

હોય તે વાત કઠોર ભાષાથી કે મર્મવેધક ભાષાથી ઠસાવી શકાતી નથી કારણકે તેથી ઓતાઓ અતઃક્રુપિત થઈ પરાઙ્મુખ થઈ જાય છે એટલું તે વાત સાંભળવાને ઇચ્છતા નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તે તેની કઠોર ભાષાથી ક્રોધના મર્મસ્થળ બેઠવાથી સામામાં દોષની લાગણી પેદા થાય છે અને શ્વેત્કની વૃણ્ણિ થાય છે. તેમજ, અસ્થિરતા, પૂચ્છ,

કુટે છે અને ઝેરવેરની વેલડી જન સમુદાયમાં ફેલાય છે કે જેનાં કડવાં ફળ પોતાને અને ખીજને આપવાં પડે છે, માટે બહેતર એ છે કે પ્રથમથી જ શિખામણ આપવામાં તેમ જ ઉપદેશ દેવામાં દારણ કંઈક ભાષાનો ઉપયોગ ન કરવો.

ખટપટ ઉઠે તેવી ભાષા પણ વર્જવી.

જે ભાષા સુલેહ શાંતિના સાજથી સજ્જ થયેલ માણસોના મનમાં વિક્ષેપ નાંખી ક્ષેસ કંકાસ ઉત્પન્ન કરે, વળી જે ભાષા રાજ્યને ધક્કો લગાડી, નાતમાં તડાં પાડી, સમાજમાં સડો નાંખી, ધર્મનો ધ્વંસ કરી અને દેશનો દાટ વાળી નાંખી રાજ્યદ્રોહ, યાત્રિદ્રોહ, સમાજદ્રોહ, ધર્મદ્રોહ અને દેશદ્રોહને જન્મ આપે, કેતર્ક અને કુચુકિતથી ધર્મનું સ્થાપન કરે, કદાચ કે દ્વેષરૂપ ઝેરની વેલડીનો ચારે તરફ સંચાર કરે, અને સુલેહ શાંતિનો ભંગ કરી મનુષ્યોનો સંહાર કરે તેવી અને નિષ્ફળ વાદવિવાદમુક્ત ભાષા, સુઘ પુરૂષોએ હંમેશા વર્જવી જોઈએ; એટલે પોતે તેવાં વચનો ન બોલવાં, અને ખીજોને પણ બની શકે તો તેવી ભાષા બોલતાં અટકાવવા જોઈએ. (૫૭)

વિવેચન—પૂર્વે શ્લોકમાં કેવા પ્રકારની ભાષા બોલવી તેનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી આ શ્લોકદ્વયમાં કેવા પ્રકારની ભાષાનો સુઘ જનોએ ત્યાગ કરવો જોઈએ તેનું કથન કરવામાં આવે છે. પશ્ચ એટલે કઠોર અને દેશ સમાજ કે રાજ્યમાં ક્ષેસ ઉત્પન્ન કરે તેવી ભાષાનો સદા ત્યાગ કરવો એવો ઉપદેશ આમાં મુખ્ય છે. કેટલીક વાર વિદ્વાન્ મનુષ્યો પણ પોતાની ભાષાના કઠોરપણાને માટે દુઃખ પામે છે. કઠોર ભાષા સત્ય હોવા છતાં તે સાંભળનારને શ્યતી નથી અને તેમાં ગમે તેટલું યાચાર્ય રહેલું હોય છતાં તે દૂષિત-દોષયુક્ત ભાષા જ લેખાય છે. તેટલા માટે કહ્યું છે કે સત્યં વ્રૂયાત પ્રિયં વ્રૂયાત ન વ્રૂયાત સત્યમપ્રિયમ્ અર્થાત્ સત્ય બોલવું અને પ્રિય બોલવું પણ સત્ય અપ્રિય હોય તો તે ન બોલવું. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે અસત્ય બોલીને પણ પ્રિયવાદી થવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સત્ય અપ્રિય બોલવાનું હોય તે ન બોલવું સારું છે—અર્થાત્ તે વખતે બોલનાર

ધારણ કરવું ઉચિત છે પરન્તુ સામા માણસના હૃદયને વાંધી નાંખે તેવું અપ્રિય ન બોલવું, તેમ જ સત્ય ઉપર પ્રિયવાદિવને સરસાષ્ટ આપીને પ્રિય લાગે તેવું અસત્ય પણ ન બોલવું. અપ્રિય અથવા કઠોર ભાષાનો પરિત્યાગ કરવામાં ઉપદેશકો આટલો આગ્રહ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે કઠોર ભાષામાં ગુંથાએકાં દિતવચનોને મનુષ્યો શ્રવણ કરતાં નથી અને તેથી તેઓનું દિત કરવાને જે ઉપદેશ તેઓને આપવામાં આવતો હોય છે તે નિષ્ફળ જાય છે. આ કારણથી કોઈને ઉપદેશ આપવો હોય, કોઈને તેનું દિત બતલાવવું હોય કિંવા કોઈને ઈપકો આપવો હોય તોપણ તે બની શકે ત્યાંસુધી મિષ્ટ વચનોમાં જ દહેવું. કઠોર ભાષાથી શ્રાતાઓ ઉદ્વિગ્ન થાય છે, ઉપદેશ ગ્રહણ કરતા નથી તેથી તેઓનું અગ્રેય થાય છે અને ઉપદેશકનો આયાસ પણ બ્યર્થ જાય છે અને કોઈ અર્ધગ્રંથ મનુષ્યોની સાથે સંબંધ બંધાયો હોય તો પરસ્પર દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતાં ઝેર વેર બંધાય છે. કઠોર ભાષણના એક દર્શાત રૂપે પાંડવ દૈરવનું ચરિત્ર લેખાય છે. પાંડવોમાં ભીમસેન તમેશુણી અને મહાકોધી હતો. દુર્યોધનાદિ દૈરવોએ તેને વાક્ય પ્રહારથી વિદ્ધ કર્યો અને દ્વૈપદીનાં વચ્ચે ઉતરાવ્યાં તેને પરિણામે ભીમસેન એટલો ક્રુદ્ધ થયો કે તેણે દૈરવકુળનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને છેવટે પાંડવોએ પોતાની એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી. દૈરવોના કઠોર ભાષણનું ફળ તેઓને જ ભોગવવું પડ્યું. એટલા ઉપરથી દહેવાય છે કે—

ક્ષિપેદ્વાનયદારાન્ ઘોરાન્ ન વારણ્યવિષ્ણુતાન્ ।

વાક્પ્રાહ્મ્યરૂપાન્કે મીમઃ કુરુકુલક્ષયમ્ ॥

અર્થાત્—કઠોર ભાષણરૂપી વિપત્તી બીજેલા ભયંકર વાક્યઓને ફેંકવાં નહિ, કેમકે કઠોર ભાષણના રોપથી ભીમસેને કુરુકુળનો ક્ષય કર્યો હતો. કઠોર ભાષાથી એક વ્યક્તિને જ નહિ પણ આખા કુળને અને દેશને કેટલી હાનિ થાય છે તેનું આ મોટું દર્શાવતું છે. તેવી જ રીતે જે ભાષાથી સમાજમાં, ધર્મમાં, દેશમાં, પ્રજામાં કે રાજ્યમાં અનિષ્ટ જવાળાઓ સળગી ઉઠે તેવી ભાષાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. એ એક પ્રકારનો ભયંકર વિદ્રોહ લેખાય છે. જો કઠોર વચનથી એક વ્યક્તિનું અનિષ્ટ થતાં તે અને-

કનું અનિષ્ટ કરવા વૈરશુદ્ધિથી પ્રેરાય છે, તો જે ખટપટવાળા બાપાથી રાજ્યમાં અને સમાજમાં અનિષ્ટનો પ્રચાર થતો હોય તે બાપા કેટલી વ્ય-ક્રિતઓના હિતનો ધ્વંસ કરે તે સમજવું સહેલું છે. પંડિત જનોએ આ કારણથી જ ઉપદેશ્યું છે કે કોઈના હિતાયે પણ કંઠેશ્વરક બાપાનો ઉપ-યોગ કરવો નહિ, કારણકે તેથી બાપાના ઉપયોગથી મનમાં કારણ કરેલી હિતકારક શુદ્ધિનો પરાજય થઈ જાય છે અને કંઠેશ્વરને પ્રાધાન્ય મળતાં અહિતનો જ પ્રચાર થાય છે. (૫૬-૫૭).

[મિતભાષણના સાસો સમજાવ્યા પછી મુખ્યત્વે કરીને કેવા પ્રકારની ભા-પાનો સર્વદા ત્યાગ કરવો તેનું સૂચન કરવામાં આવ્યા પછી બહુબોલા માણસો પોતાને કેટલું નુકસાન કરે છે તે દર્શાવીને મિતભાષણનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે:]

મિતભાષણમ્ । ૫૮ ॥

માપન્તે નિજશક્તિતોઽધિકતરં વાચાલતાલમ્બિન-
સ્તેઽશ્રદ્ધેયતદુક્તયો જનગણે ગચ્છન્ત્યહો લાઘવમ્ ॥
સત્યં તદ્વચનં મવેત્તદપિ નો કેનાપિ વિશ્વસ્યતે ।
તસ્માન્નાઽધિકમાપણં સમુચિતં શ્રેયોર્થિનાં સર્વદા ॥

બહુબોલા થવામાં શું ગૌરવ છે ?

ભાવાર્થ—જે માણસો વાચાળતાનો કેળ ખતાવતાં પોતાની શક્તિનો તોલ કયાં વગર મોટી મોટી વાતો કરી આખો દિવસ લવલવાટ કયાં કરે છે, તે જનસમાજમાં ગૌરવ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બદલે, હીનતા અને લઘુતા મેળવી હાસ્યારપદ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના વચન ઉપર લોકોને શ્રદ્ધા રહેતી નથી જેથી વખતપર તેની સાચી વાત હોય તે પણ જુઠાણામાં ખપી જાય છે, કેમકે સાચું ખોટું, ખરડી બહુબોલા યદ્યપિ તેણે પોતાનો ઇતખાર ખોલ નાંખ્યો, માટે જે ગૌરવની આકાંક્ષા હોય અને લોકોનો વિશ્વાસ મેળવી કર્તવ્યના માર્ગમાં આગળ વધવું હોય તો બહુબોલા ન થવું જોઈએ, અને શક્તિ ઉપરાંતનું અધિક ભાષણ ન કરવું જોઈએ. (૫૮)

વિવેચન—પોતાની શક્તિ કરતાં વધારે ઓટી અને મહત્વની વાતો કરનારો માણસ બહુઓ હોવાય છે. જેવી રીતે યોગ શબ્દોમાં અર્ધ-ગાંબીર્યવાળું બાપજી કરનારો માણસ ખરેખરો વક્તા હોવાય છે, તેવી રીતે ઘણા શબ્દો બોલીને આવે ચોડા સાર સમજાવનારો માણસ બહુઓ હોય છે. પ્રધાપી હોવાય છે. સુભાષિતકારે પણ તેમ જ કહ્યું છે:—‘મહુવચનમલ્લ-સારં યઃ કથયતિ વિપ્રલાપી સઃ આવા મિથ્યા પ્રલાપ કરનારાઓ’ મ્હોં તો એક હોય છે પણ તેમની જિહ્વા અનેક હોય તેવું તે એકદુ’ મ્હોં કામ કરે છે. જિહ્વા છે તે એક તુલા છે અને મિતભાષી જન તે તુલામાં તોળા તોળાને વચ્ચે બોલે છે, પણ પ્રધાપી જન તો અનેક જિહ્વાઓને યોગે કરીને અનેકગણું બોલે છે અને તે તોળ્યા વિના ગમે તેમ બરડતો નાથી અસત્યવાદી પણ હોવાય છે. એવા અતિભાષીના શબ્દો ઢંગધડા નનાના હોઈ લોકોને નિર્માલ્ય, વજન વિનાના, સારરહિત અને મિથ્યા જથ્થાદ આપે તેમાં કરી નવાઈ લેખાય નહિ. લોકો સમજે છે કે તેની જિહ્વાશી તુલામાં તોળાઈને તેના શબ્દો બહાર પડતા નથી તેથી તે શબ્દો નિર્માલ્ય છે અને તે શબ્દો બોલનારો મિથ્યા પ્રલાપ કરનારો અને પ્રતિષ્ઠા વિનાનો જથ્થાદ આપે છે. તેના શબ્દો તેના ગૌરવની હીનતા કરે છે. વિદ્વાન અને સુર જનો પણ પોતાના બહુઓલા શબ્દોવડે પોતાની વિદ્વાનને નિંધ બનાવે છે, તથા લોકોમાં તે અવિશ્વસનીય મનાય છે. જૈન ધર્મમાં ‘બાપા સમિતિ’ને અત્યંત આવરયક લેખી છે. બાપજી કરવામાં મિથ્યા કથન નહિ કરતાં ઉપયોગી અને હિતકર શબ્દોવડે જ ઉચ્ચારણ કરવું, તે બાપા સમિતિ હોવાય છે. બાપા સમિતિને સેવનારાઓ સંયમી પુરો હોવાય છે અને જે બાપાનો સંયમ કરી શકે છે તે ક્રમે કરીને મનઃસંયમ અને ઈદ્રિયસંયમ પણ કરી શકે છે. મિતભાષી જનો સજ્જન હોવાય છે અને અતિભાષી જનો વિદ્વાન હોવા છતાં મૂર્ખમાં—અજ્ઞ-સમજીમાં ખમે છે. (૫૮)

મિતભાષણમેવ મૂળમ્ ॥ ૫૯ ॥

પૃથ્વી આભરણં કિલાસ્તિ પુરુષઃ તસ્યાપિ શિષ્ઠો જનઃ

શિષ્ટસ્યામરણં હિ સત્યવચનં પ્રામાણિકત્વં તથા ॥
તસ્યાપ્યામરણં હિતં મિતવચઃ સમ્યત્વરક્ષાકરં ।
સેવ્યં તન્મિતભાષણં સુત્રકરં સર્વોત્તમં ભૂષણમ્ ॥

મિતભાષણુ એ જ ભૂષણુ છે.

ભાવાર્થ—સર્વ પ્રાણીઓમાં પુરુષ એ પૃથ્વીનું આભૂષણુ છે, પુરુષ જાતિને શોભાવનાર શિષ્ટ જન પુરુષનું આભૂષણુ છે, પ્રમાણિકતા રાખવાની સાથે સત્ય બોલણુ કરવું તે શિષ્ટ પુરુષનું આભૂષણુ છે, અને સત્ય બોલણુનું પણ આભૂષણુ મિત ભાષણુ છે કે જે સમ્યક્તાનું રક્ષણુ કરે છે, અને સર્વનું હિત સાચવે છે. માટે સર્વ ભૂષણોમાં ઉત્તમ ભૂષણુ તે જ છે તો પછી કયો કોણે માણુસ કર્તવ્ય સદાયક સુખકર આવા શ્રેષ્ઠ ભૂષણુનો સત્કાર નહિ કરે ? (૫૬)

વિવેચન—મિતભાષણુનું સર્વોપરિપાત્તું સર્વવિદિત છે. વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યાના યોગથી પૂજ્ય લેખાય છે, પરંતુ તે સાથે તેઓ જે ‘વાગ્મી’ હોય છે અર્થાત્ મિતવાચી બોલનારા હોય છે તો જ તેઓ પોતાની વિદ્યા તાને શોભા આપનારા લેખાય છે. આ કારણથી કહ્યું છે કે જિહ્વાયા ધ્વનિમતાં હિ વ્યજ્યતા અર્થાત્—જિહ્વાએ કરીને જ બોલનારાઓ પૂજ્ય લેખાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે જિહ્વા અતિભાષી કઠોર ઇત્યાદિ દુર્ગુણો ધરાવતી હોય છે તો તે પૂજ્ય લેખાતી નથી પરંતુ મિતભાષિણી મધુરવાદિની હોય છે તો તેને યોગે કરીને તે જિહ્વાવાળો પૂજ્ય લેખાય છે. આ શ્લોકમાં હિતકારક મિતભાષણુને સત્યભાષણુના ભૂષણરૂપે કહ્યું છે અને તે સર્વથા ઉચિત છે. સત્યભાષણુ દોષયુક્ત નથી, પરંતુ જેવી રીતે આભૂષણો વિનાની અપ્સરા પણ શોભતી નથી, તેવી રીતે સત્યભાષણુ, મધુરતા, કોમળતા, સુમિતતા ઇત્યાદિ આભૂષણોથી રહિત હોય તો, તેવું નન્ન ‘સત્ય’ શોભતું નથી. નન્ન સત્ય બોલનારાઓ અસમ્યક્ લેખાય છે અને તે ગમે તેવા વિદ્વાનો હોય તથાપિ અત્ત જનોમાં જ તેમની ગણના થાય છે. અત્ર એક દૃષ્ટાંતથી તે વાત આપણે સ્પષ્ટ કરીશું. કોઈ એક રાજા એકદા ગ્રીષ્મ ઋતુના સપ્ત તાપમાં

મૃગયા કરતો કરતો ક્રાંધ અબળાયા પ્રદેશમાં જઈ ચડ્યો. તેનાં માણસો તે-
નાથી છૂટાં પડી ગયાં અને રાજા અત્યંત તૃપ્તાતુર થયો. તૃપ્તાથી આકુળ બા-
કુળ થતો તે ઘેટાંના ઝેક ટોળાની પાસે પહોંચ્યો અને તેણે જોયું કે તે
ટોળાના રખેવાળ બે બરવાડો ઝાડ તળે નિદ્રા લેઈ રહ્યા છે. રાજાએ તે
બંનેને જગાડ્યા અને પોતાની સ્થિતિ કહી સંજ્ઞાવાતી તથા તેમની પાસે
પાણી માંગ્યું. તે બંને બરવાડો સગા બાઈ હતા. તે બંને સાચું બોલનારા
અને નીતિમાન હતા, પરંતુ તેમાંનો મોટો બાઈ બહુઓહો, કઠોરવચની
અને ઉતાવળાઓ હતો, ત્યારે બીજો નાનો બાઈ શાંત, દીર્ઘદર્શી અને મિ-
તભાષી હતો. મોટા બાઈની પાસે પાણીનો બોટવો હતો તેમાં થોડું પાણી
હતું. તે બોલ્યો: “ મોટા રાજા થયો તે તો જાણ્યો; પણ બોટવામાં પાણી
થોડું છે તે તને આપી દઉં તો અમે તરસ્યા મરી જઈએ તેનું કેમ ?” રાજા
બોલ્યો: “ તમે તો આટલામાં ક્યાંકથી પાણી શોધી પણ શકશો પણ હું તો
આ જગલથી અબળાયો હોવાથી અને બૂલો પડ્યો હોવાથી પાણી શોધી
શકું તેમ નથી. તમે મને પાણી પાછને જીવિતદાન દેશો તો હું રાજા હોવાથી
તમને કોઈ સુરકેલીના વખતમાં મદદ કરીશ. ” નાના બાઈએ ઉત્તર આપ્યો:
“ મહારાજ ! અમારી પાસે પાણી થોડું છે અને આટલામાં બીજો ક્યાંય
પાણી નથી, છતાં આપને તેમાંથી થોડુંએક પાણી પીવા આપીશું, બધું તો
અમારાથી નહિ અપાય, કારણકે હજી સાંજ પડવાને વાર છે. ” એમ કહીને
તેણે રાજાને એક માટીના પ્યાલામાં ભરીને પાણી પાડ્યું. તેટલા પાણીથી
રાજાની તૃપ્તા પૂરેપૂરી શાંત થઈ નહિ પણ તદ્દાનમાં તો બાકુળતા દૂર થઈ
અને તેણે તે બંને બરવાડોનો આજાર માન્યો. પોતે ક્યા ગામનો રાજા
છે તે પણ તેમને કહ્યું અને તે, ચાલ્યો ગયો. ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે દુષ્કાળ
પડ્યો અને દેર દાંખર મરવા લાગ્યાં. પેલા બે બરવાડ બાઈઓનાં દેર
પણ મરી ગયાં અને તેઓ બિખારી બની ગયા. એ વખતે તેમણે પેલા
રાજાની પાસે મદદ માટે જવાનું વિચાર્યું. વિજયાદશમીની કચેરી ભરીને
રાજા પોતાના સામંતોને શિરપાવ આપી રહ્યો છે, ત્યાં મોટો બાઈ જઈ
પહોંચ્યો અને એક દેશીએ કોણે રજો. કચેરીનું કામ પૂરું થયું અને તે બર-

ખાસ્ત થવાનો વખત થયો, છતાં રાજનું ધ્યાન બરવાડ તરફ ખેંચાયું નહિ. આથી તે આફતે ચઢને બોલ્યો: “ અલ્યા રાજ ! પેલા દિવસની વાત બૂલી ગયો કે શું ? પાણીનો ખ્યાલો ન પાયો હોત તો ક્યારનોએ તું મશાણુ ભેગો થઈ ગયો હોત, છતાં આજ આ દુકાળમાં હું દુઃખી થયેલો તારી સામે બોલો છું તેના તરફ નજર સરખીએ નથી કરતો ? ” વિજયા-દશમીની મંગળ સભામાં આવું અમંગળ બોલનારાને પટાવતો એકદમ કેદ કરીને ધસડી ગયા. રાજ પણ કોપાંધ થઈ ગયો. તે બરવાડ કાંઈ જુદું બોલ્યો નહોતો—સત્ય જ બોલ્યો તો; તેણે રાજને પાણી પાચું હતું અને ને ન પાચું હોત તો રાજનું મરણ પણ થયું હોત; પરંતુ તેના સત્ય વચનોમાં મિતભાષિતા અને મધુરતાથી આજુપણે નહોતાં—તે નગ્ન સત્ય હતું અને તેવું નમ્ર સત્ય બોલનાર અસંખ્ય બરવાડની એવી દશા થઈ. કેટલાક દિવસ વીતી ગયા બાદ તે બરવાડનો નાનો ભાઈ કચેરીમાં આવીને બોલો. બ્યારે રાજએ કચેરીનું સંબંધ કામ પૂરું કર્યું ત્યારે તે સૌની વચમાં આવીને રાજને પ્રશ્ન કરીને બોલ્યો: “ મહારાજ ! મને ઝોળખ્યો કે ? ” રાજએ ઉત્તર આપ્યો: “ ના, હું તને ઝોળખતો નથી, તું કોણ છે ? ” બરવાડે કહ્યું: “ મહારાજ ! ચોડાં વર્ષ પહેલાં આપ એક વાર ભૂલા પડ્યા હતા અને મેં મારા બોટવામાંથી આપણને પાણી પાચું હતું. અત્યારે દુકાળમાં મારાં જીનવરો ભરી ગયાં છે, હું દુઃખી છું અને આપની દયા માંગવા આવ્યો છું. ” રાજને તે પ્રસંગ સાંભરી આવ્યો અને બોલ્યો: “ હા, મને સાંભળ્યું; માત્ર એક પાણીના ખ્યાલાવડે તે મને ઇવિતદાન આપ્યું હતું તે હું કેમ બૂલું ? ” એમ જણાવી તેને અમૂલ્ય બક્ષીસો આપી અને તેની માંગણીથી તેના મોટા ભાઈને પણ બંદીખાનામાંથી મુક્ત કર્યો. તેને મળેલું આ સુરણ તેની મિતભાષિતાનું પરિણામ હતું. જન્મે ભાઈઓ સત્યવાદી હતા, પરંતુ એકનું સત્ય આજુપણવાળું હતું અને તેનો બદલો તેને સારો મળ્યો; પીગળતું સત્ય આજુપણ વિનાનું અને નમ્ર હતું તેથી તેનો બદલો તેને ખરાબ મળ્યો. એ રીતે સત્ય વચનનું આજુપણ હિત અને મિતવચન છે. (૫૯)

દ્વાદશ પરિચ્છેદ.

પ્રતિજ્ઞાનિર્વાહ.

પ્રતિજ્ઞાપાલનમ્ ૧ ૬૦ ॥

·.એકાન્તે જનતાન્તિકે ચ વિહિતા યા યા પ્રતિજ્ઞોચિતા
નિર્વાહ્યાત્મવલેન સા કથમપિ પ્રેમ્નાઽથ ધૈર્યેણ વા ॥
લક્ષ્મીર્ગચ્છતુ સર્વથા નિજજના વૈમુખ્યમાયાન્તુ વા
। । તથાપિ નો સમુચિતો મદ્ગસ્તદીયઃકચિત

કેવી રીતે પ્રતિજ્ઞા પાળવી ?

ભાવાર્થ—એકાન્તમાં આત્મસાક્ષીએ અથવા જનસમુદાયની વચ્ચે પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં કંઈ પણ સારું કામ કરવાની જે યોગ્ય પ્રતિજ્ઞા દેવામાં આવે, તે પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવામાં ગમે તેટલું કष्ट પડે તો તે સર્વ પ્રેમ, ધીરજ અને આત્મબળથી પુરતી રીતે સહન કરીને પણ છેવટસુધી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને સુસ્તપણે વળગી રહેવું જોઈએ. તે પ્રતિજ્ઞા પાળતાં કદાચ સર્વ લક્ષ્મીનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો ગહેતર છે ? લક્ષ્મીના ભોગે પ્રતિજ્ઞા પાળવી. કદાચ બધાં સંબંધી જનો વિમુખ થત હોય, અરે વધારે તો શું ? પણ છેવટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો તે કષ્ટ સહ કરીને પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો કદી પણ ભંગ ન કરતાં જે આવથી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેના કરતાં અધિક ખાતે ખરાબ પાળવી જોઈએ. (૬૦)

વિવેચન—‘ પ્રતિજ્ઞા ’ એટલે મનથી દૃઢ કરી રાખેલું કાર્ય. કોઈનું કાંઈ કાર્ય કરવાનું, કોઈ જનસેવાનું કાર્ય બજાવવાનું હિંવા કોઈનું વૈર લેવાનું કોઈનું અહિત કરવાનું મનથી નિશ્ચિત કરી રાખવું તે પ્રતિજ્ઞા કહેવાય. આ પ્રતિજ્ઞામાંની કેટલીક સારી હોય છે અને કેટલીક માઠી હોય છે. ચિત્તન

નિચારને સંદેશપ્રક્રિયાનો ટેકા મળે છે અને ઉત્સાહ તેમાં મદદ કરે છે ત્યારે 'પ્રતિજ્ઞાનું' બંધારણ થાય છે. ચિદ્રશ્મિ અથવા અંતરાત્મા તેમાં શામેલ હોય છે, તો સત્પ્રતિજ્ઞા બંધાય છે અને જો તે નિર્બળ બનીને ચિત્તના બાહ્ય સંસ્કારો પ્રબળ હોય છે તો અસત્ પ્રતિજ્ઞા બંધાય છે. આ બે પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાઓમાંની 'વિહિત' અને 'હચિત' પ્રતિજ્ઞા હોય તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન હરકોઈ રીતે કરવું એવો ઉપદેશ આ શ્લોકમાં સમાવેશો છે. જે શુભ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે તે પ્રતિજ્ઞાને આત્મબળવડે, પ્રેમવડે, ધૈર્યવડે અને ખીન્ન કોઈ પણ સાધનવડે નિભાવવી જોઈએ અને જો તેટલી સંપત્તિ સ્વાત્માની પાસે ન હોય તો તેવી પ્રતિજ્ઞા મદલ્ય ન કરવી એ વિશેષ ઉચિત છે. પ્રતિજ્ઞા મદલ્ય કયાં પછી કાંઈ વિધ્નો ઉપસ્થિત થતાં ધનનો ભોગ આપવો પડે. સંબંધીઓ વિરુદ્ધતા દર્શાવે, કિંવા પ્રાણુનો ભોગ પણ આપવો પડે તથાપિ પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવો જ જોઈએ. જેઓ માનસિક બળ ધરાવે છે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં સર્વદા તત્પર રહે છે અને તેઓને મન "કાર્ય સાધयामિ वा देहं पातयामि એવો જ નિશ્ચય હોય છે. મનુષ્યપ્રયત્ન આગળ શું સંભવિત નથી ?

अह्नवेदी वसुधा कुल्पा जलधिः स्थली च पातालम् ।

वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य धीरस्य ॥

અર્થાત—પ્રતિજ્ઞા કરનાર ધીર પુરૂષને પૃથ્વી આંગણાની વેદિકા જેવી છે, સમુદ્ર નહેર જેવો છે, પાતાળ સ્થળ જેવું છે અને મેરૂ પર્વત રાક્ષસ જેવો છે. માનસિક બળધારી પુરૂષને વિધ્નો આ પ્રમાણે તૃણપત્ લાગે છે. અસત્ કાર્ય સંબંધી પ્રતિજ્ઞા લેનાર પણ પોતાના મનોબળવડે તે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી શકે છે પરંતુ તેવી પ્રતિજ્ઞા સુસેવ્ય લેખાતી નથી. કોઈનું અનિષ્ટ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તે 'પ્રતિજ્ઞા' ના ખરા અર્થમાં 'પ્રતિજ્ઞા' નથી પરંતુ 'વૈરાંધતા' છે. કોઈનું દ્રવ્ય ચોરી જવાનો દંડ નિશ્ચય, સજ્જનોએ સમજાવ્યા છતાં કાંઈ અનિષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી ઇત્યાદિ કૃતિઓને 'પ્રતિજ્ઞા' દહેવી હચિત નથી પણ તેને તો એક પ્રકારનું 'હઠવાદિત્વ' જ દહેવું જોઈએ અને 'હઠવાદિત્વ' એક પ્રકારનો દુર્ગુણ હોય તે સેવ્ય લેખાતો નથી. (૧૦)

[પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી વિદ્યા ઉપસ્થિત ન થાય તેટલા માટે શું કરવું ? એ પ્રશ્નને ઉત્તર આપતાં તેનો યોગ્ય માર્ગ નિમ્ન શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવે છે.]

વિચારપૂર્વિકૈવ પ્રતિજ્ઞોચિતા । ૬૧ ॥

નિર્વોહું વલમસ્તિ મે કિયદહો સદ્યઃ શરીરે તથા ।
ચિત્તે ચાસ્તિ કિયદ્વચસ્સુ ભવતિ ગ્રાહ્યં કિયચાગ્રતઃ ॥
વિગ્નાનાં ચ નિવારણે પુનરલં શક્તિર્મદીયા ભવે-
ન્નિશ્ચિત્યેદમશેષમેવ પુરતઃ કાર્યા પ્રતિજ્ઞા બુધૈઃ ॥

પ્રતિજ્ઞામંગાત્તત્ત્વીકાર એવ ધ્યેયાન્ । ૬૨ ॥

યોગ્યાયોગ્યવિચારબુદ્ધિવિકલાઃ કૃત્વા પ્રતિજ્ઞાં પુરઃ ।
કિંચિદિદ્મપરાહતા હતધિયો મુચ્ચન્તિ તાં સત્ત્વરસ્મ્ ॥
તે નીચાઃ પશવો ન માનવપદં ચાર્હન્તિ નૂનં મૃતા-
સ્તેમૂકાસ્તુ વરા વિચારપથગા યૈર્ન પ્રતિજ્ઞા કૃતા ॥

પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં જ વિચાર કરવો જોઈએ,

સાવાર્થ—જે પ્રતિજ્ઞા હું લઉં છું તે પાળવા માટે શારીરિક, માન-
સિક, આર્થિક, આત્મિક વગેરે દેટણું બળ જોઈએ, અને મારી પાસે તેમાંનું
દેટણું બળ હમણું છે, અને પાછળથી દેટલી મદદ બીજાઓની મળી શકશે,
કાર્ય સાધનાં વચ્ચે ધણું વિદ્યા આવવાનો સંભવ છે, તો તે વિદ્યાને
પહેંચી વળવા અને તેને દૂર ખસેડવા હું સમર્થ થઈશ કે કેમ ? આ બધાનો
રીરે દૃષ્ટિથી બરાબર પહેલેથી જ વિચાર કરવો જોઈએ, ના તો કાંઈ કાલા
માળુસની સત્તાદ લેવી જોઈએ. પોતાની સદ્બુદ્ધિ ના બીજાની ઉચિત સલા-
દથી પૂરું નિશ્ચય કર્યા પછી જ મુઠા પ્રયોગે પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ, પણ
કાચે પાચે કામ ન કરવું જોઈએ. (૬૧)

પ્રતિજ્ઞા ભાગવા કરતાં ન લેવી એ વધારે સારું.

ભાવાર્થ—જે માણસો પ્રથમથી જ પોતાની શક્તિ અને કર્તવ્યની મુશ્કેલીની તુલના કર્યા વગર માત્ર દેખાદેખીના પ્રવાહમાં તણાઈને ચોગ્યા-ચોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના મોટી મોટી પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર થઈ જાય છે, અરે ! સભા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી પણ લે છે, પરન્તુ મોટા વખત જાય છે, અને કંઈક વિધ્નોથી પરાભવ થવા માટે છે કે તુરત જીવિ વિકલ બની ફાળે જાય છે. લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ખાટીએ ટાંગાડી મૂકે છે, અર્થાત્ જે માણસો પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ ન કરતાં વચ્ચે પ્રતિજ્ઞાને તોડી નાંખે છે તે નાશન પશુઓ (કહેવાતા માણસો.) મનુષ્યપણાને જ લાયક થવા નથી; તેઓને જીવતા પણ મૃત સમાન જ સમજવા. અરે ! તેના કરતાં તો તેઓ હજાર દરજ્જે સારા કે જેઓ પહેલેથી જ પોતાની અલ્પ શક્તિ જાણીને પ્રતિજ્ઞા કરતાં નથી અને ભાગતાં નથી. (૫૨)

વિવેચન—પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ કરતાં પહેલાં અથવા તે સંબંધી મનમાં કિંવા જાહેરમાં પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં પોતાના તેમ જ બહારના બળની જરૂર પડે છે. શારીરિક બળની, મનોબળની, અને ધનબળની આવશ્યકતા પડે છે. કાર્ય કરવા માટે દેહને તરફી આપવી પડે તે માટે શારીરિક બળની, લોકાપવાદરૂપી વિધ્નો ઉપસ્થિત થાય ત્યારે મનને નિરાશ નહિ થવા દેતાં તેની દૃઢતાને ટકાવી રાખવા માટે મનોબળની અને પ્રસંગોપાત ધનનો ભોગ આપવા માટે ધનબળની જરૂર પડે છે. આ પ્રકારનું બળ એક કાર્યમાં જેટલું જોઈએ તેટલું પોતાની પાસે છે કે નહિ તેનો સૌથી પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. પછી બહારથી જનસમાજની સહાનુભૂતિરૂપે જે કંઈ સાહાય્યની જરૂર પડે તે સાહાય્ય મળશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને સર્વ પ્રકારે સફળતા મળે એવો સંભવ રહે, જીવિ અને ચિદ્વૃત્તિનો અવાજ પણ તેને અનુકૂળ જ માલૂમ પડે, તો પછી તે કાર્યનો નિશ્ચય કરવો-પ્રતિજ્ઞા લેવી એ ઉચિત છે. કોઈ પણ કાર્ય સંબંધી પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વિના, કોઈની દેખાદેખીથી, કિંવા આવેશથી ઉત્કેરાઈ જઈને, અથવા અવિચાર-પૂર્વક કોઈ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેઈ વાળવી, અને જ્યાં તેનાં વિધ્નો

દ્વિતીયું खण्ड.

આખા જીવનની ચાર અવસ્થાઓના ચાર ખંડ કરીને પ્રત્યેક અવસ્થાના પ્રમુખ કર્તવ્ય વિષેનું ઉપોદ્ધેાતિક કથન પ્રથમ ખંડમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવી ગયું. વળી ચારે અવસ્થાને એકસરખી રીતે લાગુ પડે તેવું સામાન્ય કર્તવ્ય પણ એ ખંડમાં વિસ્તાર સાથે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે ‘વિશેષ કર્તવ્ય’ ના ઉદ્દેશની શરૂઆત કરવામાં આવે છે અને ક્રમાનુસારે પ્રથમ બાલ્યાવસ્થાના વિશેષ કર્તવ્ય વિષેની વિવેચના કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ ખંડમાં જે કર્તવ્યનિર્દેશ છે તેને ‘સામાન્ય કર્તવ્ય’ માટે કહ્યું કે તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં પાલન કરવા યોગ્ય છે; અને આ ‘વિશેષ કર્તવ્ય’ તે તે અવસ્થાવિશેષે કરીને જ ઉપયોગી હોઈ તેના સંબંધ ખીજી અવસ્થાનાં કર્તવ્યો સાથે રહેતો નથી, —કદાચ રહે છે તો યોડો જ રહે છે.

‘શિક્ષણ’ એ પ્રથમ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય છે. આપણે સામાન્યતઃ સંસારમાં શિક્ષણની શરૂઆત જે સમયથી લેખીએ છીએ તે કરતાં ઘણી જ વહેલી તેની શરૂઆત થએલી અંધકાર લેખે છે. આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ કે એક બાળક એકાદ વર્ષનું થાય અને તેનામાં બુદ્ધિના અભિકારનો ઝાંખો ઝાંખો ખ્યાલ આવવા લાગે ત્યારથી શિક્ષણની શરૂઆત થઈ શકે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એટલી નાની વયનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆતને માટે ‘કિંડરગાર્ટન’ અથવા ‘બાલોદ્યાન’ ની પદ્ધતિની શોધ કરી છે, એટલે તે વયથી બાળકના શિક્ષણની શરૂઆત થઈ લેખાય; નહિતો આપણા લોકો તો બાળકને નિશાળે બેસાડવામાં આવે ત્યારે જ તેના શિક્ષણની શરૂઆત થઈ સમજે છે!! પરન્તુ આમ માનવું તે એક ભૂલ છે. ‘કિંડરગાર્ટન’ થી બાળકને શિક્ષણ આપવામાં આવે તે પહેલાંથી તે બાળક શિક્ષણ લેવા મંડી ચૂક્યું હોય છે. અંધકાર દહે છે કે બાળક ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ મનુષ્યદષ્ટિથી ગુપ્ત રીતે શિક્ષણ

મેળવે છે. માનવના નામનો એક ફેરવ લેખક કહે છે કે: “માનવ જીવનને સગતાં શાસ્ત્રોમાં બાળશિક્ષણને સંગતું શાસ્ત્ર સાથી વધારે મહત્ત્વ તથા મહત્વનું છે, કારણકે કૃષિવિધાને સંગતું શાસ્ત્ર કહે છે તે પ્રભાતે, જ્યારેપણ થયા પછી અથવા તો તે થયા પૂર્વે કરવી પડતી સર્વ વિધિ જો કે નિશ્ચિત, સુસ્પષ્ટ અને સરળ હોય છે, તોપણ બીજા વવાયા પછી તે કૃત્રિને દ્વારે તે પહેલાં જેમ આપણને કેટલીક ક્રિયાઓ કરવી પડે છે અને તે બીજા સંપૂર્ણ રીતે અંકુરિત થઈ પૂરેપૂરી રીતે જ્યાંકારમાં આવે તે પહેલાં તેને નક્કી ઉપાધિઓ આપણને જેમ દૂર કરવાની જરૂર પડે છે, તેમ તે બધી વિધિ માનવજીવન પરત્વે પણ કરવી પડે છે.” આ શબ્દો બીજારોપણની સાથે જ શિક્ષણની શરૂઆત થાય છે તેનું સ્પષ્ટ કથન કરે છે. આથી ગર્ભમાં રહેલા બાળકની માતાએ કેવી રીતે બાળકમાં ઉચ્ચ સંસ્કારો રેડીને તેને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવું જોઈએ તથા તેના આચાર-વિચારની અસર ગર્ભ ઉપર કેવી પડે છે, તે સમયના શિક્ષણથી આ ખંડની શરૂઆત કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદ.

ગર્ભસંસ્કાર.

ગર્ભસંસ્કારાઃ । ૬૩ । ૬૪ ॥

વાલે ગર્ભગતે તદીયજનની ચેત્સેવતે દીનતાં ।
 વાલો દીન નાવિષ્યતિ તદા શ્વરશ્ચ શૌર્યં યદિ ॥
 યદ્યેષા કલહં કરોતિ નિતરાં સ ક્લેશકારી તદા ।
 તુષ્ટા સ્યાદ્યદિ સા ભવિષ્યતિ તદા પુત્રઃ પ્રસાદાન્વિતઃ ॥
 ધર્મં વાંચ્યતિ ગર્ભિણી યદિ તદા પુત્રો ભવેદ્ધાર્મિકો ।

ભોગાન્ વાંચ્છતિ ચેત્તદેન્દ્રિયસુલાસક્તો વિલાસી ભવેત્ ।
 વિદ્યાં વાંચ્છતિ ચેત્તદા પ્રતિદિનં વિદ્યામિલાપી ભવે
 ત્સચ્છાસ્ત્રશ્રવણં કરોતિ યદિ સા પુત્રોપિ તાદૃગ્ ભવેત્ ॥

ગર્ભના સંસ્કારથી શિક્ષણની શરૂઆત.

ભાવાર્થ—જ્યારે બાળક ગર્ભમાં હોય તે વખતે બાળકની માતા જે દીન બની જ્યાં ત્યાં રહેણું રોયાં કરે છે તે તે બાળકના મગજમાં દીનતાના સંસ્કાર પડે છે, અને તેથી ભવિષ્યમાં તે બાળક પ્રાચે જ્યાં ત્યાં રહેણું રોતો દીન નીવડે છે. જે બાળકની માતા હિંમતના વિચારો અને બહાદુરીનાં કામ કરે છે તે શૌર્યના સંસ્કારથી બાળક શરો નિવડે છે. જે તે ગર્ભના સમયમાં જેની તેની સાથે કળ્યા અને ક્લેશ જ કર્યા કરે છે, તે બાળક કલહપ્રિય-કળ્યાપોર થાય છે. જે તે તે સમયમાં હમેશ ખુશ મિનજનમાં રહે છે, તે ભવિષ્યમાં તે બાળક ખુશમિનજન સ્વભાવવાળું નિવડે છે, પણ શોષીલું નહિ નિવડે. (૬૩)

સગર્ભાવસ્થામાં બાળકની માતા અહર્નિશ જે ધર્મના જ વિચારો કરે છે, અને ધાર્મિક કાર્યમાં મશગુલ રહે છે, તે ગર્ભના મગજ ઉપર ધર્મની છાપ પડે અને ભવિષ્યમાં તે બાળક ધર્મિક બને છે. જે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયશુભમાં મગ રહે છે, અને રાતદિવસ તેવા વિચારો કરે છે તે પ્રાચે તે બાળક કામભોગાસક્ત અને વિષયવિલાસી બનશે. જે ગર્ભિણી વિદ્યાવિલાસિની બની પુસ્તકો વાંચવામાં કે તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવામાં મશગુલ રહે છે તે બાળક પણ તેવા જ સ્વભાવનો તત્ત્વશોખી અને, વિદ્યાવિલાસી બનશે; અને જે તે સત્સંગ અને શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની મનમાં ઉત્કટ રચિ રાખી તેવાં સત્કાર્યોમાં વખત પસાર કરે છે તે તે ગર્ભસ્થ બાળક પણ સત્સંગ અને શાસ્ત્રશ્રવણની રચિવાળો કર્તવ્યનિપુણ બનશે. (૬૪).

વિવેચન—માનસશાસ્ત્ર પડિતો કહે છે કે આ બધી સહિ મનમાંથી

ઉત્પન્ન થાય છે અને એક સ્ત્રીઓ કે પ્રાણીનો આધાર બનવો અથવા એક અવયવ ઉત્પન્ન થવો એનો આધાર ગુપ્ત મનઃશક્તિ ઉપર રહેલો છે; કાર્યો અને વિચારો પ્રમાણે શરીરના ઘાટ અને મનની વૃત્તિઓ ધડાય છે. એ પંડિતોની આ માન્યતાનો તથ્યાંશ એ છે કે મનની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓનું પરિણામ સ્વૃણરૂપે પરિણમે છે અને તે જ સૂત્ર ગર્ભમાં રહેલા બાળકને લાગુ પડે છે. જે પ્રકારના વિચારોનું પોષણ માતા તરફથી પોતાના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને મળે છે તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ ગર્ભમાંના બાળકને અદૃશ્ય રીતે પ્રાપ્ત થાય છે; તે જ પ્રકારના સંસ્કારનું બીજારોપણ ગર્ભમાંના બાળકના મગજની અંદર થાય છે અને તેનો જન્મ થયા પછી અનુકૂળ સંયોગોમાં તે સંસ્કારનો વિકાસ થતાં તેનું વર્તન તદ્દનુરૂપ ધડાય છે. સગર્ભાવસ્થામાં માતા ધર્મના વિચારો કરે છે તો તેવા જ સંસ્કારો ગર્ભપર પડે છે અને બાળકનો જન્મ થયા પછી તે ગુપ્ત સંસ્કારના વિકાસને માટે અનુકૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થાય છે તો બાળકની ધર્મવૃત્તિ ખીસે છે અને ભવિષ્યમાં તે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય નીવડે છે. તે જ પ્રમાણે માતા વિપયમુખાભિલાષિણી હોય છે તો તેનું બાળક તેવું થાય છે, વિદ્યાવિકાસિની હોય છે તો બાળક તેવું નીવડે છે, શાસ્ત્રઅવલુપ્તિ ધ્રુજા કર્યા કરે છે તો તેનું સંતાન પણ શાસ્ત્રઅવલુપ્તિ જન્મે છે, અને તેથી ઉલટું જો દીનતાજનક વિચારો કરે છે, કલહમાં દિવસો ગાળે છે તો બાળક પણ તેવા ગુણવાળું જ નીવડે છે. જગતના ઇતિહાસમાંથી માતાના વિચારોની અસરથી તદ્દનુરૂપ જન્મેલાં બાળકોના દૃષ્ટાંતો અનેક મળી શકે તેમ છે. ધર્મશીલતાનું દૃષ્ટાંત કવિ ઇન્સેનું છે. તે કવિની માતા કેવળ ગરીબ અવસ્થામાં જન્મી હતી, પરંતુ તેનામાં અનેક સદ્ગુણો હતા. તેના મનની સમતોલનતા અતિ-વિલક્ષણ હતી. તેના ધર્મ સંબંધી વિચારો ઉંડા અને સ્થિર હતા. તેને ઘણાં સારાં-ગીતો આવડતાં હતાં અને સગર્ભાવસ્થામાં તે પોતાનો કુરસદનો વખત મધુરાં ગીતો ગાઈને વીતાડતી હતી. આથી તેને પેટ કવિ ઇન્સેનો જન્મ થયો. 'ઇન્સેનો' પિતા પણ નીતિમય અને ધાર્મિક હતા. ગર્ભમાં પોતાની માતાના વિચારોવડે ઇન્સેને જે ધર્મશિક્ષણ મળ્યું હતું તેને

મસ્તિષ્કસ્ય માત્રા સહ સંબંધઃ । ૬૫ ॥

પ્રાયો માનવજીવનં વરતરં સદ્બુદ્ધિતો જાયતે ।

સદ્બુદ્ધિસ્તુ સુસંસ્કૃતાચ્છ્રુમતરાન્મસ્તિષ્કતઃપ્રાપ્યતે ।

શાલસ્તન્નિજમાતુરેવ લભતેઽત્રાસઃ પ્રમાણં પરં ।

મા માતા યદિ નોત્તમા શિશુમતૌ શ્રેષ્ઠા કથં સંસ્કૃતિઃ ॥

બાળકના મગજનો માતાની સાથે સંબંધ.

બાવાર્થ—માણસના જીવનની શ્રેષ્ઠતાનો આધાર સારી બુદ્ધિ ઉપર

સારી બુદ્ધિ થવાનો આધાર મગજના શુભતર સંસ્કાર ઉપર ર-

અને મગજમાં સારા સંસ્કાર પડવાનો આધાર બાળકની માતા

છે; કારણકે બાળકને મગજના બાગનો વારસો તેની માતા

છે. (આ વાત જૈનના પવિત્ર સૂત્ર ભગવતી અને ઠાણુંગમાં

પ્રબુદ્ધે સ્પષ્ટતાથી કહી છે.) જે માતા ઉપર બાળકની બુદ્ધિ

જીવનનો આધાર રહે છે, તે માતા કેવી ઉત્તમ હોવી જો-

તમ ન હોય તો તેની સંતતિની બુદ્ધિમાં સારા સંસ્કારો

અલગતા, મુખ્ય આધાર પૂર્વ કર્મ ઉપર છે, તથાપિ પૂર્વ કર્મનો

નિમિત્તાધીન છે. સારા નિમિત્તાથી શુભનો ઉદય થાય છે. (૬૫)

મથા—બાળકને માતા તરફથી કેટલાંએક અંગો મળે છે અને

પિતા તરફથી મળે છે. પિતા અને માતા ઉભયના શુભો

રૂઢિ એ વાત સત્ય છે, પરંતુ પિતા કરતાં માતા તરફથી

શેષ પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે પુ-

ત્રે પિતાનો સંબંધ માત્ર બીજરોપણનો છે, ત્યારે માતાનો

રૂઢાળ સુધી પોષણ આપવાનો છે. આ પોષણ જેવી રીતે

થી મળે છે તેવી જ રીતે માતાના મગજમાંથી અને તે

થત-થતા વિવિધ પ્રકારના વિચારોમાંથી પણ મળે છે.

તેથી અક્ષર સર્વસંતા બાળક ઉપર કેવી રીતે શાય છે તે

દ્વૌ દાસૌ હિ ભવિષ્યતઃ કિલ તતઃ સંસર્ગમાહાત્મ્યતઃ ॥
 કર્તું યદ્યભિલષ્યતે કથમપિ શ્રેષ્ઠં શિશોર્જીવનં ।
 વાલ્યાદેવ સુયોગ્યરક્ષકકરે વાલસ્તદા યોજ્યતામ્ ॥

રક્ષકના સંસર્ગની અસર.

ભાવાર્થ—નાની અવસ્થાના બાળકને ઉછેરવાનું અને રખાડવાનું કામ
 ને એક હલકી પ્રકૃતિના નોકરને સોંપવામાં આવે છે, તો થોડા વખતમાં
 એક નોકરની જગ્યાએ બે નોકર તૈયાર થશે; અર્થાત્ એક નોકર તો છે
 જ અને બાળક હલકી પ્રકૃતિવાળા નોકરના હાથમાં ઉછર્યો તેને પણ નોકર
 રના સંસર્ગની માઠી અસરથી નોકરના જેવા સંસ્કારો અને તેના જેવી
 પ્રાપ્ત થતાં તે પણ એક નોકર જ પેદા થશે એટલે ખીજો નોકર
 આવી રીતે હલકા રક્ષકથી બાળકનું જીવન હલકું થાય છે, માટે
 બે બાળકનું જીવન એક બનાવવું હોય તો બાલપણથી જ લાયક રક્ષકની
 સારવાર હેઠળ બાળકનું જીવન ધડાય તેવો બદોબસ્ત કરવો જોઈએ. (૧૬)

વિવેચન—ધણા ધનવાન પુરુષો કે જેઓને લાંબા નોકરચાકરનો તોટો
 હોતો નથી તેઓ પોતાના બાળકોને ઉછેરવાનું અને રખાડવાનું કાર્ય નોકર
 રના હાથમાં આપે છે. નોકર તે બાળકને આખો દિવસ પોતાની સાથે
 રાખે છે, રખાડે છે અને તેડીને ફેરે છે. આથી તે બાળક પોતાનાં માતા-
 પિતા કરતાં નોકરનો વિશેષ સહવાસી બને છે અને કોઈ કોઈ વાર તો તે
 તે નોકરનો એટલો પક્ષપાતી બની જાય છે કે પોતાનાં માતાપિતા પાસે રહે-
 વાનું પણ તેને ગમતું નથી ! નોકરો હંમેશાં ક્ષુદ્ર વિચારના, તરંગી, બચની
 અને આળસુ હોય છે. તેઓ પોતાના જેવા જ ખીજા લોકો માથે અસભ્ય
 આચારમાં વાતચીત કરે છે, કંડાસ કરે છે અને ગમે તેમ ખેલે છે. એવા
 નોકરના નિત્યના મહત્વામવાળા બાળક પણ તેના જેવો જ બને છે. બાળકનું
 નિર્દોષ અને સરલ મન હંમેશાં અનુકરણતત્ત્વર હોય છે. તે જે કંઈ ખેલે
 છે, ચાલે છે કે કરે છે તે મનનું તેણે ખીજાઓ પાસેથી અનુકરણરૂપે જ
 મહણ કરેલું હોય છે. આ કારણથી જેવી ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના નોકરો હોય

છે તેવી જ ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિનો તે બાળક પણ નીવડે છે, અર્થાત્ ધરમાં તે બાળકરૂપી એક નોકરનો વધારો થાય છે ! આ કારણથી એક માતાએ પોતાના પુત્રને નોકરના હાથમાં સોંપવો, તે તે બાળકનું બિવિધ બગાડવાં બરાબર જ છે. માતાને અન્ય ગૃહકાર્યમાં પડવાની જરૂર પડે તેમ હોય અને તે કારણથી બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપ્યો હોય, તોપણ તે ઇચ્છ નથી. ગૃહકાર્ય ચાકર પાસે કરાવવાથી જોટલી હાનિ થતી નથી તે કરતાં અસ-ખ્યગણી હાનિ બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપવાથી થાય છે. કહ્યું છે કે દુર્જનજનસંસર્ગાસ્વજનપુરુષોઽન્ન દોષમાયાતિ અર્થાત્-દુર્જનના સંસર્ગથી સજ્જન પણ દોષને પામે છે, તો પછી બિચારું નિર્દોષ બાળક ચાકર જેવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યના સંસર્ગથી ક્ષુદ્રતાને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? વળી ચાકરના હાથમાં બાળકને મોપવાથી બીજી અનેક હાનિઓ થાય છે. બાળકને રમાડવું-તેને રોવા ન દેવું એ કાર્ય એક ચાકરનું હોય છે, તેથી ક્રેટલાક કૃત્રિમ ઉપાયોવડે ચાકર તે બાળકને રોવા દેતો નથી. એક વાર એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને ચાકરને સોંપી પોતે કાંઈ કામસર બહાર ગઈ. બાળક પાછળ રડવા લાગ્યો અને ચાકરને પોતાના કાંઈ ખાનગી કામસર બહાર જવાની ઇચ્છા થઈ. આથી તેણે બાળકને પારણામાં સુવાડીને તે ઉપર વાધના રમકડાનું વિકરાળ માથું બાંધ્યું. બાળક તે વાધના બચથી હીમ-કીને ચૂપ થઈ ગયો એટલે ચાકર પોતાના કામ ઉપર ચાલ્યો ગયો. પાછળથી માતાએ આવીને જોયું તો વાધના માથાના બચથી ત્રાસ પામીને એ સુકોમળ બાળક પારણામાં મરણ પામ્યો હતો ! ચાકરના હાથમાં બાળક સોંપવાનું આ એક વિસિષ્ટ પરિણામ ! માટે બાળકને નાનપણમાં થોડા રક્ષકના હાથમાં જ સોંપવાં જોઈએ અને ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના ચાકરોના હાથમાં ન સોંપવાં જોઈએ. (૬૬)

[ત્યારે બાળકનું રક્ષણ કરવાને સર્વારો કાણ થોડા લેખાય ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યો છે]

માતૈવ શિશુરક્ષણકાર્યે યોગ્યા । ૬૭ ॥

પ્રાપ્તો ચાલકરક્ષિકાસ્તિ જનની સા ચૈદ્ધવેદ્ ચાલિશા ।

પુત્રસ્તાદૃશ એવ સંભવતિ ચેત્રાજ્ઞા તદા પ્રજ્ઞિલઃ ॥
 પાપિષ્ઠા યદિ સોપિ પાપનિસ્તશ્ચેદ્ધાર્મિકી ધાર્મિકો ।
 માતા સ્યાત્સ્વલ્લુ યાદૃશી શિશુરપિ પ્રાયો ભવેત્તાદૃશઃ ॥

યન્ન યોગ્યા માતરસ્તત્રૈવ સન્નવાહુત્યમ્ । ૬૮ ॥

યત્રાઙ્ગીક્રિયતે જનૈર્જનપદે સ્ત્રીણાં મહત્ત્વં મુદા ।
 તામ્યઃ શિક્ષણમુન્નતિપ્રદમથૌચિત્યાવહં દીયતે ॥
 ત્કાર્યૈકપરાયણા જનપદોદ્ધારં વિધાતું ક્ષમા-
 દે સુલભા ભવન્તિ નિતરાં શીલોત્તમાઃ સજ્જનાઃ ॥

યોગ્ય રક્ષક માતા.

ભાવાર્થ—યોતાની સંતતિને સુધારવાની કામ જોઈતી માતાને હોય તેટલી ખીજને ભાગ્યે જ હોઈ શકે, તેથી બાળકને ઉછેરવાનું અને સુધારવાનું કામ તેની માતાના હાથમાં જ હોવું જોઈએ અને પ્રાયઃ હોય છે પણ તેમ જ, તથાપિ તે માતા પૂરેપૂરી યોગ્ય હોવી જોઈએ, નહિતો બાળકનું જીવન સુધારવાને બદલે ઉલટું જમડે છે, કેમકે માતા જો આચારવિચાર વગરની, અશિક્ષિત તથા બહેમ વગેરે દોષોથી ભરેલી હોય તો તેની સારવાર નીચે ઉછેરેલ બાળક પણ પ્રાયઃ તેવું જ નિવડે છે, અને માતા જો સારાસાર સમજનારી, આસાદ અને વિવેકી હોય છે તો તેની સંતતિ પણ દુશિયાર તથા વિવેકી બને છે. બાળકને ઉછેરનાર માતા જો કૂર સ્વભાવની નિર્દય હોય છે તો બાળક ઉપર કૂરતાની છાપ પડતાં તે બાળક પણ નિર્દય નિવડે છે. તેથી ઉલટું જો તે સારા સ્વભાવની, સત્યવાદિની, ધર્મપરાયણ હોય તો બાળક ક્રોધજ સ્વભાવનું અને ધર્મિય થશે; એટલે બાળકને માનસિક જીવનની ઉચ્ચતા કે નીચતાનું બવિષ્ય કેટલેક અંશે તેને ઉછેરનાર તેની માતાના હાથમાં રહેલું છે, તેથી તે ધારે તેવું ચા તો પોતે હોય તે બાળકનું જીવન બનાવી શકે છે. (૬૭)

યોગ્ય માતાના યોગ્ય પુત્રો.

જે દેશમાં સ્ત્રીજાતિને ધરતું કામકાજ કરનાર એક ગુલામડી સમજાતે તેના દરજ્જે ઉતારી નાંખવામાં નથી આવ્યો, કિન્તુ પોતાની પ્રજાને સુધારવાને ઉત્તમ શિક્ષક તરીકેનું કામ ગળવનારી ગૃહિણી સમજા યોગ્યતા-પૂર્વક તેમનું ગૌરવ જાળવવામાં આવે છે તેમ જ સ્ત્રીજાતિના કામકાજને યોગ્ય મન અને બુદ્ધિને ખીલવનાર બ્યાવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે દેશમાં સમાજ અને દેશનો ઉદ્ધાર કરનાર વીર પુરૂષો પાકે, કે નીતિ અને ધર્મના ધુરંધર કર્તવ્યપરાયણ ઉત્તમ આરિઅંત્રા ધરનારા અનેક સજ્જન મહાત્માઓ જાગે, એ કાંઈ નવાઈજેવું નથી. (૬૮)

વિવેચન—પુત્રનું રક્ષણ કરવાને—પુત્રને ઉછેરવાને સર્વાંશે યોગ્ય તેની માતા જ લેખાય છે અને તેથી જ્યાં હિંચ વિચારની માતાઓ હોય છે ત્યાં પુત્રો પણ તેવા જ નીવડે છે તથા પોતાના સમાજ અથવા દેશને દીપાવે છે. ગર્ભમાં પુત્રને માતાના સદસહવિચારોનું પોષણ મળ્યું હોય છે અને ત્યારપછી એટલે કે જન્મ થયા પછી પણ તેને માતા તરફથી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ રીતે પોષણ મળે છે. આ પોષણરૂપી શિક્ષણ બાળકને માતાના ખોળામાં મળે છે. વેદકલાત્ર કહે છે કે માતા પુત્રને ધવસાવે છે તેહારા તેના વિચારાચારના શુભોપ બાળકમાં પણ દાખલ થાય છે અને તેથી જો માતા બહેમી, અવિચારી અને અશિક્ષિત હોય છે તો પુત્ર પણ તેવો જ નીવડે છે અને માતા ધર્મનિષ્ઠ, વિવેકી, સત્યવાદિની તથા અન્ય શુભ-સુક્ત હોય છે તો પુત્ર પણ તેવો જ થાય છે. માતા પોતાના વિચારોની ઉત્તમતા—નીચતાવડે બાળકને ધાવણમાં જેવા શુભો આપવા ઇચ્છે તેવા શુભો તે આપી શકે છે. આ કારણથી બાળકને સદ્ગુણી બનાવવા ઇચ્છતી માતાએ બાળકને ધવસાવતાં દુષ્ટ વિચારો કરવા નહિ તેમ જ ધરમાં દુષ્ટ

* એક માતા પંડારી સાથે કંકાસ કરીને કોધવરી ઘેર આવી. ઘેર આવીને દુરત જ તેણે બાળકને ધવસાવવા લીધું અને બાળક ધાવવા લાગ્યો કે દુરત તેને પેટમાં આંકડી આવવા લાગી. માતાની કોધી વૃત્તિને જોઈ બાળકને ચડવું અને તેથી બાળકના પેટમાં દુખ થવા લાગ્યું.

ઉદ્ગારો કાઢવા નહિ કે. દુષ્ટ વર્તન કરવું નહિ; કારણકે તેની જ છાપ આ-
બેદુબ બાળકના કામળ હૃદય ઉપર તુરત જ પડે છે. એક માતા પોતાના
પુત્રનું અનિષ્ટ ધમ્મજાતી નથી; તે ગુણી અને વિવેકી નીવડે એવી. જ તેની
ધમ્મજા હોય અને તેથી દરેક પ્રસંગે બાળકને અનિષ્ટ સંયોગોમાંથી બ-
ચાવી લે છે; છતાં બહેમી, અચ્છાની અને બેદરકાર માતાઓ પુત્રના હિતની
ગમે તેવી શુભ વાંચના રાખ્યા છતાં પુત્રને ગમે તેમ વર્તવા દે છે અને
ગમે તેવા સંસર્ગમાં રહેવા દે છે તેને પરિણામે તેનું અહિત જ થાય છે.
ચાકરમાં એક માતાના જેવા ગુણો હોવા સંભવિત જ નથી અને તેથી ગમે
તેવી બહેમી, અચ્છાન અને નિરક્ષર માતા કરતાં પણ ચાકરની બાળકને ઉ-
છેરવાની યોગ્યતા વધી શકતી નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

... જાતસ્ય પરિપાલનમ્ । પ્રત્યહં લોકયાત્રાયાઃ પ્રત્યક્ષં સ્ત્રીનિવંધનમ્ ॥

નાત—છોકરો ઉત્પન્ન કરવાં, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું
અને પ્રતિદિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવાં એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે. આ
રીતે લાયક માતાઓ પોતાનાં બાળકોને ચાકરોના હાથમાં જવા ન
દેતાં પોતાને હાથે ઉછેરે અને પોતાના સહવિચારોનું શિક્ષણ આપે, તો
પુત્રો પણ લાયક નીવડે તેમાં અસંભવિતતા કાંઈ જ નથી. સ્ત્રીઓને ઉન્નત
કરવા—ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં જે મુખ્ય તાત્પર્ય રહ્યું
છે તે એ જ છે કે બિવિધની પ્રજાને પણ તેવી જ બનાવવી; બિવિધની
પ્રજાને ઉત્તમ કરવા માટે ઉત્તમ પિતાઓની જેટલે અંશે જરૂર છે તે કરતાં
ઉત્તમ માતાઓની વિશેષ જરૂર છે અને તે કારણથી માતાઓને વ્યાવહારિક,
નીતિવિષયક તથા ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી જ પ્રજાને ઉત્તમ વિચારવાળી
કરી શકાય છે. (૧૭-૬૮).

[દેવ નિયામોમાં અપાતા શિક્ષણ કરતા ઘર આમળ અપાતા શિક્ષણનું
ઉત્તમતા દર્શાવાય છે.]

શુદ્ધશિક્ષણમ્ । ૬૯ ॥

મન્યન્તે સ્વલ્પ માનવાઃ પ્રથમતઃ શાલા સુશિક્ષાર્પિકા
મન્યેહં જનની સુશિક્ષણકૃતે યોગ્યા પરા શિક્ષિતા ॥

મિત્તેર્મૂલમલ્લખિતં દૃઢતરં સ્યાચ્ચેત્તદા સા દૃઢા ।
ગચ્છેદુચ્ચપદં તતોપિ મહિતં સ્થાનં ન ચેદન્યથા ॥

ધરતું શિક્ષણ.

ભાવાર્થ—નિશાળ, સ્કૂલ, કોલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે એમ લોકો માનતા હોય તો બલે માને પણ હું તો એમ સમજું છું કે સુશિક્ષિત માતા જ બાળકને ખરું શિક્ષણ આપે છે. માતાનું શિક્ષણ પાયારૂપ છે. જે બીતનો પાયો દૃઢ-મજબૂત નાંખવામાં આવે તે બીત વધારે મજબૂત બને છે, અને અનેક મહેતોને ધારણ કરી શકે છે. પણ પાયો કાચો હોય તો તેમ બની શકતું નથી. તેવી રીતે બાળકના મગજમાં માતા તરફના શિક્ષણનો મજબૂત પાયો પડ્યો હોય તો શાળાનું શિક્ષણ ઉપયોગી થઈ શકે. (૬૯)

વિવેચન—આગળ આપણે જોઈ ગયા કે બાળકની કેળવણી તેને નિશાળે બેસારવામાં આવે છે ત્યારથી જ શરૂ થતી નથી પરંતુ તે પહેલાં શરૂ થઈ ચૂકી હોય છે. જન્મ થયા પહેલાં ગર્ભમાં તેને જે શિક્ષણ મળે છે, ત્યારપછી એટલે જન્મ થયા પછી તેને માતાના ખોળામાં પણ શિક્ષણ મળે છે અને એ સ્તનધ્યાવસ્થાનું શિક્ષણ બાળકના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ બજવનારું થઈ પડે છે. વિદ્વાનોએ શિક્ષણના બે પ્રકાર પાડ્યા છે. એક પ્રકારનું શિક્ષણ ઘર આગળ અપાય છે અને બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ સ્કૂલ, કોલેજ અથવા શાળામાં અપાય છે. આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ જુદું જુદું સ્થળે અપાય તેમાંનું પ્રધાન શિક્ષણ કયું એ પ્રશ્ન અગત્યનો ઠરે છે. આધુનિક સમયમાં શાળા પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાનું શિક્ષણ અપાય છે-પરંતુ વર્તણૂક (character) નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ અપાતું નથી. નીતિનું શિક્ષણ આપનારા પાઠોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે પાઠો 'વિદ્યા' સાથે જેટલો સંબંધ ધરાવે છે તેટલો 'વર્તણૂક' સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી. જે નીતિ શાળામાં શીખવવાનો પ્રયત્ન માન્યામાં આવે છે તે નીતિનું અનુસરણ વર્તનદ્વારા થાય છે કે નહિ તે જોવાનું ખરું

રથજી તો 'ધર' જ છે. 'વર્તણુક' નું જંધારણ જાંધવાનું શિક્ષણ ધર આગળ માતાપિતા જ આપી શકે છે. જાળકને અસત્ય, અનીતિ, કુસંગ-
ક્રિયાદિથી દૂર રાખીને સત્યવાદી, નીતિમાન, સત્સંગી, સુવિચારશીલ બનાવવાનું શિક્ષણ માતાપિતા ધર આગળ જોટલા પ્રમાણમાં આપી શકે છે તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાધ્યયન કરાવતી શાળાઓમાં તે શિક્ષણ અપાતું નથી. જે વિદ્યા મનુષ્યના વર્તન ઉપર સારી અસર નીપજાવી શકતી નથી, તે વિદ્યા તો તાર્કિક દૃષ્ટિથી જોતાં કશા ઉપયોગની નથી અને તેથી ખીજા પ્રકારની શાળા ઉપર પ્રથમ પ્રકારની શૃદ્ધશિક્ષણદાત્રી શાળા સરસાઈ બોમ્બે છે. જાળકને તેના જન્મની સાથે જ માતાશ્રી અધ્યાપિકાદ્વારા શિક્ષણ મળે છે અને તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ જાળકને વિદ્યાધ્યયન માટે નિશાળે બેસાર્યા પછી પણ આપી રહેવું જોઈએ. જાળકને સદ્વર્તનશીલ બનાવવાનો જે ધર્મ પ્રાચીન સમયમાં ગુરુઓ બજાવતા-માતાપિતાના ધર્મોનું પણ યથાર્થ પાલન કરતો, તેવા ગુરુઓ આજના સમયમાં રહ્યા નથી, તેથી નિશાળના શિક્ષણની સાથે સાથે ધરનું શિક્ષણ પણ આપી રહેવું જોઈએ અને તે કાઈ પણ રીતે અટકી જવું જોઈએ નહિ. જે ધરનું શિક્ષણ ઉત્તમ રીતે અપાય, તો જ નિશાળનું શિક્ષણ ધૃષ્ટિ અસર નીપજાવનારૂં થાય છે અને તેથી ઉક્ત બંને પ્રકારના શિક્ષણમાં, ધર આગળ અપાતા શિક્ષણમાં માતાપિતાએ વધારે ચીવટ રાખવી જરૂરની છે. નિશાળમાં સૌથી વધારે માર્ક મેળવીને ધણો મારો વિદ્યાભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ પ્રકારની શૃદ્ધકેળવણીને અભાવે દુર્ગમચારી અને આડે માર્ગે ઉતરી ગયાના દાખલા જોઈએ તેટલા મળી શકે તેમ છે; તેમ જ ધરની મારી કેળવણીથી-નિશાળની કેળવણી મેળવ્યા વિના-અવ્યગ્નિ નીવડેલા પુરોનાં દંદતો મળી શકે છે; આ કારણથી ઉત્તમ પ્રકારની શાળાઓમાં શૃદ્ધશ્રી શાળા પ્રથમ પદે ગિરાજે છે. (૬૬)

ન સ્યાદ્દર્પશંતેપિ શિક્ષણમિદં શિક્ષ્યસ્ય શિક્ષાલયે ॥
 વાહ્યં શિક્ષણમેવ તત્ર હિ ભવેત્તસ્ય સ્વકાલાવધિ ।
 સત્યં શિક્ષણમાન્તરં કિલ ભવેદાજન્મનસ્તદ્ધિતમ્ ॥

પહેલી અને બીજી શાળાના શિક્ષણની તુલના.

ભાષાર્થ—બાળકને પોતાની માતા પાસેથી પ્રથમનાં બે વર્ષ નોટકું શિક્ષણ મળે છે તેટલું શિક્ષણ બીજી શાળાઓમાં સો વર્ષ પર્યન્ત અભ્યાસ કરતાં પણ મળવું મુશ્કેલ છે, તેનું કારણ એ છે કે બીજી શાળાઓમાં જે શિક્ષણ મળે છે, તે બહારનું શિક્ષણ છે અને વળી તે હલવાળું છે. તે શિક્ષણની અસર ધણે ભાગે યુદ્ધિ કે મગજ ઉપર થાય છે પણ હૃદય ઉપર થોડી થાય છે, અને માતા તરફથી જે શિક્ષણ મળે છે, તે આંતરિક શિક્ષણ છે, એટલે તે શિક્ષણથી માનસિક બંધારણ થાય છે અને મન કેળવાય છે. માનસિક સદ્ગુણોની કેળવણી ઉપર જ બહારની કેળવણીની ફત્તેહને આધાર રહેલો છે માટે આંતરિક જ ઉત્તમ શિક્ષણ છે અને તેની શરૂઆત પ્રાયઃ ગર્ભાવસ્થાથી જ થાય છે. (૭૦)

વિવેચન—બાલ્યાવસ્થામાં બાળકના સુકોમળ અને અનુકરણશીલ અ-
 જ્ઞાન હૃદયમાં જે સંસ્કારો પડે છે તે એવા વજ્રક્ષેપ થાય છે કે આખા જીવનમાં તે સંસ્કારોની પ્રબળ અસર જણાયા વિના રહેતી નથી. માતાના વિચારો, યુદ્ધિ અને વૃત્તિનું શિક્ષણ બાળકને એ જ અવસ્થામાં મળે છે, કારણકે બાળક માતાના સ્તનદ્વારા જે દૂધ ચૂસે છે તે દૂધમાં તે એકલા શરીરનું જ પોષણ મેળવે છે એમ સમજવાનું નથી, પરંતુ મનનું પોષણ પણ તે દૂધમાંથી અને માતાના વર્તન, વિચાર તથા વાણીમાંથી બાળક આપણી ચર્મચક્ષુઓથી ન જોઈ શકાય તેવી રીતે મેળવે છે. ડૉ. ફ્રેડરિક્સે છે કે “ માનસિક વિકારો જેવા કે ગુસ્સો, શોક, ખેદ, ચિંતા વગેરે સર્વ શરીરના ધાવણ વગેરે રસોને વિકારી બનાવે છે અને પરિણામે એ રસોને ચૂસનાર બાળકનાં તન-મનને બગાડે છે.” આ કારણથી બાળકનો જન્મ થયા પછી બે વર્ષ સુધીમાં-સ્તન-ધ્યાવસ્થામાં બાળકને જે શિક્ષણ

મળે છે તે શિક્ષણ આપી અંદગીસુધીમાં ગમે તેવી વિદ્યા આપવામાં આવે છતાં પણ મળતું નથી. આ જ કારણથી ખરાબ પ્રકૃતિની, દુષ્ટ વિચારો ધરાવતી અને અનિષ્ટ આહાર કરનારી ધાવો રાજકુટુંબનાં તથા શ્રીમંતજનોનાં બાળકોને માટે નહિ રાખવી એવો લોકાભિપ્રાય છે. ગૃહસ્થી શાળા અને વિદ્યાભ્યાસ કરાવતી શાળા એ બન્ને પ્રકારની શાળાઓની સરખામણી કરતાં મનુષ્યજીવનની સફળતાને માટે વિશેષ તાત્વિક શિક્ષણ આપનારી શાળા તે ગૃહસ્થી શાળા જ અને તેથી તે શાળા પ્રમુખ છે. વિદ્યાભ્યાસ કરાવનારી શાળાની ફળવણી ભુદ્ધિ ઉપર અસર કરે છે અને ગૃહસ્થી શાળા વર્તન ઉપર અસર કરે છે. ગૃહશાળામાં સારું-નરમું જેવું શિક્ષણ મળે છે તેવું વર્તન બવિધ્યમાં તે બાળકનું થાય છે; વિદ્યાભ્યાસ સાથે વર્તનનો અત્યંત અલ્પ સંબંધ રહેલો છે કારણકે એ એક પ્રકારનું બાહ્ય શિક્ષણ છે-નિર્નય શિક્ષણ નથી. (૭૦)

[' શિક્ષણ માતાના સ્તનમાંથી મળવા ઉપરાંત બીજી શી રીતે મળે છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન શ્લોકમાં અપાયો છે.]

સહવાસનિરીક્ષણાનુસારિણી ચારિત્ર્યરચના । ૭૧ ॥

વાલ્યે યચ્ચ નિરીક્ષતે નિજગૃહે કૃત્યં શુભં વાઽશુભં ।
સંસ્કારા નિપતન્તિ વાલહૃદયે શીઘ્રં તથૈવ ક્રમાત્ ॥
નિર્માણં મનસસ્તથૈવ ભવતિ પ્રાયો વિચારાસ્તથા ।
ચારિત્રં ચ તથૈવ હેત્વનુસૃતં નિર્માયતે શૈશવાત્ ॥

સહવાસ અને નિરીક્ષણની ચારિત્ર્ય ઉપર અસર.

સાધાર્થ—બાળક નાની અવસ્થામાં ઘરની અંદર યા ઘરની બહારનાં માણસો યા બહારના સોજતીઓની જે જે શુભ અથવા અશુભ ચે-ટાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે, અર્થાત્ પોતાની નજર આગળ થતાં જે જે કૃત્યો જુએ છે તે તે કૃત્યોની તેના મગજ ઉપર છાપ પડે છે; એટલે સારાં-કૃત્યો જુએ છે તેા હૃદયમાં સારા સંસ્કારો પડે છે અને ખરાબ કૃત્યો

જુએ છે તો ખરાબ સંસ્કારો પડે છે. તે સંસ્કારોનું પહેલાંના સંસ્કારો માથે મિશ્રણ થાય છે, અને તેને અનુસરીને માનસિક બંધારણ બંધાય છે તથા વિચારો પણ તેને અનુસરનારા જ થાય છે. તેના ચારિત્ર્યનું બંધારણ પણ તે સંસ્કાર, મન અને વિચારોને અનુસરતું જ થાય છે. તેટલા માટે બાળકની પામે તેનાં માળાપે અગર મોળતીઓએ કદી પણ કોઈ જાતની ખરાબ ચેષ્ટા કરવી નહીં. (૧૧)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાય ચૂક્યું છે કે બાળકનું મગજ અનુકરણને વશ હોય છે, તેથી તે જે કંઈ જુએ છે તેનું તે અનુકરણ કરે છે. બાળકને નિત્યનો સહવાસ પોતાની માતાનો હોય છે તેમ જ તેની સાથે રમનારાં સમવયસ્ક બાળકોનો હોય છે. તેના અતિ સહવાસી જનો જે જે કાર્યો કરે છે, તે તે કાર્યો તે બાળક કરવાને પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, જેવું તેઓ બોલે છે તેવું જ તે બાળક બોલતાં શીખે છે અને અવિધ્યમાં તે બાલ્યાવસ્થામાં મેળવેલા શિક્ષણને અનુસરતી બુદ્ધિવાણું જ નીવડે છે. આ કારણથી બાળકની દૃષ્ટિ સમીપે કોઈ પણ પ્રકારની અધમ ચેષ્ટા ન થાય તેવી કાળજી માતાપિતાએ ગંભીરી જોઈએ અને દુષ્ટચારાણાં સમવયસ્ક બાળકોના સહવાસથી પણ બાળકને દૂર રાખવું જોઈએ. (૭૧)

તૃતીય પરિચ્છેદ.

બાહ્ય શિક્ષણ.

[હવે બાહ્ય શિક્ષણક્રમની ગરજાતનો કાળક્રમ સૂચવે છે :]

વિદ્યાર્થિકાલઃ । ૭૨ ॥

પ્રાપ્તે સસમવત્સરે શુભતરે યદ્વાપ્તમે વત્સરે ।

યોગ્યે દેહબલે શિશોઃ સમુચિતઃ કાલસ્તુ વિદ્યાર્જને ॥

યે ગર્મે ચ ગૃહે બહિશ્ચ જનિતાઃ સંસ્કરાન્નિજાકુરા-

સ્તેપાં પોપકતત્ત્વમત્ર વિકસેચેત્સુદ્ધ શિક્ષાક્રમઃ ॥

વિદ્યાર્થી અવસ્થા.

ભાવાર્થ—જ્યારે અભ્યાસનો બોલો ઉપાડી શકે તેટલી મગજની શક્તિ થાય અને શિક્ષકની હાક ખમી શકે તેટલું મનોબળ અને શરીરબળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થાની સરખાત ગણાય છે. ધણે બાળે તે સમય બાળકની સાત વરસની ઉંમરે યા આઠ વરસની ઉંમરે પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે સાતમા વર્ષથી અથવા આઠમા વર્ષથી નિર્ભગ વિદ્યાર્થી-અવસ્થાનો પ્રારંભ શાસ્ત્રોક્ત ગણાય છે. ગર્ભાવસ્થાથી આજસુધી ગૃહમાં અને બહાર બાળકના મગજમાં જે જે સારા અને હલકા સંસ્કારનાં બી રોપાએલાં હોય તેમાંથી ખરાબ સંસ્કારોને છુટી નાંખી સારા સંસ્કારોને સારી કેળવણીના નિયમથી ઉછેરવા અને ખીસવવાનું કામ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ચાલવું જોઈએ, અને તેના માટે શિક્ષણક્રમ પણ તેના જ પ્રકારનો થવો જોઈએ. (૭૨)

વિવેચન—નિશાળનો વિદ્યાભ્યાસક્રમ આરથી શરૂ કરવો જોઈએ તેનું આ શ્લોકમાં સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યના આરંભને માટે વય નિર્માણ કરવામાં જૂદા જૂદા વિદ્યાનોનો જૂદો જૂદો અભિપ્રાય છે. આ અભ્યાસનું ગૃહસ્થતમાં કરવું છે કે દ્વાદશવર્ષાણિ વેદમહાવયમ્ અર્થાત્—વિદ્યા-ભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ સુધીનું બાલવું. અંગ્રેજ વિદ્યાનો સાત વર્ષની વયે બાળકને નિશાળમાં અભ્યાસ કરવા માટે મોકલવાનું ઉચિત માને છે. પરંતુ એ જૂદા જૂદા અભિપ્રાયોનું તાર્પણ એ છે કે જ્યારે બાળકની રમ-રણુશક્તિ દૃઢ થવા લાગે અને તેનું શારીરિક તથા માનસિક બળ અભ્યાસનો પરિશ્રમ સહન કરવાને પૂરતું વિકાસ પામે, તેમ જ સુરપ્રતિભા ધર્મોની તેને સમજ પડે ત્યારે બાળકને નિશાળે મોકલવાનું શરૂ કરવામાં કરો. પ્રત્યવાય આવતો નથી. આ સર્વે શક્તિ બાળકમાં સાતથી આઠ વર્ષની વય સુધી પહોંચતાં પહેલાં આવી જતી જેવામાં આવે છે, અને તેથી બાળકને નિશાળના અભ્યાસક્રમમાં જોડવાનો સમય તેની સાત-આઠ વર્ષની વયનો કરાવવો ઉચિત જ છે. એ-વયે બાળકને નિશાળે બેસાડવામાં આવે તે વખતે તેને કેવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ ? નિશાળની કેળવ-

વણી બાળકોને માત્ર વિદ્યાબ્યાસ કરાવવાના હેતુથી જ આપવામાં આવતી નથી. આધુનિક નિશાળોમાં તો માત્ર પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડવા માટે અમુક પ્રકારનું શિક્ષણ જ આપવામાં આવે છે, પરંતુ નિશાળો સ્થાપવાનો અને તેમાંના અભ્યાસક્રમની રચના કરવાનો મૂળ હેતુ એવો જ છે એમ સમજવાનું નથી. બાલ્યકાળમાં બાળકના મગજમાં પૃથક્ પૃથક્ કારણોને લઈને જે અનિષ્ટ સંસ્કારો પડી ગયા હોય તે સંસ્કારો તેના મગજમાંથી દૂર કરીને તેને સ્વયં હૃદય સંસ્કારોનું આરોપણ કરવું એ જ એ નિશાળના શિક્ષણનો હેતુ છે. જે શિક્ષણ અથવા વિદ્યાબ્યાસ બાળકના વર્તનમાં અંતર જીવનમાં મોટું સુપરિવર્તન કરી શકે નહિ, તે વિદ્યાબ્યાસ કેવળ નિષ્ફળ જ કહેવાય છે. માત્ર અભ્યાસ કરી જાણનારાઓને અને અભ્યાસના સારમાં ઉંડા ઉતરી નહિ શકનારાઓને મુશ્કેલી પડતી-ગધેડા જેવા કથા છે.

यथा खरवन्दनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चंदनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि बहुम्यघ्रील्य चार्थेषु मूढाः खरवद्ब्रूहि ॥

અર્થાત્—જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગધેડો ભારને જાણે છે પણ ચંદનને જાણતો નથી, તેમ ધણી શાસ્ત્ર બધા છતાં તેનો અર્થ-સાર મહણ કરવામાં મૂઠ્ઠા હોય તે ગધેડાની પેઠે માત્ર ભાર વહન કરે છે. માત્ર પરીક્ષા પસાર કરી જવાથી વિદ્યાર્થીઓને એ ચંદનનો જોખો જેવનાર ગધેડાની અવસ્થામાં જ આવી રહેલા સમજવા. તેટલા માટે શિક્ષણક્રમ અને શિક્ષણપદ્ધતિ એવા પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ કે તેથી ‘શિક્ષણ’ શબ્દમાં સમાવેશો વાસ્તવિક અર્થ સાર્થક-સફળ થાય. જે નિશાળ આ હેતુ સિદ્ધ કરી શકે નહિ તે નિશાળને ‘નિશાળ’ કહેવી જોઈએ નહિ, અને ત્યાં અપાતા શિક્ષણને ‘શિક્ષણ’ કહેવું જોઈએ નહિ પણ અભ્યાસ કરાવવાનું એક જડ ધંત્ર કહેવું જોઈએ કે જે કરો અર્થ સમજ્યા વિના પોતાની મેળે એક ગતિમાં ફર્યા કરે છે અને પરણી પેઠે માત્ર કામ જ આપી શકે છે. (૭૨)

[શિક્ષણ બાળકની જીવિ ઉપર કેવી અસર નીપજાવે તે નીચેના શ્લોકમાં ચિત્રપટ્ટની ઉપમાદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.]

बुद्धिपटे शिक्षणात्मको वर्णः । ७६ ॥

જ્ઞાનાંધાવરણક્ષયોપશમતઃ પ્રાપ્તો વરો હૃત્પટો ।

માત્રાદેઃ શુભયોગતોત્ર પતિતાઃ સત્સંસ્કૃતેર્વિન્દવઃ ।
 યાવચ્ચાત્ર તથાપિ સુન્દરતરો વર્ણઃ સુશિક્ષાત્મકઃ ।
 નો પૂર્યેત ન તાવતાઽતિરુચિરો દૃશ્યેત ચેતઃ પટઃ ॥

બાળકના બુદ્ધિપટમાં શિક્ષણનો રંગ.

હાવાર્થ તથા વિવેચન—કાઈ પણ જાતનો નકશો ચિતરવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ નકશાનો પટ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી જે પ્રકારન ચિત્રો ચિતરવાનાં હોય તેનાં ટપકાં પાડવામાં આવે છે, અથવા રૂપરેખાઓ આંકવામાં આવે છે, અને પછી તેની અંદર જુદા જુદા રંગો પૂરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બાળકનું હૃદય યા તેની બુદ્ધિ એ પણ એક નકશા પટ છે. તે પટ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના આધુનિક અથવા પૂર્વકાલીન ક્ષયોપશમ આદિથી તૈયાર થાય છે, એટલે તે પટ આગલા બચથી જ ધરે બાગે સાથે આવે છે. તેમાં ગર્ભાવસ્થામાં અને જન્મ પછી રક્ષક માત આદિના શુભ યોગથી અને તેની સારા પ્રકારની માવજતથી સારા સંસ્કાર રૂપી ટપકાં પડે છે, અથવા રૂપરેખાઓ અંકાય છે. તથાપિ જ્યાંસુધી નૈતિક ધાર્મિક શિક્ષણરૂપ જુદા જુદા રંગો તે રૂપરેખાઓમાં પૂરવામાં નથી આવ્યા ત્યાંસુધી તે પટ સુંદર દેખાતો નથી, અને નકશો પૂર્ણ થયો નથી. માટે બાળકના બુદ્ધિરૂપ પટની અંદર સુશિક્ષણરૂપી રંગ પુરાવાની પ્રથમ જરૂર છે. એ રીતે રૂપકોપમાદ્વારા બુદ્ધિપટ અને ચિત્રપટ સમાનતા દર્શાવી અને હિતમય પટમાં આલેખવાનું કાર્ય ફરી રીતે ચાલે છે તે સમજાવ્યું. ચિત્રપાટી જેવી રીતે હસ્તકૃત હોય છે, તેવી જ રીતે તેને સમજાવ્યું. જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ક્ષયોપશમના પ્રમાણ પ્રત્યવાય આવતો નથી. એ અને એ બુદ્ધિપટમાં સુશિક્ષણરૂપ રંગ એટલે સુધી પહોંચતાં પહેલાં આવી જાય એટલું તો ખરું કે એ રંગથી તે બુદ્ધિ અને નિશાળના અભ્યાસક્રમમાં અને તેમાં જે ઉચ્ચ ગુણો હોવા આવશ્યક વપનો ફરવનો ઉચિત જ છે. એ-વચ નથા ગર્ભ પછીના સંસ્કારોવડે જ તે વખતે તેને કેવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરાવવાનો સુંદર દેખાવમાં રજુ કરવો

ઉપરાંત ખીલું કશું કરવાને સમર્થ હોતું નથી. છતાં નકસો સંપૂર્ણ કરવાને માટે જેમ રંગોનીએ જરૂર છે તેમ મનુષ્યના કુદરતી—જન્મથી જ પ્રાપ્ત થએલા ગુણોના વિકાસને અર્થે શિક્ષણની પણ જરૂર છે. (૭૩)

[શિક્ષણની અવશ્યકતાનું સૂચન કર્યા પછી, હવે એ શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ કવી હોવી જોઈએ તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે;]

શિક્ષણપદ્ધતિપ્રકારાઃ । ૭૪ । ૭૫ ॥

स्याच्चेच्छिक्षणपद्धतिर्विरहिता धर्मेण नीत्या तदा ।
 कृत्याकृत्यविवेकशून्यमतिदा शान्त्युज्झिता राजसी ॥
 किं चेयं व्यवहारमार्गमपि नो साध्यक्रमाद्दर्शयेत् ।
 सा ज्ञेया किल तामसी विपद्गरी लोकद्वये दुःखदा ॥
 या वर्गत्रयसाधिनी व्यवहृतेर्नीतिश्च धर्मस्य वा ।
 स्पष्टं मार्गनिदर्शिनी सरलतानिःस्वार्थबुद्ध्यर्पिणी ॥
 शुभ्रा सत्त्वपदा सदैव सुखदा लोकद्वयार्थप्रदा ।
 शिक्षापद्धतिरुत्तमा जगति सैवौचित्यमापद्यते ॥

શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રકાર.

હોવાર્થ—આજકાલ હાલમાં ધાર્મિક વૃત્તિસ્ફુરણમાન રહે અને શ્રદ્ધા-પૂર્વક ધર્મ તરફનું વલણ રહે તેટલું શિક્ષણ આપતી શિક્ષણપદ્ધતિમાં રહેવું જોઈએ. જે તેટલું પણ ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ ન ઉમેરાયું હોય તો તે પદ્ધતિનો રંગ છુદ્ધિપટમાં જરાજર ખીલતો નથી અને તે પદ્ધતિ 'રજ્જ-ગુણી' ગણાય એટલે તે શિક્ષણથી આત્માની ખરી શાન્તિ મળી શકતી નથી. જે પદ્ધતિમાં ધર્મ અને નીતિનાં તત્ત્વો તો ન હોય, પણ વ્યાવહારિક કુશળતાનાં તત્ત્વોનો પણ સમાવેશ કરવામાં ન આવ્યો હોય તે કેળવણી નૈતિક અને ધાર્મિક પાયાથી ઉપરથી બાળકને ઉતારી પાડનાર હોવાથી સૌંદર્ય

અને શાન્તિ એ બન્ને ગુણોથી રહિત હોવાને લીધે કાળા રંગની 'તમો-ગુણમયી' ગણી શકાય. (૭૪)

જે પદ્ધતિ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણ વર્ગનાં સાધનોનું દિગ્દર્શન કરાવવાની સાથે વ્યવહાર, નીતિ અને ધર્મના માર્ગનું સ્પષ્ટ બાન કરાવે છે એટલે કે વ્યાવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક એ ત્રણેનાં તત્ત્વોને યથાપોચા અવકાશ મળવાથી જે કેળવણી બાળકને સામાન્ય પદાર્થવિજ્ઞાનનો બોધ કરવા ઉપરાંત હૃદયમાં સરસતા, નીતપદ્ધતા, નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ અને પરમાર્થ-પ્રવૃત્તિનાં ખીજ રોપે છે, એદિક અને પારલૌકિક બંને પ્રકારના સુખના હેતુઓ ઉપર દૃષ્ટિ કરાવી બંને લોકનું હિત સધાવે છે, તે કેળવણી 'ઉ-જ્જવલ-સત્ત્વગુણમયી' એક ગણાય છે. શાસ્ત્રીય અને લૌકિક એ બંને દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ જગતમાં ઉત્તમ અને ઉચિત ગણી શકાય. (૭૫)

વિવેચન—સમસ્ત જગતમાં ત્રણ ગુણો વિસ્તરેલા છે : સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્. સત્ત્વગુણ સુખપ્રેરક છે, રજસ્ સુખદુઃખપ્રેરક છે અને તમસ્ દુઃખપ્રેરક છે : એ જ પ્રમાણે જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુના ત્રણ બેદો વિકાસનાં ગુણને અનુલક્ષીને લેખ્યા છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. શિક્ષણ પદ્ધતિના પણ એ જ ક્રમે ત્રણ પ્રકાર લેખી શકાય : સાત્ત્વિક, રજસ્ અને તામસ. સાત્ત્વિક પદ્ધતિ ઉત્તમ પ્રકારની, રજસ્ મધ્યમ પ્રકારની અને તામસ શ્વાતો નથીની સમજવી. મોત્તેન કહે છે કે માત્ર સ્થૂળ વ્યાવહારિક કેળવણી પ્રથમ ગુણી વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ શારદાદેવીની કૃપા અને પ્રસાસમાનતા દર્શાવી બેભાનપર છે : એ જ તામસ પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિ છે તે સમજાવ્યું. ચિત્રપાંત્રીની ગંધવિનાની માત્ર ધનપ્રાપ્તિ કરાવનારી નથી તેને સમજ પડે. જ્ઞાનાવસ્થામાંની સાથે વળગેલા સંસ્કારોને ઉચ્ચ પ્રત્યવાય આવતો નથી. આ અને પરંતુ અનેકાનેક છગકપટ અને કુદ્ધ સૂઝી પહોંચતાં પહેલાં આની જાણ થઈ ધનપ્રાપ્તિ કરી સંસારબંધમાં ગુન્હાને નિશાળના અભ્યાસક્રમમાં બેઠાને કેળવણીને 'તમોગુણમયી' સમવધનો હાવવો ઉચિત જ છે. એ-વધ કેનો વિકાસ તો થાય છે ખરો, તે વૃદ્ધિ તેને કેવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરે તેથી કયો પણ લાભ ન

યતાં ધણે ગેરલાભ થવા પામે છે. ‘રમેગુણી’ શિક્ષણ ‘તમેગુણી’ કરતાં કેટલેક અંશે ઝડીઆતું છે. નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે અને તે સાથે વ્યવહારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે, પરંતુ ધાર્મિક શિક્ષણથી વંચિત રહે, તો તે વિદ્યાર્થી રમેગુણી શિક્ષણ પામેલો લેખાય. આ શિક્ષણમાં ભલે નીતિનો સમાવેશ થાય, પરંતુ વિદ્યાર્થીના અંતરમાં તે નીતિનું પાચન થતું નથી : આથી નીતિસંબંધી ઘણુંએ જ્ઞાન તે વિદ્યાર્થી ધરાવતો હોય છે, નીતિ-સંબંધી કેળવણીની પરીક્ષા લેવામાં આવે તો કદાચ તે વિદ્યાર્થી તેમાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ પણ નીવડે, પરંતુ તે જ નીતિનું પાચન નહિ થવાથી વ્યવહારમાં નીતિપુરઃસર વર્તવાની અભિલાષા તેના હૃદયમાં જાગૃત થતી નથી અને તેથી નીતિનું શિક્ષણ પામ્યા છતાં તે નીતિમાન માણસ બનવા પામતો નથી. ધર્મની કેળવણીના અભાવે અને માત્ર નીતિનું લુપ્ત શિક્ષણ અપાતું રહેવાને પરિણામે આ પ્રકારની રમેગુણી શિક્ષણપદ્ધતિનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. આજકાલ આપણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને જે પ્રકારની કેળવણી અપાય છે તે કેળવણી ‘રમેગુણી’ એટલે મધ્યમ પ્રકારની છે. એ શાળાઓમાં નીતિની કેળવણી અપાય છે, પરંતુ એ નીતિને વિદ્યાર્થીઓ પચાવી શકતા નથી અને તેથી એ નીતિશિક્ષણ તેમને સદ્વર્તનશીલ બનાવવાની કશી જામીનગીરી આપતું નથી. “પ્લેટોની શિક્ષણકળાનાં સૂત્રોને અવલખીને કરાવાએલા અભ્યાસના પરિણામમાં વિદ્યાર્થી જે કંઈ શીખેલો છે તેના તે તત્વાર્થ સમજ્યો કે નહિ, અથવા તો તેણે વિધાને પોતાની જ કરી લીધી છે કે નહિ તે વાતની તપાસ કરવા માટે વિદ્યાર્થી પાસે જે કંઈ તે શીખેલો હોય તેના જૂદા જૂદા સેંકડો પદ્ધતિએ ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પરત્વે ઉપયોગ કરાવવો જોઈએ. જે વસ્તુ જે રૂપમાં આપણે ખાધી હોય તે જ વસ્તુનું તે જ રૂપમાં વમન કરી નાંખવું એ અજીજ અને મંદાસિ બતાવનારું છે, એટલે કે જે વસ્તુ પચાવવાને અર્થે જે રૂપે જે સ્થિતિમાં પેટમાં નાંખવામાં આવી હોય તે વસ્તુ જ્યાંસુધી રૂપાન્તરને પામે નહિ ત્યાંસુધી પેટ પોતાની દરજ્જા જાળવી નથી એવું કહેવામાં પાધ નથી.” આઈઝલ એન્ટેનના આ શબ્દો અદ્વરશઃ સત્ય છે. આપણી હાલની શાળાઓમાં જે

વ્યવહાર તથા નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે શિક્ષણનું વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં વખત કરી નાંખે છે અને પછી તેઓ સંતુષ્ટ થાય છે. તે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીના મગજની નસોનસમાં ઉતરીને પોષણ આપનારૂં થઈ પડે છે કે નહિ તેની દરકાર રાખવામાં નહિ આવતી હોવાથી એ લુપ્ત શિક્ષણ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડતું નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડવા જેટલા જ લાયક બનાવી શકે છે. આ રજી-ગુણી શિક્ષણપદ્ધતિને સુધારીને તેને સાત્વિક બનાવવામાં આવે તો તેથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના રૂઢિચુસ્ત સાથે તે જ્ઞાતજ્ઞાત થઈ જાય અને તેથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને મોટો લાભ થાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી એ પ્રકારે આપવામાં આવે કે જેથી વિદ્યાર્થી વ્યવહારકુશળ, નીતિમાન, સરસ પરમાર્થવૃત્તિવાળો, ધર્મરતિ અને દેશસેવક બને તો એ કેળવણી ઉત્તમ વર્ણધુક્ત અને સાત્વિક સેખાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી વિદ્યાર્થીના વર્તન ઉપર અસર કરનારી ન નીવડે તો તે અર્થહીન કેળવણી 'સાત્વિક કેળવણી' ની ગણનામાં આવી શકે નહિ પણ તે 'રજીગુણી કેળવણી' જ સેખાય. સાત્વિક કેળવણીની ઉત્તમ અસર એ છે કે તે ધર્મોપદેશ મોક્ષનું દિગ્દર્શન કરાવે છે અને ઐહિક સાથે આધુનિક સુખની અભિલાષા વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરી તેને ઉચ્ચપથગામી બનાવે છે. એ પ્રમાણે 'આત્મદિત્તર' દૃષ્ટિથી જોતાં જે કેળવણી ઉત્તમ લાગે તે જ કેળવણી પશુત્તઃ 'કેળવણી' અથવા 'શિક્ષણ' ના નામને સાચક કરનારી સેખાય છે. (૭૪-૭૫)

[એ ત્રણ પ્રકારની કેળવણી પૃથક્ પૃથક્ કેવી અસરો નીપજાવે છે તે અદર્શવાચક છે :-]

ત્રિવિધશિક્ષણપદ્ધતિપરિણામઃ : ૭૬ મ

દુર્નોતિ દુરિતં તથા વિટરુને વિદ્યાધમા તામસી ।
વિત્તેહા વિવિધા ^{જે-વધે કેળવણી} ^{એ-વધે કેળવણી} ગાસર્કિં ચ યા રાજસી
શ્રાન્તં યશ્ચિત્ પ્રકારેના અભ્યાસ કરતે તેમાંણિકત્વં તથા ।

ચારિત્રં સુનયં વિશોધયતિ સા વિદ્યા ચ યા સાત્ત્વિકી ॥

તામસી રાજસી અને સાત્ત્વિક પદ્ધતિનું પરિણામ.

હોવાર્થ—તમોગુણુ વિશિષ્ટ તામસી કેળવણી માણસને નીતિથી બ્રહ્મ કરી અનીતિને માર્ગે ધસડી જાય છે, અને પાપની વૃત્તિઓને પોપણ આપી ધર્મથી પતિત કરે છે. આ કેળવણી અંધમ હોવાથી ત્યાજ્ય છે. રજોગુણુ વિશિષ્ટ રાજસી કેળવણી વિવિધ પ્રકારની તૃષ્ણાના તંતુઓને લંબાવે છે, ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખમાં આસક્તિ વધારે છે, દ્રવ્યના લોભને લીધે બહુ અનર્થ નિપજાવે છે, તે મધ્યમ પ્રકારની અને આત્મહિતકર નહિ હોવાથી આદરણીય નથી. પણ જે શિક્ષણપદ્ધતિ સત્ગુણુ વિશિષ્ટ સાત્ત્વિક છે તે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું રક્ષણ કરે છે, પરોપકાર કરવાનું શિક્ષણ આપે છે, સત્યવાદી, પ્રામાણિક રહેવાનો પાઠ શિખવે છે, અને નીતિના માર્ગમાં દૃઢતા કરાવી ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ કરાવે છે. તે વિદ્યા ઉત્તમ હોવાથી આદરણીય છે. તેથી આ ત્રીજા પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિ જ સર્વત્ર નિપત થતી જોઈએ. (૭૬)

વિવેચન—જે ત્રણ પ્રકારના ગુણોથી યુક્ત શિક્ષણ કહેવામાં આવેલું છે તે ત્રણ પ્રકારના ગુણોનાં લક્ષણ 'ભાવપ્રકાશ' નામક ગ્રંથમાં કહેવામાં આવેલાં છે. તમોગુણુનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:-

નાસ્તિક્યં સુવિવિષ્ણતાઽતિશયિતાઽલ્પ્યં ચ દુષ્ટા મતિઃ ।

પ્રીતિર્નિન્દિતકર્મશર્મણિ સદા નિદ્રાલુતાઽહર્નિશમ્ ॥

બજ્જાનં કિલ સર્વતોમિ સતતં ક્રોધાન્વતા મૂઢતા ।

પ્રત્યાતા હિ તમોગુણેન સહિતસ્તૈતે ગુણાથેતસા ॥

અર્થાત—નાસ્તિકતા, અતિશય ખેદ, અતિશય આલ્સ્ય, દુષ્ટ મતિ, નિન્દિત કર્મોદ્દેશમાં પ્રીતિ, અહર્નિશ નિદ્રાલુતા, અજ્ઞાન અને સર્વતઃ સતત ક્રોધાન્વતા તથા મૂઢતા એ તમોગુણુયુક્ત ચેતસના ગુણુ કહેલા છે. રજોગુણુનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહેલાં છે:-

ક્રોધસ્તાઙનશીલતા ચ બહુલં દુઃખં સુલેચ્છાવિકા ।

દંભઃ કામુકતાપ્યલીકવચનં ચાધીરતાહંકૃતિઃ ॥

લેખ્યાંદભિમાનિતાડતિશયિતાડનન્દોડધિકચાટનં ।

પ્રત્યાતા હિ રજોગુણેન સહિતસ્યંતે ગુણાચેતસઃ ॥

અર્થાત્—ક્રોધ, તાડનતાપરતા, ધણું દુઃખ, સુખની અધિક છાજ, દંભ, કામુકતા, જૂઠાં વચન, અધીરતા, અહંકાર, ઐશ્વર્યજન્ય અભિમાન, અધિક આનંદ અને અટનઃ એ રન્યેગુણુ વિશિષ્ટ ચેતસૂના ગુણુ કહેલા છે. આથી એક સત્વગુણુનાં લક્ષણુ આ પ્રમાણે દર્શાવેલાં છે —

આહિતન્યં પ્રતિમગ્ન્ય મોજનમનુતાપશ્ચ તથ્યં વચો ।

મેવાનુદિષ્ટિતક્ષમાશ્ચ કરુણા જ્ઞાનં ચ નિર્દમ્બતા ॥

કર્માનિદિતમસ્પૃહં ચ વિનયો ધર્મઃ સંદેવાદરા—

દેતે સત્ત્વગુણાશ્વિતસ્ય મનસો ગીતા ગુણા જ્ઞાનિભિઃ ॥

અર્થાત્—આસ્તિકતા, અનપાન વહેંચીતે જમવાની ટેવ, અનુતાપ, નાત્ય વાણી, મેધા, બુદ્ધિ, ધૈર્ય, ક્ષમા, કરુણા, જ્ઞાન, નિષ્કપટ ભાવ, અનિર્દિત અને સ્પૃહારહિત કર્મ તથા નિરંતર આદરયુક્ત વિનય અને ધર્મઃ એ સત્વ-ગુણુયુક્ત ચેતસૂના ગુણુ કહેલા છે.

દરેક શિક્ષણુપદ્ધતિમાં ઉપર કહેલા ત્રણુ ગુણુમાંનાં દરકોષ એક જ ગુણુ રહેલો હોય છે એમ સમજવું નહિ. ત્રણુ ગુણુતો અંશ તેમાં મિશ્રિત ભાવે રહેલો હોય છે, પરંતુ ત્રણુમાંથી કોઈ એક ગુણુ ખીલ ગુણુ કરતાં વિશિષ્ટપણે પ્રવર્તી રહેલો હોય છે અને તેથી તે શિક્ષણુ તે વિશિષ્ટ ગુણુ-યુક્ત લેખાય છે. એ નિયમાનુસારે તમોગુણી, રજોગુણી અને સત્વગુણી શિક્ષણુ મનુષ્યને દેવા પ્રકારનાં લાભ હાનિ કરે છે અને ચેતસૂને—મનને કેવી અમરુ કરે છે તે ઉપર જણાવેલાં તેનાં લક્ષણુ ઉપરથી સહેલાઈથી સમજી દેનીતિ દર્શિત તથા ક્રિતમ શિક્ષણુ સત્વગુણુવિશિષ્ટ સમજવું અને નિષ્ઠ પ્રકારનાં હોઈ ત્યાજ્ય

ચતુર્થ પરિચ્છેદ.

શિક્ષક અને શિક્ષણ.

કીટલા: શિક્ષક: ૧ । ૭૭ । ૭૮ ॥

કાલો યં સફલસ્તદા યદિ ભવેત્પ્રામાણિક: શિક્ષક: ।
 સત્યાચારવિચારકાર્યનિપુણ: સૌજન્યશાલી બુધ: ॥
 શિષ્યાણાં હિતાચિન્તકશ્ચ ચતુરશ્ચિત્તે પ્રસન્ન: સદા ।
 નિઃસ્વાર્થ: કરુણાપર: સહૃદય: પૂજ્ય: પવિત્ર: પર: ॥
 હૃદ્વાલસ્ય નિરીક્ષ્ય યં પ્રમુદિતં પ્રેમ્ણા સુપુટં ભવે-
 ચ્છ્રોતું યદ્વચનં પ્રસન્નમનસો વાંચ્છન્તિ વાલા: સદા ॥
 યં શિષ્યા ગુરુભાવતો હૃદિ મુદા મન્યન્ત એવ સ્વતો ।
 યોગ્યો વાલકશિક્ષણે સ મનુજો વિદ્યાર્થીવર્ગાર્ચિત: ॥

શિક્ષક કેવો હોયો જોઈએ ?

જ્ઞાવાર્થ—વિદ્યાર્થી અવસ્થાની સજ્જતાનો આધાર કેટલેક અંશે શિક્ષકની યોગ્યતા ઉપર રહેતો છે. બાળકોને દેશરક્ષી આપનાર શિક્ષક અ-સત્યવાદી, અપ્રામાણિક ન હોય, આચાર વિચારમાં શુદ્ધ અને કર્તવ્યનિપુણ હોય, જેની વાણીમાં અને કૃતિમાં સુજનતા સ્ફુરી રહી હોય, વિદ્યાર્થીઓનું હિત જેના હૈયામાં રમી રહ્યું હોય, દેશ માળને જાગૃતનાર ચાલાક અને વિદ્વાન હોય, ચિત્તમાં હમેશા પ્રસન્નતા જારી હોય, સ્વાર્થશુદ્ધિ ખીસકુલ ન હોય, હૃદય હમેશા કૃપાથી આર્દ્ર રહેતું હોય, જે વિદ્યાર્થીઓનો સાચો મિત્ર હોય, અને જેની પવિત્રતાથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પોતાની મેળે તેના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ પ્રકટ થાય, એવી યોગ્યતા જેનામાં હોય તે જ માણસ શિક્ષક પદને યોગ્ય બની શકે છે. (૭૭)

જેને જેવાથી બાળકોનાં મન જાણે, યમને જોતાં હોય તેમ બચ-
 ીત ન બને, કિન્તુ જાણે પોતાના પૂજ્ય પાળકને જોતાં હોય તેવી
 રીત પ્રેમથી પ્રકુષિત અને પ્રસન્ન રહે, તેમ જ જેનાં હિતવચનો અને
 દિશાવચનો એવી શૈલીથી બોલાતાં હોય કે બાળકો અત્યન્ત ખુશાલી સાથે
 તે વચનો સાંભળવાને તૈયારી રહ્યાં હોય, અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે વચનો
 માન્ય કરે, તેમ જ જેના નિર્દોષ વર્તનથી આકર્ષણિકા વિદ્યાર્થીઓ તેને
 હર્ષપૂર્વક પોતાની મેળે જ ગુરુભાવથી માનતા હોય, વિદ્યાર્થી વર્ગને માનનીય
 અને ઉપર કહેલી ચોખ્ખતાવાળો માણસ બાળકોને કેળવણી આપવાને લાયક
 શિક્ષક બની શકે છે. (૭૮)

વિવેચન—ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ અને શિષ્ય પ્રતિ ગુરુનો
 ભાવ એ બન્ને ગુણોથી એક વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસમાં જરૂરી
 નીવડી શકે છે તેટલો સફળ પોતામાં ગમે તેવી ચપલ બુદ્ધિ હોય
 અને ગુરુમાં ગમે તેટલું જ્ઞાન ભર્યું હોય તોપણ તે નીવડી શકતો નથી.
 આ કારણથી ગુરુની ચોખ્ખતા એવી હોવી જોઈએ કે જેથી શિષ્ય તેના પ્રત્યે
 પૂજ્ય ભાવ ધારણ કરે. શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલાં ગુરુમાં
 શિષ્ય પ્રતિ પુનઃવત્ વત્સલ ભાવ હોવાની જરૂર છે. જે ગુરુઓ શિષ્યોત્તમ
 આકર્ષણ પોતાની અતુલ વિકૃત્તાવડે અથવા તો ચમત્ક્રમથી સોદીવડે કરે
 છે તે ગુરુઓ વત્સલ ભાવની ન્યૂનતાથી પોતાના કાર્યમાં સફળ નીવડતા નથી. આ
 કારણથી ગુરુમાં અનેક શાન્ત અને સરલ ગુણો હોવાની આવશ્યકતા છે. વળી બા-
 ળકની ભવિષ્યની જાંદગીને ઘડનાર જેવી રીતે માતાપિતા હોય છે તેવી જ રીતે
 શિક્ષક પણ હોય છે અને શિક્ષકના બોધ તથા વર્તનની છાપ બાળકોપર
 પડે છે, એ કારણથી નીચિના ગુણોથી યુક્ત શિક્ષક પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને માટે
 હોવાની જરૂર છે. જે શિક્ષક અમલવાદી, અપ્રામાણિક અને માદાં આચર-
 જોવાળો હોય છે તો શિષ્ય પણ તેના વર્તન પ્રમાણે વર્તવામાં દોષ લેખ-
 તો નથી. એ કારણથી શિક્ષક સદ્ગુણયુક્ત જ હોવો જોઈએ. મોતને કશું
 છે કે " છોકરાંનાં સગાં સંબંધીઓને હું વિચારના કરૂં છું કે તેમણે જ્ઞાન-
 સંપન્ન શિક્ષક શોધી કાઢવા કરતાં મુરત શિક્ષક શોધી કાઢવાને માટે કાળજી

રાખવી જોઈએ. અલગત, પૂર્વોક્ત ઉભય ગુણોવાળો શિક્ષક જડે તો શોધી કાઢે, પરંતુ તે ઉભય વર્ગના શિક્ષકોમાંથી કેવળ જ્ઞાનસંપન્ન શિક્ષકના કરતાં સૌથી સારી રીતભાતવાળા અને વિનયશીલ શિક્ષકને પસંદ કરવાથી સારું થશે. ” આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે એક શિક્ષકમાં જે પ્રધાન ગુણ હોવાની જરૂર છે તે તેના આંતરુ સદ્ગુણોની છે, તેનામાં ઝોછી કે વધુ વિદ્વતા હોય તે બાબત પ્રધાન નથી પણ જાણુ છે. આજકાલ ઉંચી પરીક્ષાઓ પસાર કરીને વિદ્વાન્ બનેલા શિક્ષકોને શાળાઓમાં રોકવાનું પસંદ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેઓના ગુણો તરફ ઝોછું લક્ષ આપવામાં આવે છે, તે રીતિ શિક્ષકની પસંદગીને ખાટે ઈટ નથી. ગુરુ તરીકેના ધંધો અતિપવિત્ર અને પુણ્યકારક છે. એ ધંધો કરવાથી કાંઈ અતુલ ધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ તે ધંધો બવિધ્યની પ્રજાનું હિત કરનારો હોઈને જ સમગ્રા ધંધામાં પ્રથમ પદે વિરાજે છે. ગુરુના નિર્વાહને અર્થે તેને ન્યૂનાધિક ધન મળે એ આવશ્યક છે, પરંતુ તે ધન તેમના શ્રમના પ્રમાણપુરઃસર નથી જ અપાતું : એક બાળકને નીતિમાન, સદાચારી, ઉચ્ચભાવનાયુક્ત અને વિદ્વાન્ બનાવનાર ગુરુને તો અતુલ રાજ્યસંપત્તિ આપવામાં આવે તો જ તેનો એને પૂરતો ખર્ચો આપવામાં આવેલો લેખાય; પરંતુ તેટલું ધન તેમને ન મળે તો તેથી અસંતુષ્ટ ન થતાં જગતના હિતને અર્થે તેમણે એ ધંધો સ્વીકાર્યો છે એમ જ સમજવું જોઈએ. જો એ હિતદૃષ્ટિથી જ ગુરુ તરીકેના પવિત્ર ધંધો તેઓ કરે, તો જ તેઓ ખરા ગુરુ અને મહાત્મા લેખાવાને પાત્ર કહેવાય; નહિતો ધનપ્રાપ્તિ તો અનેક દુષ્ટ ધંધાઓથી પણ થઈ શકે છે, અને ધન એ કાંઈ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી. ગુરુમાં એક ગુણની વિશેષે કરીને જરૂર છે તે શાંત પ્રકૃતિ અને મધુરી વાણીની છે. શાંતિપૂર્વક અને મીઠી-વત્સલ વાણીવડે ગુરુ પોતાના શિષ્યને જે કાંઈ જ્ઞાન કે વિદ્યા આપી શકે છે તે તેને ભય આપવાથી કે સજ્જ કરવાથી આપી શકાતી નથી. જે ગુરુને જોઈને શિષ્યો ભય પામે તે ગુરુને શિષ્યો પોતાનો શત્રુ માને છે અને તે શત્રુ ગમે તેવી હિત કરનારી વિદ્યા આપતો હોય, તોપણ શિષ્યોની સંકુચિત થએલી વૃત્તિ તે વિદ્યાને ગ્રહણ કરવા કદાપિ તત્પર થતી નથી,

અને તેઓ ગુરુ પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ ધરાવતા નથી. અનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે
અहिंसयैव शिष्याणां कार्यं येयोनुशासनम् ।

वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥

અર્થાત્—ધર્મને ઈચ્છનારા વિદ્યારુએ શિષ્યોને માર્યા વિના સારી રીતે
શીખામણ આપીને બણાવવા અને વાણી પણ ધીમી તથા મધુરી બોલવી
ગુરુની ઉત્તમ પદવી દુઃખકર હોવા છતાં કેવી કલ્યાણકર છે, તેનું એ
દૃષ્ટાંત મહાભારતના આદિ પર્વમાં દ્રોણાચાર્યનું આપેલું છે. દ્રોણાચાર્યનો પુત્ર
અશ્વત્થામા એક વાર ખીન્ન ધનવાનોના પુત્રોને દૂધ પીતા જોઈને પોતાને
દૂધ નહિ મળવાથી રડવા લાગ્યો. દ્રોણાચાર્ય ગાય મેળવવાને બહુ યત્ન
કર્યો પણ ક્યાંય ગાય મળી નહીં. પછી ખીન્ન બાળકોએ અશ્વત્થામાની
રક્તરી કરી દૂધ જેવું ચોખ્ખાનું પાણી તેને પાતું એટલે અશ્વત્થામા પોતે
દૂધ પીધું એમ માનીને આનંદથી નાચવા લાગ્યોઃ આથી અશ્વત્થામાની
પિતા ગરીબ દ્રોણને સોદા ધિક્કાર આપવા લાગ્યા; છતાં દ્રોણાચાર્ય મનમાં
ચિંતવ્યું કે “જો કે વિગ્રેથી ત્યજ્યેસો અને નિન્દાએસો હું દૂર રહું પણ
ધનની ઇચ્છાએ કરીને પાપિષ્ઠ પરસેવા તો કઈ નહિ.” પછી બાળકોને
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાનો ઉદ્દેશ દ્રોણાચાર્ય પુનઃ ચાલુ કર્યો પરન્તુ દૂધને માટે
રડતા પુત્રની દયાથી ઉરકેરાઈને ધનને અર્થે નોકરી ચાકરીનો સ્વીકાર કર-
વાનું ઉચિત માન્યું નહિ, કારણકે શિક્ષારુનો ધંધો ધનવાનોના ધન
કરતાં વિશેષ માનપ્રદ અને પવિત્ર છે એવું દ્રોણાચાર્ય જાણતા હતા. માટે
એ ઉત્તમ પદવીને સાર્યક કરાય તેવી રીતે જ શિક્ષકોએ વર્તવું એ તેમનો
પરમ ધર્મ છે. (૭૭-૭૮)

[ઉક્ત ગુણોથી યુક્ત અર્થાત્ લાયક શિક્ષક ન હોય તો શિષ્યને કંઈ અ-
નિષ્ઠ શિક્ષણ મળે તે હવે દર્શાવાય છે :]

योग्यशिक्षकंविना शिक्षणनिष्फलता । ૭૯ ॥

शिक्षा श्रेष्ठतरास्तु शास्त्रनिपुणैः प्राज्ञैर्जनैर्निर्मिता ।
शिष्टो नो यदि शिक्षको भवति सा शिक्षा पुनर्निष्फला ।

શાલાઃ સન્ત્યજ્ઞુકારિણઃ પ્રકૃતિતઃ પશ્યન્તિ યદ્યદ્દૃશં ।
માન્યે મુખ્યજને તથાઽનુકરણે પ્રાયો યતન્તે સ્વયમ્ ॥

યોગ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—શિક્ષણમાં ચલતાં પુસ્તકો ગમે તેટલાં હોય પ્રકારનાં હોય અને ગમે તેવા સામ્રાજ્યેતા દેશ કાળ રૂપ પ્રાજ પુરુષોનાં રચેલાં હોય તથાપિ તે સ્વતઃ જડ હોવાથી શિક્ષકની આગ્રહિત શિક્ષણ પૂરું પાડે છે, એટલે તે શિક્ષણની સફળતા શિક્ષકની શિષ્ટતા-યોગ્યતાને આધારી છે. જો શિક્ષક શિષ્ટતાસંપન્ન-લાયક ન હોય તો હોય પ્રકારનાં પુસ્તકોની અંદર ગોઠવેલી સારી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાયે નિષ્ફળ થઈ પડે છે, કારણકે બાળકોની પ્રકૃતિ પ્રાયે અનુકરણથીયે હોય છે તેમાં પણ માનનીય મુખી માણસનું ચારિત્ર્ય માફ હોય અથવા હલકું હોય તથાપિ તેને સાફ સમજ તેની નકલ કરવાની કોશિશ સત્વર થાય છે; એટલે હોય શિક્ષણની બાળકોના મગજ ઉપર જે અસર થવી જોઈએ તે અસર નાલાયક શિક્ષકોના વિરૂદ્ધ વર્તન જોવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થવા પામતી નથી; માટે શિક્ષક પૂરતી હાયકીવાળો હોવો જોઈએ. (૭૯)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે એક શિક્ષણ જો શુર તરીકેની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવે છે, તો તે શિષ્યના મગજ ઉપર સારી છાપ પાડી શકે છે. તેથી હલકું શિક્ષક ગમે તેવો વિદ્વાન હોય, પરંતુ જો શિષ્ટતા-યોગ્યતાવાળો ન હોય તો તેના વડે શિષ્યને અપાએલું શિક્ષણ નિષ્ફળ ન નીવડે છે; કારણકે પુસ્તકો વાંચવાથી મગજ જેટલી ત્વરાથી બોધ મહણ કરી શકે છે તે કરતાં વિશેષ ત્વરાથી શિષ્યની આંખો શિક્ષકના સદ્-સદ્વર્તનનો અને ઠાન સારી-માઠી વાણીનો સુબોધ-કુબોધ ગ્રહણ કરે છે; તેથી પુસ્તકોમાં અપાએલા જ્ઞાન કરતાં શિક્ષકના ચારિત્ર્યદ્વારા અપાતું જ્ઞાન વિશેષ અસરકારક નીવડે છે અને તેથી બાળકને શિક્ષણ આપવાનો ક્રમ પ્રારંભના પહેલાં યોગ્ય શિક્ષકની પસંદગી કરવાનું વિસરી જવું ન જોઈએ. પુત્રોને વિદ્વાન, વિનયી અને આત્મીય જનનાવવા હોય તો તેમને યોગ્ય શિક્ષકોના હાથમાં જ મૂકવા જોઈએ. (૭૯)

[વિદ્યાભ્યાસમાં યોગ્ય શિક્ષક મળ્યા છતાં શિષ્યમાં કેટલાક દોષો હોવાથી શિક્ષણક્રમમાં વિધ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. આ દોષોનું નિમ્ન શ્લોકમાં નિર્દેશન કરવામાં આવે ॥ :]

શિક્ષણાન્તરાયાઃ । ૮૦ ॥

મૂઢો યઃ ક્ષિપતિ પ્રકૃષ્ટસમયં વાર્તાપ્રલાપે વૃથા ।
ક્રીડાં વા ભ્રમણં પ્રમાદમથવા યઃ સેવતે સન્તતમ્ ॥
વ્યાલુબ્ધો વિષયેષુ ચશ્વપલતાં ધત્તે ચ ચિત્તે ચિરં ।
વિદ્યાં સાધયિતું ક્ષમો ન સ મવેદ્ભોગી ચ યોગં યથા ॥

શિક્ષણનાં વિધ્નો.

ભાવાર્થ—જે વિદ્યાર્થી વાતુડો થઈ જેની તેની સાથે જે તે વાતો કરવામાં યા ગામગપાઠા સાંભળવામાં અમૂલ્ય સમય ગુમાવે છે અથવાતો રમત ગમતની રમૂજમાં રાત દિવસ મનને રમાડે છે, યાતો જ્યાં ત્યાં ચારે તરફ પરિભ્રમણ કરતો ફરતો ફરે છે, અથવા જે આળસુ, પ્રમાદી અને ઉધણુમી હોય છે, યા ખાનપાન અને વિષયવિકાસમાં લુબ્ધ હોય છે, અથવા ચિત્તની ચંચલતાવાળો હોય છે, તે વિદ્યાર્થી ખરેખર મૂર્ખ જ રહે છે. જેમ વાતુડો, રમતીઆળ, પ્રમાદી, ચપલ અને વિષયાસક્ત ભોગી યોગ ક્રિયા સાધી શકતો નથી તેમ ઉપર કહેલ ખરાબ દેવવાળો વિદ્યાર્થી વિદ્યા સંપાદન કરી શકતો નથી માટે વિદ્યાર્થીએ વાતો, રમત, પરિભ્રમણ, આળસ, વિષયાસક્તિ અને ચપલતા ઇત્યાદિ જે જે શિક્ષણમાં અંતરાય પાડનારા દોષો હોય તે દૂર કરવા. (૮૦)

વિવેચન—શિક્ષણને યોગ્ય સધળા સામગ્રી ઉપલબ્ધ થયા છતાં તેમાં કેટલાંક વિધ્નો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ રહે છે. આ વિધ્નો શિષ્યનાં જ દોષરૂપ લેખાય છે. વિદ્યાર્થીના ધર્મોને નહિ સમજનારા શિષ્યો વિદ્યા-ભ્યાસ કરતાં ગુરૂની પામે રહ્યા છતાં અનેક પ્રકારના દોષો કુસંગતિ આદિ દુર્ગુણોની અસરથી ધારણ કરે છે અને તે દોષો અભ્યાસમાં અંતરાય લાવ-

નારા થઈ પડે છે. આ શ્લોકમાં એક વિદ્યાર્થીની અને યોગીની સ્થિતિની સમાનતા બતાવવામાં આવી છે. ‘વિદ્યાભ્યાસ’ પણ એક પ્રકારનો યોગ છે, અને તેથી એ યોગની સાધનામાં પણ વિદ્યાર્થીને યોગીના ગુણો જ ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. વાર્તાપ્રલાપી, રમતીયાળ, પ્રમાદી, ચપળ અને વિપયાસક્ત મનુષ્ય—અર્થાત્ યોગી મનુષ્ય યોગની ક્રિયાઓમાં સ્થિર થઈ શકતો નથી અને યોગની સીદ્ધીમાં અતિ પરિશ્રમે કરીને જે યોગી પગથીઓ ઉઘે ચઢે છે તેા પુનઃ શ્રદ્ધ થઈને પતિત થાય છે. તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થી પણ ઉક્ત દોષોને લીધે વિદ્યાભ્યાસમાં સ્થિરતા સેવી શકતો નથી. અતિ આયાસવડે યોગી અભ્યાસ તે કરે છે પરન્તુ પુનઃ પ્રમાદ, વિપયાસક્તિ, વગેરે દોષો ચડી આવતાં તે સધળું ‘શીખેલું’ ભૂલી જાય છે અને અભ્યાસમાં અધઃપતિત થાય છે. ‘આજ્ઞામ્યનીતિ’માં પણ એ જ પ્રકારના આઠ દોષો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ ત્યજવા એવું ફરમાવ્યું છે :

કામં ક્રોધં તથા લોભં સ્વાદુ શૃંગારકૌતુકમ્ ।

બાલસ્યમતિનિદ્રાં ચ વિદ્યાર્થી હાષ્ટ વર્જयेत् ॥

અર્થાત્—વિદ્યાર્થીએ કામવાસના, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચ-રંગ, આલસ્ય તથા અતિનિદ્રા એ આઠનો ત્યાગ કરવો, આ સર્વ દોષો ત્યજવાનું ફરમાન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે તેથી અભ્યાસમાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ઉદ્યમ અને એકાગ્રતા એ બે અભ્યાસનાં મુખ્ય લક્ષણો છે અને એ બંને લક્ષણોને હાનિ કરનારા જે જે દોષો હોય તે દોષો દૂર ન કરવામાં આવે તેા વિદ્યાભ્યાસમાં અંતરાય નડે છે. વિદ્યાર્થીઓના ધર્મોને ભૂલી જઈને આડે માર્ગે જનારા વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેવા છુદ્ધિમાન હોય તેાપણુ ઉદ્યમ અને એકાગ્રતાને અભાવે તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં કદી સફળતા મેળવતા નથી. (૮૦)

[શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થી થઈ પડતા દોષો કહેવાયા; હવે તેને મદદરૂપ થઈ પડનારા સાધનો કયાં કયાં છે તે જણાવે છે:]

શિક્ષણસાધનાનિ । ૮૧ ॥

एकान्तस्थलसेवनं व्यवहृतौ नैश्चिन्त्यसम्पादनं ।

વ્યર્થોપાધિવિવર્જનં સ્વવિષયાદન્યસ્ય નો પ્રેક્ષણમ્ ।
 ચિત્તૈકાગ્ર્યસમર્જનં ત્રિકરણૈર્વીર્યસ્ય સંરક્ષણં ।
 યોગસ્યેવ સુશિક્ષણસ્ય કથયન્ત્યજ્ઞાનિ ચૈવં બુધાઃ ॥

શિક્ષણનાં સાધનરૂપ અંગો.

ભાવાર્થ—યોગીઓને યોગના માર્ગમાં જે સાધનોની જરૂર પડે છે, તે જ સાધનોની વિદ્યાર્થિની વિદ્યા મેળવવામાં પ્રાપ્તિ જરૂર પડે છે, જેમકે યોગીઓને યોગસાધના માટે માણસોની જ્યાં આવળ ન હોય એવા એકાન્ત સ્થળની અપેક્ષા રહે છે તો વિદ્યાર્થિની પણ પાઠ કરવા માટે તેવી જ નિશ્ચિન્તા એકાન્ત સ્થળની જરૂર રહે છે. યોગીઓને મનની સ્થિરતા માટે નિશ્ચિન્તાની જરૂર છે, વિદ્યાર્થિએ પણ તેવું જ નિશ્ચિન્તાપૂર્ણ મેળવવું જોઈએ, નહીંતો કરેલા પાઠ ભૂલી જવાય. યોગીઓને ધન, સ્ત્રી, વિગેરે ઉપાધિઓ યોગમુદ્ર કરાવે છે, માટે તે ઉપાધિઓને દૂર કરવી જોઈએ; વિદ્યાર્થિઓએ પણ તે અવસ્થામાં આ ઉપાધિની ખટપટથી દૂર રહેવું જોઈએ. યોગીઓએ યોગનાં સાધનો સિવાય બીજા વિષય તરફ ચિત્ત દોડાવવું ન જોઈએ તેમ વિદ્યાર્થિઓએ પણ અભ્યાસમાં ચાલતા વિષય સિવાય બીજા વિષયમાં ચિત્તવૃત્તિ દોડાવવી ન જોઈએ. યોગીઓએ ચિત્તની એકાગ્રતા મેળવવી જોઈએ, વિદ્યાર્થિઓએ પણ પાઠ કરવા માટે એકાગ્રતા રાખવી જોઈએ. યોગીઓએ યોગમુદ્ર મેળવવા માટે મન, વચન, કાયાથી બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેમ વિદ્યાર્થિઓએ પણ વિદ્યાર્થિ અવસ્થામાં વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. આ સાધનો જેમ 'યોગનાં અંગભૂત છે તેમ વિદ્યા-સાધનનાં પણ અંગભૂત છે; માટે વિદ્યાર્થિઓએ તે સાધનોની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. (૮૧)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકની પેઠે આ શ્લોકમાં પણ વિદ્યાર્થિની અવસ્થાને એક યોગીની અવસ્થા સાથે સરખાવવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થિની વિદ્યા-અભ્યાસ કરવામાં જે વિદ્યા આવે તે જ વિદ્યા યોગીને યોગક્રિયામાં પણ

અંતરાયબૂત થઈ પડતાં હોય, તો એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે જે સાધનો
 યોગીને યોગસાધનામાં સાહાય્યરૂપ લેખાતાં હોય, તે જ સાધનો વિદ્યાભ્યાસ
 કરવામાં પણ માહાય્યરૂપ થઈ પડવાં જોઈએ અને તેટલા માટે એક યોગીની
 રૂઠે વિદ્યાર્થીએ પણ એ સાધનોનું સેવન કરવું જોઈએ—અવગણના કરી
 જોઈએ નહિ. અભ્યાસ માટે એકાન્ત મેળવવી, નિશ્ચિન્તતા પ્રાપ્ત કરવી,
 એ વગેરે સંસારની ઉપાધિઓથી દૂર રહેવું, અન્ય વિષય તરફ જતી ચિ-
 ત્તવૃત્તિનો રોધ કરીને એકાગ્રતા સંપાદન કરી અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય
 પાળવું : એ મુખ્ય સાધનોનું વિદ્યાર્થીએ સેવન કરવું એ ઉપદેશ આ
 શ્લોકમાં અપાએલો છે. વિદ્યાર્થીએ ખીજી કેટલીક ટેવો પાડવાની જરૂર
 છે, જેવી કે રોજ વહેલાં ઉઠવું, નકામો વખત ગાળવો નહિ, નિરંતર
 ઉદ્યમી થવું વગેરે; પરંતુ એ સર્વ ધર્મો પૂર્વે શ્લોકમાં તથા આ શ્લોકમાં
 શરિલા વિષયોમાં સમાઈ જાય છે. અભ્યાસને માટે એકાન્ત મેળવતાં એ-
 નું ધ્યાનમાં સંખતું કે “એકાન્ત વિકારની જનેતા છે,” અને ખાસ
 રીતે ચંચળ વૃત્તિના વિદ્યાર્થીએ એકલા રહેવાની બહુ ટેવને લીધે વિકા-
 ના ભોગ થઈ પડે છે; પરંતુ જે વિદ્યાર્થીએ માત્ર અભ્યાસને માટે જ
 એકાંત શોધે છે અને ખીજો વખત એકાંતમાં આળસુ જેસી રહેવામાં ગા-
 નતા નથી પરંતુ મિત્રોના સહવાસમાં ગાળે છે, તેઓ વિકારી વિચારોથી
 ર રહી શકે છે. આ શ્લોકમાં ‘એકાન્ત’ ને શિક્ષણના સાધનરૂપે જણાવી
 કે એટલે તેનો ઉપયોગ જો અભ્યાસ કરવામાં કરવો હોય તો જ એકા-
 તમાં રહેવું, પરંતુ વિચારતરંગોને, દોડાવતાં એકાન્તમાં પ્રમાદી બનીને પડી
 હોવું નહિ, નહિતો ‘એકાન્ત વિકારની જનેતા’ રૂપે પોતાનું દર્શન દે છે.
 એકાન્ત, નિશ્ચિન્તતા, નિરૂપાધિક સ્થિતિ, અન્ય વિષય તરફ ચિત્તવૃત્તિનો
 રોધ અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ સર્વ સાધનો ‘ચિત્તની એકાગ્રતા’ અને
 ઉદ્યમ’ રૂપી મુખ્ય સાધનોનાં જ ઉપસાધનો છે અને એ મુખ્ય સાધનો
 સંપાદન કરવામાં જ એ ઉપસાધનોનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીએ કરવાનો છે—
 અન્ય રીતિએ નહિ. (૮૧)

પંચમ પરિચ્છેદ.

અહ્યચર્ય.

[વિદ્યાર્થી અવસ્થાના કર્તવ્યોની સૂક્ષ્મતા માટે જે ધર્મો એક વિદ્યાર્થીએ પાળવા નેહ્યે તેમાં મુખ્ય ધર્મ 'અહ્યચરણ' નો છે. આ પરિચ્છેદમાં તે વિષે વિસ્તારથી બોધ આપવામાં આવ્યો છે અને વિદ્યાર્થીઓનાં બાહ્ય અવસ્થામાં થતાં ભગ્નોનો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.]

મદ્રહચર્યરક્ષણમ્ । ૮૨ ॥

કાલો વત્સરપચ્ચવિંશતિવયો વિદ્યાર્થમાજન્મતો ।

જે તાવાન્ પુનઃ ।

સુરક્ષણીયમનઘં મદ્રહચર્યવ્રતં ।

તદ્ભજ્જે કિલ સમ્ભવન્તિ વહવો દોષા મહાદુઃખદાઃ ॥

મદ્રહચર્યમંગે પોષણપેક્ષયા ઘર્ષણાધિક્યમ્ । ૮૩ ॥

મસ્તિષ્કસ્ય યથા શ્રમો ભવતિ વા તાવદ્ભવેદ્ ઘર્ષણં ।

યાવદ્ ઘર્ષણમસ્તિ તાવદધિકં વાપેક્ષ્યતે પોષણમ્ ॥

વીર્યં પોષકમસ્ત્યતો યદિ ભવેત્તદ્રક્ષણં સર્વથા ।

મસ્તિષ્કં તુ તદૈવ રક્ષિતતરં સ્યાન્નાન્યથા તત્સ્થિતિઃ ।

અહ્યચર્યનું રક્ષણ.

ભાવાર્થ—આગળની પચીસ વર્ષની ઉંમર થાય ત્યાંસુધીનો કાળ સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો ગણાય છે, અને આજીવનના મગગનો વિકાસ અને શરીરના અંગોની ખીણવણી પણ ધણે ભાગે ત્યાંસુધીના સમયમાં જ થાય છે; એટલે તે સમય દરમિયાન ખીણતા અંગોને પોષણ આપવા માટે

અને અભ્યાસથી થાકી જતા મગજની પુષ્ટિ કરવા માટે લોહીનું સત્ત્વ જે વીર્ય તેના રક્ષણની ખાસ જરૂર છે; માટે વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાર્થી અવસ્થા સુધી નિર્મળ બાવથી અખંડપણે અહ્યયન તત્ત્વ પાળવું જોઈએ. જેઓને દુર્ભાગ્યે સ્વેચ્છાથી અથવા માળાપે પાડેલી ફરજથી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અહ્યયન ભંગ કરવાનો વખત આવે છે તેઓને શારીરિક અને માનસિક મહા દુઃખદાયક અનર્થોની સાથે ઘણી હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે. (૮૨)

અહ્યયનના ભંગથી યોગ્ય કરતાં ધર્મણની અધિકતા.

મગજમારી કરવી પડે તેવા કઠિન અભ્યાસના બોજથી મગજને ધણો ધસારો લાગે છે, અને જમ જમ અભ્યાસનો પરિશ્રમ વધતો જાય છે તેમ તેમ મગજનું ધર્મણ વધારે થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં મગજનું ધર્મણ થાય, તેનાથી અધિક તેને યોગ્ય મગજનું જોઈએ. ધસારાની ખોટ પૂરી પાડી મગજને યોગ્ય આપનાર જે કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે વીર્ય છે માટે તેનું સર્વથા રક્ષણ થવું જોઈએ. જે તેમ થાય તો જીવનની આબાદી અને મગજની પરિસ્થિતિને પ્રાપ્ત ધક્કો લાગતો નથી; પણ મગજ અને શરીરને યોગ્ય આપનાર વીર્ય તત્ત્વને જે અપરિપક્વ સ્થિતિમાં કોઈ પણ રીતે હાનિ પહોંચવાનો સંભવ બોલો શયો, તો પછી મગજનું યોગ્ય થવું તો દૂર રહ્યું પણ રક્ષણ થવુંએ મુશ્કેલ છે. (૮૩)

વિવેચન—વીર્યનો સંબંધ મનુષ્યના સ્થૂળ દેહની સાથે તેમજ માનસિક શક્તિની સાથે પણ રહેલો છે. જેઓ બદ્ધવીર્ય અર્થાત્ વિશુદ્ધ અહ્યયારી હોય છે તેઓની શારીરિક સંપત્તિ સારી હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓનું મસ્તિષ્ક-મગજ પણ તાજું ને તાજું જ રહે છે. તેથી હલકું જેઓ અખંડ અહ્યયનને સેવી શક્તા નથી તેઓની શારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિ દિવસે દિવસે ધીલુ ધતી જાય છે. આ કારણથી વીર્યને શરીરનો તેમ જ મગજનો રાજા કહેલો છે. વીર્ય સંપૂર્ણ રીતે પરિપક્વ થવાનો સમય આરોગ્યશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ ૨૫ વર્ષ સુધીનો લેખ્યો છે અને તેથી તેને અનુસરીને વિદ્વાનોએ ઉપદેશ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓએ પ્રથમ અવસ્થામાં વિશુદ્ધ અહ્યયન પાળવું. એ અવસ્થામાં જે વિદ્યાર્થીઓ

અહ્યર્થ પાળી શકે નહિ, તો તેઓ શારીરિક સ્વાસ્થ્યને અનુભવી શકતા નથી, તેમજ માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થતી જવાને લીધે સ્મરણશક્તિ ધસાતી બુઝાતી જાય છે અને વિદ્યાભ્યાસ બરાબર રીતે થઈ શકતો નથી. સતેજ સ્મરણશક્તિ વિના વિદ્યાભ્યાસમાં વ્યયેષ્ટ પ્રગતિ થઈ શકતી નથી, તેથી જે વીર્યનો શારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિ સાથે નિકટનો સંબંધ છે તેનો ક્ષય વીર્યની અપરિપક્વ દશામાં—પ્રથમ અવસ્થામાં—બાલ્ય વયમાં જરા પણ થવા દેવો જોઈએ નહિ. વિદ્યાભ્યાસથી સ્મરણશક્તિ ઉપર બોબો થાય છે એ તો નક્કી જ છે અને એ બોબોથી મસ્તિષ્કને—મગજને જે કાંઈ ધસારો લાગે છે તે ધસારો અહ્યર્થપાલનથી—વીર્યનો દુર્બલ નહિ થવાથી પૂરાઈ જતાં પુનઃ મગજ અને સ્મરણશક્તિ તાજ ને તાજ જ રહે છે, અને તેવો વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસને માટે સર્વથા યોગ્ય જ રહે છે; પરંતુ એક બાબત એ વિદ્યાભ્યાસથી મગજને અને સ્મરણશક્તિને ધમારો લાગતો હોય તથા ખીજી બાબત એ વીર્યના દુર્બલથી એ ધસારાની ખોટ પૂરવાને બદલે વધુ જતી હોય, ત્યાં મગજ વિદ્યાભ્યાસને માટે પુનઃ તાજું બનતું જવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. આ કારણથી વિદ્યાભ્યાસને અને અહ્યર્થને કિંવા ગૃહસ્થાશ્રમને એકી સાથે બનતું નથી. તેથી શુક્નીતિમાં કહેલું છે કે—

વિદ્યાર્થઃ વ્રજચારી સ્યાત્ ॥ અર્થાત્—વિદ્યાભ્યાસને માટે તો અહ્યારી જ રહેવું જોઈએ. ઉપરના બે શ્લોકમાંના પહેલા શ્લોકમાં મંથકારે વ્રજચર્યવ્રતમ્ એ શબ્દપ્રયોગની પહેલાં અનન્દમ્ અર્થાત્ ‘નિર્ગળ’ ‘નિષ્પાપ’ અને સદ્ અર્થાત્ ‘સાફ’ એવાં બે વિશેષણો મૂકેલાં છે, તે બન્ને વિશેષણો કેટલાક વિશિષ્ટ અર્થના વાચક છે. ‘અહ્યર્થ’નો અર્થ ‘વીર્યવ્યય ન કરવો’ એટલો જ થતો નથી. મન, વચન અને કાયાથી અહ્યારી રહેવું તે જ અહ્યર્થ છે, અને તે જ અર્થમાં અન્ન ‘અનંધ’ તથા ‘સદ્’ અહ્યર્થને સમજવાતું છે. કાયાથી અહ્યારી ન રહેવાય તો મગજ અને શરીર બન્નેનું સ્વાસ્થ્ય સચવાતું નથી તેવી જ રીતે મન અને વચનથી જો અહ્યર્થ ન સેવાય તો ચિત્તની એકાગ્રતા સચવાતી નથી અને વ્યગ્ર ચિત્તવાળો બનેલો વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસને માટે નાલાયક કહે છે. આ કારણથી અહ્યર્થ સંપન્ન વિ-

કારી વિચારોને પણ મગજમાં સ્થાન આપવું જોઈએ નહિ. વળા જેઓ અશ્વહયર્થની વાતો કરતા હોય તેઓની પાસે જીભા પણ રહેવું નહિ, તેમ જ તેવી બાવાનો ઉપયોગ પણ કરવો જોઈએ નહિ. માનસિક અને વાચિક અશ્વહયર્થ નહિ પાળી શકનારા તરણ વિદ્યાર્થીઓ શરીરથી અશ્વહયર્થ પાળે છે છતાં તેઓના મગજને તથા શરીરને તો શારીરિક અશ્વહયર્થના જેટલો જ ધસારો લાગે છે. શારીરિક અશ્વહયર્થ પાળવામાં આવ્યા છતાં આ ધસારો—આ હાનિ કોણ કરે છે? પેલા અશ્વહયર્થ સંબંધી વિકાર-જનક વિચારો જ. મનુસ્મૃતિમાં વિદ્યાર્થીએ ત્યજવાયોગ્ય પ્રસંગોમાં સ્ત્રીનાં ચ પ્રેક્ષણાર્ભઃ અર્થાત્ સ્ત્રીઓની સામે જોવું તથા તેમને આલિંગન કરવું એ પ્રસંગો પણ ગણાવ્યા છે. વિકારજનક નાટકો જોવાં, તેવાં પુસ્તકો વાંચવાં છતાં સર્વ પ્રસંગો અશ્વહયર્થના પ્રાવેશિક માર્ગો છે અને તેથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એ પ્રસંગોથી સર્વદા અને સર્વથા દૂર જ રહેવું જોઈએ. એક અંગ્રેજ કવિએ વિદ્યાર્થીને સંબોધીને કહ્યું છે કે—“સૌથી પહેલાં તને સંસારમાર્ગે વિચરતાં આનંદનું સુંદર અને મધુર ટોળું લક્ષ્યાવશી, કે જેમાં ‘ધાતકી વિકાર’નું ભયંકર અને બળવાન લસકર જીભું રહે છે!” આ ધાતકી વિકારના લસકરથી જે વિદ્યાર્થીનું મગજ હારતું નથી તે જ વિદ્યાર્થી વિશુદ્ધ અશ્વહયર્થ પાળી શકે છે અને તે જ વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસમાં સંપૂર્ણ રીતે પાર પડી શકે છે. (૮૨-૮૩)

[વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિદ્યાર્થી ઉપર અશ્વહયર્થનો પ્રસંગ કયો આવે છે? બાળસમયે. આ બાળસમયે થતી ભયંકર હાનિનું અંચકાર વાચકજીને દિગ્દર્શન કરાવે છે.]

માલમ્ભપરિણામઃ । ૮૪ ॥

વિદ્યાભ્યાસપરિશ્રમેણ મનસઃ સદ્ધર્પણચૈકતો ।

હાનિર્વાલવિવાહતો હ્યપરતો વીર્યસ્ય ચેજ્જાયતે ॥

મૃત્યુર્યક્ષમમહાગદઃ પ્રતિપલં સંપ્રેક્ષતે તત્પથં ।

વિદ્યાશા નુ વૃથૈવ ચેન વપુષો નાશઃ પુરો દૃશ્યતે ॥

બાળલક્ષ્મણ પરિણામ.

ભાવાર્થ—બાલ્યાવસ્થામાં બાળકના મગજ ઉપર એક તરફથી વિદ્યા-
બ્યાસનો બોળો વધતો જતો હોય અને મગજમારીના પરિશ્રમથી મગજને
ધસારાનો મોટો ધક્કો લાગ્યે જતો હોય, અને બીજી તરફ બાળલક્ષ્મણા કૂર
સ્વાસ્થ્યથી શરીરના ઉપયોગી તત્વની અપ્રાસંગિક હાનિ ચાલુ થવા માંડી
હોય તો આ બે પ્રકારની હાનિની સામે બિચારું આરોગ્ય તે કેટલી વાર
ટકી શકે ? અરેરે ! હાથે કરી ગભી કરેલી આ વીર્યની હાનિને લીધે ચળકતો
તારો તરત અસ્ત પામવાની સ્થિતિએ આવી પહોંચે છે. ક્ષયનો મહા રોગ
અથવા મોત આ બન્ને તે આશાભર્યા બાળકનો ભોગ લેવાને દરેક પળે
રોદીયાં કરતા ટાંપી રહે છે કે કઈ ધડીએ આનો ભોગ લઈએ ? અહો !
બ્યાંબરકર ક્ષય રોગ કે મોતની તૈયારી થઈ જણાય ત્યાં શરીરની કુશળતા
કે વિદ્યાની સમાપ્તિ એ બેમાંથી એકની કાલુભર પણ આશા શું રાખી શકાય !
નહોં જ. (૮૪)

વિવેચન—અપરિપક્વ વયે શરીરનું વીર્ય-તેજ ક્ષય પામવાનો મુખ્ય
પ્રમંગ લાવનારું માત્ર બાળલક્ષ્મણ છે. જેવી રીતે એક દુવામાં જળનાં ઝરણ
પૂરેપૂરાં ફૂટ્યાં ન હોય અને તેમાં જળનો સંચય મોટા પ્રમાણમાં એકઠો થયે
ન હોય, તે પહેલાં તેમાંથી પાણીનો ઉપયોગ કરવા માંડીએ તો એ કૂચે
જલ્દી ખાલી થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે તરૂણ વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક
સંપત્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ થવા પહેલાં તેમાં જે થોડું અપરિપક્વ વીર્ય ઉત્પન્ન
થયું હોય છે તેનો બાળલક્ષ્મણ દ્વારા ઉતાવળે ક્ષય થતો રહેવાથી તેનું શરીર
થોડા જ સમયમાં વીર્યહીન બની જાય છે. વીર્ય દેહ અને મગજના શબ્દ
રૂપ છે. તેનો ક્ષય અપરિપક્વ દશામાં જ થતો રહેવાથી તે તરૂણની સર્વ
શક્તિઓનો ધીમે ધીમે ક્ષય થતો જાય છે. શરીરનું તેજ, અંગોપાંગને
વિકાસ, શિરની વૃદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ, શારીર સ્ફૂર્તિ, ધૃત્યાદિ સર્વ કાંઈ ધીમે
ધીમે ધસાતું જાય છે. બાળલક્ષ્મણનો ભોગ થઈ પડેલા દિશોર વયસ્ક વિદ્યા
ર્થીઓ યુવાવસ્થામાં ધાતુક્ષય વગેરે અનેક રોગોના ભોગ થઈ પડતા બેવામ
આવે છે અને તેઓ ઔષધાદિથી સાજા નહિ થવાથી અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા

પામે છે તે તો આપણી દૃષ્ટિનો નિત્યનો વિષય છે. મીસીસ એની બીસાંટે એક સ્થળે કહ્યું કે “ જો હોકરસાએ જીવાનીમાં નીરોગી અને વીર્યવાન થવા ઇચ્છતા હોય, તેમ જ નીરોગી વૃદ્ધાવસ્થા ગાળવા ચાહતા હોય, તેમણે વિદ્યાર્થી જીવનમાં બ્રહ્મચારી જ રહેવું જોઈએ; અને ‘ બ્રહ્મચારી રહેવું ’ તેનો અર્થ એમ સમજવો નહિ કે માત્ર પરણવું જ નહિ, પરંતુ તેઓએ કોઈ પણ અનિષ્ટ વિચાર કે કાર્ય કરવાં નહિ. માણસો જ્યારે ધરીરે દુઃખી થાય ત્યારે હોકરવાદીમાં આદરેલાં માઠાં આચરણને સંભારીને રહે છે, પણ તે વખતે તેનો ઉપાય કરવાનો વખત રહ્યો હોતો નથી તેથી એ જ દુઃખી અવસ્થામાં તેમને જીવન પૂરું કરવું પડે છે. ” જો માળાપો પોતાના પુત્રોને સુખી, નીરોગી અને જીવિદ્યાળી બનાવવા ઇચ્છતા હોય તેમણે ધ્યાનમાં રાખવું કે તેમને બાળવયે પરણાવવા નહિ. પુત્રને નાની વયે પરણાવીને લ્લાવો લેવાની ઇચ્છવાળાઓ પુત્રના હિતનો ધાત કરનારા તેમના શત્રુઓ જ છે એમ સમજવું. પચીસ વર્ષની વય પ્રથમ અવસ્થા-વિદ્યાર્થી અવસ્થા લેખાય છે. એ અવસ્થામાં પુત્રનું લગ્ન કરવું જોઈએ નહિ પણ ‘ સારપણી કરવું ’ જોઈએ. વૈદિક શાસ્ત્રનો પણ તેવો જ અભિપ્રાય છે. સુશ્રુત (અંબીકા કહ્યું છે કે :

પંચવિંશે તત્તો વર્ષે પુમાન્ નારી કુ પોદશે ॥

સમત્વાગતવીર્ષા તૌ । જાનીયાત્ કુશલો ભિષક્ ॥

અર્થાત્—કુશળ વૈદ્ય જન્મથી પચીસમે વર્ષે પુરુષ તથા સોળમે વર્ષે સ્ત્રી, બન્ને સમાન વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું. સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયના વીર્યની સમાનતા એ જ વીર્યની પરિપક્વ દશા સમજવી અને એ જ સમય લગ્નને અનુકૂળ સમજવો. (૮૪)

ચાલકમહાનિ: । ૮૫ । ૮૬ ॥

શક્તિર્નશ્યતિ દૈહિકી સુરસજં રક્તં દ્રુતં શુષ્યતિ ।
 દૌર્વલ્યં હૃદયે મુષ્ણે મલિનતા તેજસ્તુ સંલીયતે ॥
 બુદ્ધિર્મન્દતરા ગતિશ્ચ શિથિલા મન્દશ્ચ વૈધાનર-

સ્તારુણ્યે પલિતં તદા ભવતિ હા વાલ્યેપિ વીર્યક્ષયે ॥
 ગચ્છન્તોઽપિ પતન્તિ તે પ્રતિપદં વાર્ધક્યરોગૌ વિના ।
 શક્તા ગન્તુમલં ગૃહેપિ ન મનાન્ હસ્તે વિના યષ્ટિકામ્ ॥
 તે સ્વલ્પેપિ પરિશ્રમે ગદભરાક્રાન્તા ભવન્તિ દ્રુતં ।
 યેષાં વીર્યમલં વિવાહકરણાદિદ્યાર્હકાલે હતમ્ ॥

બાળલગ્નથી થતી હાનિ.

ભાવાર્થ—આસાવરથામાં લગ્ન થવાથી જે અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો વ્યય થાય છે તેથી પરિણામ એ આવે છે કે બાળકની શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ થવા માંડે છે, સારા પૌષ્ટિક પદાર્થો ખાવા છતાં પણ તે પદાર્થોના મત્વરૂપ કોઈ શોષાતું જાય છે, તેનું હૃદય બળહીન બની જાય છે, પદ-નમાં લાલાશને બદલે શીઘ્ર અને મલિનતા-સ્થામતા જણાય છે, બુદ્ધિ-તીક્ષ્ણ હોવા છતાં તેની તીક્ષ્ણતા નષ્ટ થાય છે, તેને સ્થાને મન્દતા આવે છે, પગમાંથી ચાલવાની સત્તા ચાલી જાય છે, ખાવાની રૂચિ મન્દ થાય છે, અને ખાવા જાય છે તો જરૂરમાં પચતું નથી. એ પ્રમાણે જુવાનીમાં પણ ધડપણનાં ચિન્હો જણાય છે અને બાલ કાળના સંદેહ બની જાય છે. (૮૫)

અરેરે ! બાળલગ્નથી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ જેમનું વીર્ય વિનષ્ટ થાય છે તેવા તરૂં જુવાનીઆઓની શું અવદશા થાય છે ? તેમના શરીરમાં નથી કોઈ તેવો રોગ, કે નથી હજી આવી જાવરથા, તથાપિ જાણે પુકા જ થઈ ગયા હોયની, તેમ ચાલવા માંડે છે ત્યારે પગ ધુન્વા માંડે છે અને જાણે હમણાં પડશે કે પગા ! હાથમાં લાકડીનો ટેકો ન હોય તો એક ડગલું ધરમાં પણ બરી શક્તિ નથી. કંઈ થોડો પણ પરિશ્રમ લેવા જાય છે કે બોજો ઉપાડે છે કે તરત ખીમાર. “આજે તો બદલજમી થઈ આવી છે, આજે તાવ આવી ગયો, આજે માથું દુઃખે છે, ઊંધ આવતું નથી” આવો પોદાર તો ચાલુ જ રહે છે. જુવાનીની શરૂઆતથી આવી નબળાઈ-ક્ષીણતા પ્રતીત થાય છે. (૮૬)

વિવેચન—વૈદક શાસ્ત્રનો એવો અભિપ્રાય છે કે અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો ક્ષય થયા પછી તે બુદ્ધને ફરીથી આખી જીંદગીમાં સુધારી શકાતી નથી; એટલે કે પાછળથી પોતાની બુદ્ધ નજરે આવતાં વીર્યોત્પાદક વનસ્પતિઓ કે માત્રાઓના સેવનથી જે વીર્ય ક્ષતિ થાય છે તે વીર્ય બાલ્યાવસ્થાથી કુદરતી રીતે પરિપક્વ થતા જતા વીર્યના જેટલું તેજસ્વી હોતું નથી; અને તેથી વ્યાપધિઓદારા આરોગ્ય સુધારવાના નમે તેટલા પ્રયત્નો સેવવામાં આવે તથાપિ તે પ્રયત્નો પૂરી રીતે સફળ થતા નથી. બાલ્યાવસ્થામાંની કુદરતી વીર્યસંપત્તિથી જરૂર શ્વિરાભિસરણુ ઈત્યાદિમાં જે શક્તિ રહેલી હોય છે તે શક્તિમાં એક વાર શિથિલતા પ્રાપ્ત થયા પછી પુનઃ તે સતેજ બનતી નથી અને તેથી જે કાંઈ વીર્યોત્પાદક પદાર્થો ખાવામાં આવે છે તે પદાર્થોમાંથી પૂરતું સત્ત્વ ખેંચવાની શક્તિ નહિ હોવાને લીધે શરીરનો વિકાસ થતો નથી, પ્રમાણુપુરુષર વીર્યવૃદ્ધિ થતી નથી, આરોગ્ય સ્થિર રહેતું નથી, સ્મરણુશક્તિ ધટતી બંધ છે અને બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનસિક્ષા વિકાસ દ્વરે જઈને પડે છે. અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો વ્યય થવાથી આટલાં ગંભીર તુકસાનો થાય છે. બાળલક્ષ્મી વીર્યનો અપરિપક્વ દશામાં જ વ્યય થાય છે; અને તેથી તેનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય હાનિ પામે છે. જેવી રીતે બાળલક્ષ્મી પુર્યોને હાનિ થાય છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓને પણ હાનિ થાય છે. યુવાવસ્થામાં ઉદર મંબધી અનેક વ્યાધિઓ બોગવતી અને દુર્બળ તથા શીક્ષા શરીરવાળી સ્ત્રીઓ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ તેમનાં અપરિપક્વ વયે થએલાં લગ્નો જ સમજવાં.

બાળલક્ષ્મીના પરિણામનું એક કારણજનક દષ્ટાંત એક ચુદરથ આત્મકથાના રૂપમાં નીચે પ્રમાણે આપે છે : “ સોજ વર્ષની વયે મારાં લગ્ન થયાં. મારા પિતા વૃદ્ધ થયા હતા તેથી મારી માતાએ આશ્રય કરીને મારા પિતાના જીવન દરમ્યાન મારાં લગ્ન કરી નાંખવાનું ઠરાવ્યું, તેથી મારી સ્ત્રીની વય માત્ર બાર વર્ષની હતી છતાં મારાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. લગ્ન પહેલાં હું નિરાળમાં એક ચંચળ અને ઉઘમી વિદ્યાર્થી લેખાતો હતો, પરંતુ લગ્ન થયા પછી મારી તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. સ્ત્રીમાં હું અત્યંત

આસકત રહેવા લાગ્યો અને તેને પરિણામે આલસ્ય મારા શરીરમાં એટલું
 બધું ઉભરાવા લાગ્યું કે દિવસે પણ મને પાઠ વાંચવાનું ગમતું નહિ ! નિશા-
 નમાં શિક્ષક પાઠ સમજાવતા હોય ત્યારે પણ મારું ધ્યાન પુસ્તકમાંથી
 નીકળી જઈને સ્ત્રીના દર્શનમાં એટલું ! પરિણામે અભ્યાસમાં હું પછાત
 પડવા લાગ્યો. મારી ચંચળતા ક્યાંય હડી ગઈ, મારું ઉદ્યમીપણ કેવી રીતે દૂર
 થઈ ગયું તે જાણીને શિક્ષક પણ ધણી વાર વિરમય પામતા હતા. તે જ
 વર્ષમાં મારા પિતાનું મરણ થયું અને હું પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નિવડ્યો. છતાં
 મારી માતા પાસે થોડી પૂંજ હતી તેમાંથી મને ભણાવવાનો ઉદ્યોગ તેમણે
 ચાલુ રાખ્યો. ખીજે વર્ષે એ ધોરણમાં હું સફળ થયો પરંતુ નવા ધોરણમાં
 પુનઃ પહેલે વર્ષે હું નિષ્ફળ થયો. આથી હું હવે અભ્યાસ કરતાં કંટાળવા
 લાગ્યો. વિશેષમાં એક નવી ઉપાધિ પણ જાગૃત થઈ હતી. એ વર્ષમાં મારી
 સ્ત્રીએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો અને વળી મારી સ્ત્રીને તથા મારી
 માતાનો સ્વભાવ એક ખીજાને મળતો નહિ આવવાને લીધે ઘરમાં રોજ
 કંકાસ થતો હતો ! આ સધળી ઉપાધિમાંથી છૂટવાને મેં નિશાળ મૂકી દીધી
 અને સ્ત્રીને સાથે રાખીને અલગ રહેવા માંડ્યું. તુરંત જ કુટુંબનું પોપણ
 કરવાની નવી ચિન્તા ઊભી થવાને લીધે મેં નોકરી શોધવા માંડી, અભ્યાસ
 સમાં પછાત પડવાને લીધે મને બહુ દુઃખ પગારની નોકરી મળી સકી અને
 તેમાંથી હું જેમ તેમ કરી મારો નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યો. આજે મને સત્તા
 વીસ વર્ષ થયાં છે, પણ મારી સ્ત્રી અવસ્થા છે તે જાણ્યાવતાં મારી આં
 ખોમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. મને ત્રણ પુત્રીઓ અને એક પુત્ર છે અને
 તે સધળાં માંદાં રહેતાં હોવાથી સૌને મારે આપણો લાવવાં પડે છે. મારાઈ
 હવે વધારે મહેનતનું કામ થઈ શકતું નથી, કમરે વા આવ્યો છે, પગમ
 કળનર થયાં કરે છે, આવડતું બાવડું નથી અને અર્જુણતાના એડકાર આખે
 દિવસ આવ્યાં કરે છે ! દુઃખ પગારમાં આખા કુટુંબનું ખર્ચ પૂરું થતું નથી
 અને તેથી મારી સ્ત્રી મને રોજ કલાં કરે છે કે કાંઈક વધુ ઉદ્યમ કરો. પણ
 હું કેવી રીતે ઉદ્યમ કરું ? નોકરી ઉપરાંત કશું વધુ કામ કરવાની હવે માર
 શરીરમાં એવના રહી નથી ! એસક ખાઉડું મધુ તેથી તેજ નાંદા શનત

નથી અને નવું ચૈતન્ય આવતું નથી ! જો આવી જ સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો મને લાગે છે કે મારી ત્રીસ વર્ષની ઉંમર થયા પહેલાં હું આ દુનિયા-માંથી હટી-હટી થઈ જઈશ, અને મારાં બાળજીવ્યાંને રોગિષ્ઠ, દુઃખી તથા નિર્ધન મૂકતો જઈશ !” આ આત્મકથન જ બાળજીવનથી થતી હાનિનું દિગ્દર્શન કરાવવા માટે બસ છે. (૮૫-૮૬)

[બાળજીવનથી બિવિધની પ્રજાને જે હાનિ થાય છે તે હવે દર્શાવે છે.]

માલમત્તો મવિષ્યત્સંતતિહાનિઃ । ૮૭ ॥

પસ્માદ્વાલવિવાહિતસ્ય તનુજાઃ સ્વલ્પાયુષો રોગિણો ।
મન્દોત્સાહવલાઃ પ્રમાદબહુલા હીના ભવન્ત્યોજસા ॥
નાતો વાલવિવાહપદ્ધતિરિયં સ્વાનિષ્ઠકૃત્કેવલં ।
દત્તેઽનિષ્ઠફલં તતોઽધિકતરં કિન્ત્વત્ર તત્સન્તતૌ ॥

બાળવિવાહથી બિવિધની પ્રજાને થતી હાનિ.

હાવાર્થ તથા વિવેચન—બાળજીવનની પદ્ધતિ કેવળ તે વર કન્યાના યુગલને જ બચાવે છે હાનિ પહોંચાડીને અટકતી નથી, કિન્તુ તેટલી જ હાનિ આ તેના કરતાં પણ વધારે હાનિ તો તેનાથી ઉત્પન્ન થતી તેની સંતતિને થાય છે, કેમકે બાળજીવનથી નાની ઉંમરમાં થએલી સંતતિનું આયુષ્ય લાંબું હોઈ શકતું નથી, એટલે તેના જીવનનો તરત અંત આવે છે. કદાચ જીવે તો શરીરમાં રોગની પરંપરા ચાલુ જ રહે છે, હિત્સાહ અને મનોબળનું તો નામ જ ન મળે, આજસ અને પ્રમાદ તો તેનામાં નિવાસ કરીને રહે છે, અને તેજ કે કાંતિ તો દુઃખ થયેલી હોય છે. આવી રીતે બાળજીવનથી પોતાને અને પોતાની સંતતિને અનેક પ્રકારે હાનિ પહોંચે છે, તે વાત કલ્પના માત્ર નહીં પણ અનેક સ્થળે અનુભવસિદ્ધ પ્રતીત થાય છે, તો આવી બચાવ રહિને કયો સુચ પુરુષ તિલાંજલિ નહીં આપે ? અપરિપક્વ વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા નિર્બળ અને અસ્વાયુષી નીવડે તેમાં કાંઈ જ નવાઈ લેખાય નહિ. વૈદ્યક શાસ્ત્ર કહે છે કે :

પૂર્ણપોષ્ટશર્વણા સ્ત્રી પંચવિંશેન સંગતા ।

* * *
ધીર્યવંતં સુતં સૂતે તતો ન્યૂનાન્દયોઃ પુનઃ ॥

રોગ્યત્પાયુરધન્યો વા ગમ્યો ભવતિ નૈવ વા ॥

અર્થાત—પચીસ વર્ષનો પુરુષ હોય અને સોળ વર્ષની સ્ત્રી હોય તો તેમનાથી બળવાન પુત્ર થાય, પણ તેથી ઓછાં વર્ષનાં સ્ત્રી પુરુષ હોય તો તેમને ગર્ભ રોગી, થોડા આયુષ્યવાળો તથા કદરૂપો થાય અથવા તો થાય જ નહિ. એ પ્રમાણે એક બાળકમથી બવિધ્યની સઘળી પ્રજાને કેવો ખરાબ વારસો મળે છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાશે. તેટલા માટે જ કવિ દક્ષપત્ર-રામે પોઠારી પોઠારીને કહ્યું છે કે :

બાળકમના આલથી, થાય ધણાં નુકસાન,
પ્રજા બધી નિર્બળ બને, થઈ ન શકે વિહાન. (૮૭)

પષ્ટ પરિચ્છેદ.

—આરોગ્ય અને મિતાહાર.

[મુખ્ય ઐદિક મુખ્ય “આરોગ્ય” વિષય ઉપર વિવેચના ચાલે છે.]
આરોગ્યમ્ । ૮૮ ॥

આરોગ્યં પ્રથમં સુખં નિગદિતં શારીરિકં સર્વથા ।
ન સ્યાચ્ચેત્તદનર્થકં હિ સકલં રાજ્યાદિકં મન્યતે ॥
તત્સત્ત્વે પરવૈભવો ભવતુ વા મા નો તથાપિ ક્ષતી-
રક્ષ્યં તત્સકલૈર્વિશેષવિધયા વિદ્યાર્થીભિસ્તૂતકદમ્ ॥

આરોગ્યની આવશ્યકતા.

ભાવાર્થ—“ પહેલું મુખ્ય તે જાતે નર્થ ” આ એક સામાન્ય કહેવત ખરેખરી છે. દુનિયાદારીનાં સર્વ મુખ્યમાં પહેલી પદ્ધતી સર્વ પ્રકારે શારીરિક

આરોગ્ય યા સ્વાસ્થ્ય જ રોકે છે, અર્થાત્ શરીરે આરોગ્ય એ જ પ્રથમ સુખ છે. તે એક સુખ જો માણસની પામે ન હોય તો બીજી સંપત્તિ અને સામર્થ્ય ગમે તેટલાં હોય પણ તે બધાં વ્યર્થ છે. આરોગ્ય વિના તે કશામાં મનને ચેન પડતું નથી, તેથી ઉદ્ધર્ત્ત એક આરોગ્ય હોય અને મેડી, ખોલાત, ધન, કુટુંબ વગેરે બીજી સંપત્તિ હોય ચાહે ન હોય તોપણ તેની ગેરહાજરી માણસને તેટલું દુઃખ ઉપજાવતી નથી, કે જેટલું દુઃખ આરોગ્યની ગેરહાજરી ઉપજાવે છે. માટે સર્વ મનુષ્યોએ આરોગ્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ; તેમાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ તો ખાસ કરીને શરીરનું આરોગ્ય જાળવવું જોઈએ. (૮૮)

વિવેચન—આત્માને આશ્રય આપનાર સ્થૂળ દેહ છે અને તેથી દેહની યોગ્ય રીતે જાળવણી કરવી તે આત્મા તરફની એક મોટી ફરજ બની લેખાય છે, અને તેથી પંડિત જનોએ આરોગ્યને પ્રથમ ઔદિક સુખ લેખ્યું છે. ધનસંપત્તિ, ધર્મ કાર્યો પરાપકાર અને ઉપભોગને અર્થે પૈસા અને સધણું જે શરીર નીરોગી હોય તો જ બની શકે છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે નીરોગી રહેવાને પ્રયાત્ન કરવો આવશ્યક છે. આરોગ્ય તો સર્વ અવસ્થાઓમાં એકસરખું ઉપયોગી છે, પરંતુ તેમાંએ વિદ્યાર્થીઓએ વિશેષ કરીને આરોગ્ય જાળવવું એવો જે ઉપદેશ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે તે અદ્ધારણ્ય નથી. વિદ્યાર્થી અવસ્થા શરીરની અત્યંત કોમળ અવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં શરીર પ્રત્યેની ફરજો બરાબર રીતે જાળવવામાં ન આવી હોય તો પછી મુવાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પશ્ચાત્તાપ કરવાનો જ વખત આવી લાગે છે, ધારણકે બાલ્યાવસ્થાની નાની નાની ભૂલો શરીરમાં પોપણ પામીને ઝેટલી મોટી બની ગઈ હોય છે કે ઉતરતી અવસ્થામાં તેની ઉદ્દેગજનક અસર થમા વિના રહેતી નથી. જેઓ બાલ્યાવસ્થામાં આરોગ્ય જાળવવાની ટેવવાળા બન્યા હોય છે, તેઓ ભવિષ્યમાં તેવી ટેવો જ ધારણ કરી રહેતા હોવાથી તેઓના આરોગ્ય ઉપર માડી અસર થતી નથી અને તેથી પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે જેથી પાછળની અવસ્થાઓમાં ખસ્તાવાનો વખત આવે નહિ. સ્કેડોપનહેઅર ના-

મના એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે “આરોગ્ય એ એટલો મોટો આશીર્વાદ છે એક નીરોગી બિખારી એક પીડા પામતા રાજા કરતાં પણ વધારે સુખ મનાય છે.” કોઈન નામનો એક વિદ્વાન કહે છે કે “ એક માણસ મૃત્યુ થાય છે ત્યારે તેને તેના ધનથી કશો આનંદ થતો નથી કારણકે તે સોનાનો મુકટ તેનું મસ્તકશળ મટાડી શકતો નથી, તેના મખમલના બે તેના પગનો વા મટાડી શકતા નથી કે તેનાં સુંદર કસબી વસ્ત્રો તેના ત ઉતારી શકતાં નથી !” આરોગ્ય આટલું બધું મૂલ્યવાન છે અને તે એટ માટે મૂલ્યવાન છે કે તેથી મનુષ્યત્વની સફળતાને અર્થે જે કાર્યો કરવા હોય છે તે કાર્યો કરવામાં સરજતા પ્રાપ્ત થાય છે. ગમે તેવા સારા સંયો હોવા છતાં રોગી મનુષ્ય ઇષ્ટ સત્કાર્યોને પૂરાં કરી શકતો નથી. જે પોતાના નીરોગી શરીરવડે બની શકે છે, તે કાર્ય ખીજાઓને હાથે તેટલા ધનવડે પણ કરી શકાતું નથી અને તેથી જ Health is wealth અર્થાત્ ‘ આરોગ્ય એ જ ધન છે ’ એમ કહેવાય છે. (૮૮)

આરોગ્યપ્રકાશી । ૮૯ ॥

आरोग्यं द्विविधं मतं सुखकरं स्वाभाविकं कृत्रि
 रोगानुद्भवनोपचारजनितं तत्राद्यमस्त्युत्तमम् ॥
 रोगोत्पत्तिरभूत्पुरा पुनरहो भैषज्यपानाशनं ।
 तस्माज्जातमनामयं तदपरं नूनं मतं मध्यमम् ॥

આરોગ્યના બે પ્રકાર.

ભાવાર્થ—પ્રથમથી જ એવી રીતે નિયમિતપણે વર્તવામાં નથી શરીરમાં કોઈ પણ જાતના રોગનો ઉપદ્રવ થાય જ નહીં અને રોગ્ય બરાબર જળવાઈ રહે તો એ આરોગ્યને આપણે સ્વાભાવિક કે દૃઢીય. બે પ્રકારના આરોગ્યમાં આ પહેલા પ્રકારનું આરોગ્ય ઉત્તમ થમ ખાનપાન વગેરેમાં ગૃહસ્થ રાજવાથી રોગનો ઉપદ્રવ થાય, પછી દવાઓ કરવામાં આવે તેથી જે શાંતિ થાય અને શરીર નીરોગી થાય

કૃત્રિમ-ખતાવટી આરોગ્ય સમજવું. આ આરોગ્ય ખીજ પ્રકારનું-મધ્યમ ગણાય છે. (૮૯)

વિવેચન—સ્વાભાવિક આરોગ્ય અને કૃત્રિમ આરોગ્ય એવા બે પ્રકારનાં આરોગ્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રે કહેલાં છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય પહેલી પદવી ધરાવે છે અને કૃત્રિમ આરોગ્ય ખીજ પદવી ધરાવે છે. વૈદ્ય ભાવમિત્રે પોતાના ભાવપ્રકાશ નામક ગ્રંથમાં પહેલી પદવીના આરોગ્યને આ પ્રમાણે ઓળખાવ્યું છે.

સમદોષઃ સમામિત્ય સમધાતુ મલક્રિયઃ ।

પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થ ક્લમ્ભિધીયતે ॥

અર્થાત્—જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ, રસાદિ ધાતુ તથા મળમૂત્રની ક્રિયા સમાન હોય અર્થાત્ કોષ પાખ્યા ન હોય અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન પ્રસન્ન હોય તે માણસ નીરોગી કહેવાય. જે એ સધળાં અસમાન સ્થિતિને પાખ્યાં હોય તો શરીરમાં રોગ ક્રિપ્ત થાય છે અને એ રોગને જમાવવાને માટે ઔષધોનું સેવન કરવું પડે છે. ઔષધોનું સેવન કરવાથી જે આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે આરોગ્યને કૃત્રિમ આરોગ્ય સમજવું. સ્વાભાવિક આરોગ્યને જાળવી રાખવું એ જેટલું સહેલું છે તેટલું જ કઠીણ રોગ થયા પછી કૃત્રિમ આરોગ્યને સંપાદન કરવું એ છે; છતાં મનુષ્યો કૃત્રિમ આરોગ્યને માટે હાંધાં મારે છે અને સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવવાને પ્રયત્ન કરતા નથી એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવી રાખવાની રીતિ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહી છે :

દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા યયોદિતામ્ ।

ભાંચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥

અર્થાત્—વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, તથા ઋતુચર્યા આચરવાથી મનુષ્ય સદા નીરોગી રહે છે—ખીજ રીતે નહિ. આ માર્ગ આટલો સરળ છે, ત્યારે કૃત્રિમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કઠીનતા જુઓ. દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યામાં નિયમિત નહિ રહેવાથી અર્થાત્ ખાનપાનમાં ગદ્ગદત રાખવાથી, નિદ્રા-વિદ્વારાદિમાં જાન નહિ રાખવાથી અને

સેવન કરવાથી શરીરમહિના મળ પ્રકોપને પામે છે. જો એ વિવિધ પ્રકારના અહિતનું સેવન ન કરવામાં આવે, તો આરોગ્યને ટકાવી રાખવાને હરકોઈ માણુમ સમર્થ થઈ શકે. પોતાની જાતે અહિતનું સેવન ન કરવું તેમાં કોઈ પરતંત્રતા રહેલી નથી—સ્વતંત્રતા જ છે અને તેથી તેમ કરવાને હરકોઈ માણુમ સ્વતંત્ર હોઈ પોતાનું કુદરતી આરોગ્ય જાળવી રાખવામાં પણ તે માણુમ સ્વતંત્ર જ છે. આહાર અને વિહારમાં જિતેન્દ્રિય રહેવું એ હિતમાર્ગ છે, અને સ્વેચ્છ આહાર વિહાર કરવા તે અજિતેન્દ્રિયતા છે. ખાવાપીવામાં નિયમિત રહેવું, પોતાને ન પચે તેવા પદાર્થોને અહિતરૂપ માનીને તેમના ત્યાગ કરવો, અત્યાહારીપણું ત્યજવું, જિહ્વાસૌમ્યને વશ રાખવું, વિહારમાં વિપયાસક્રિતમાં નિયમિત અને અદ્યપસેવી થવું : એ સમજો હિતમાર્ગ છે. સુશ્રુતે કહ્યું છે કે—

વ્યાધિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્યમ્ મરણં વાચિગચ્છતિ ।

વિરદ્ધરસવીર્યોદીન્ મુંજાનો નાત્મવાચરઃ ॥

અર્થાત્—પોતાને ન સહે તેવા રસ તથા વીર્યવાન્ પદાર્થોને ખાનાર અજિતેન્દ્રિય મનુષ્ય વ્યાધિ, ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણને પામે છે. આ ઉપરથી હિતનો માર્ગ સમજવાનું સરળ થઈ પડે છે અને તે હિતમાર્ગનું અવલંબન કરવાનું પણ સરળ છે એમ જણાઈ આવે છે. જો સારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટેનો મુખ્ય હિતમાર્ગ સરળ જણાય છે તો પછી સ્વાસ્થ્ય જાળવવું કે ન જાળવવું તે સધળું આપણા જ હાથમાં છે—તેમાં પરતંત્રતા કશી નથી : પરતંત્રતા તો અનારોગ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી આરોગ્ય મેળવવામાં જ રહેલી હોય છે દારણુકે તે વખતે સધળો આધાર વૈદ્ય અને તેમનાં આપણા ઉપર રહી હોય છે. (૯૦)

[મિતાહારના ઘાભો તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે નીચેના શ્લોક છે.]

મિતાહારઃ । ૧૧ ॥

કાલો યો નિયતોઽશનસ્ય સમયે તસ્મિન્નિમતં ભોજનં
કાર્યં નાધિકમંશતોપિ મવતુ સ્વાદિષ્ઠમિષ્ટાશનમ્ ॥

સુક્તં યત્પ્રથમં સમસ્તમશનં જીર્ણં ન યાવચ્ચ ત-
ત્તાવત્સ્વલ્પમપિ દ્વિતીયમશનં કાર્યં ન વિદ્યાર્થિના ॥

મિતાહાર.

ભાવાર્થ—ભોજન કરવાનો જે સમય હમેશનો નિયમિત હોય તે સમય ઉલ્લંઘીને પરિભાષુ ઉપરાંત આહાર કરવો એ પણ આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડનારું છે, માટે વિદ્યાર્થીએ (તેમ જ દરેક માણસે) ચોતાનો જે ખોરાક હોય તેના કરતાં કંઈક ઓછું ખાવું તે હિતકર છે, પણ વધારે તો એક અંશ માત્ર પણ ખાવું નહીં. ભોજન ગમે તેવું સ્વાદિષ્ઠ અને મ્હોંને ભાવતું હોય તો શું થયું ? પણ અધિક આહાર તો ન જ કરવો; તેમ જ એક વાર જમ્યા પછી તે જમણુ સર્વથા પચી ગયું ન હોય, અને પૂરે-પૂરી જૂખ લાગી ન હોય ત્યાંસુધી ખીજી વારનું ચોક્કસ પણ ભોજન કરવું નહીં, તેમ જ ભોજનના વખત સિવાય વચ્ચેના વખતમાં કોઈ પણ ખોરાકની વસ્તુ મ્હોંમાં નાંખવી નહીં. હમેશ મિતાહારી રહેવાથી શરીરનું આરોગ્ય અસંખ્ય જળવાઈ રહે છે. (૯૧)

વિવેચન—‘ મિત આહાર ’ એટલે ‘ પરિમિત-માપેલો આહાર-આહારનું માપ એક રીતે કરવામાં આવતું નથી. આપણે અમુક વજન પ્રમાણે આહાર લેઈએ તેથી જ આપણે ‘ મિતાહાર ’ ના નિયમો પાળી ચૂક્યા એમ સંમનવાનું નથી. નિયમિત વખતે અને નિયમિત પ્રમાણમાં જિ-હ્વાના હિતનો—આનંદનો વિચાર છોડી દઈને શરીરના હિતના વિચારપૂર્વક આહાર કરવો એ જ ખરેખરે ‘ મિતાહાર ’ કહેવાય. અનિયમિત વખતે અને અનિયમિત પ્રમાણમાં ભોજન લેવાથી શું પરિણામ થાય છે, તે વિશે સુશ્રુત કહે છે કે—“ જૂખ લાગ્યા વિના જમનાર દૃઢ શરીરવાળો મનુષ્ય પણ અનેક વ્યાધિને વા મરણને પામે છે; તેમ જૂખ મારીને જમનાર મનુષ્ય ખીજી વાર જમવા ઇચ્છતો નથી, કેમકે પાચવડે હણાયલા જઠરાગ્નિ સમયે ખાધેલું અન્ન કષ્ટથી પચે છે. ” આ પ્રમાણે જૂખ વિના વધારે ખાવાથી વ્યાધિ અને મરણનો ભય રહે છે, તથા અનિયમિત વખતે જૂખને મારીને

નમવાથી 'અપયો' નામનું દરદ લાગુ પડવાનો ભય રહે છે, એ કાર-
ણથી આરોગ્ય જાળવી રાખનારે 'મિતાહાર'નો વાજબી અર્થ કરીને
'મિતાહારી' બનવું જોઈએ. પુનઃ મુશુન કહે છે કે—

હીનમાત્રમસન્તોષં કરોતિ ચ વલક્ષ્યમ્ ।

આલસ્યગારવાટોપસાદાશ્ચ કુસ્તેડધિકમ્ ॥

અર્થાત—શ્ચિ છતાં થોડું ભોજન વસિ કરવું નથી અને બળનો
ક્ષય કરે છે; અને શ્ચિ ઉપરાંત ખાધેલું ભોજન આજમ, જડતા, પેટમાં
ગરબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉપરથી પરિમિત પ્રમાણમાં આ-
હાર ભેવો—મૂનાધિક ન લેવો એવું તાત્પર્ય નીકળે છે અને આરોગ્ય ટકાવી
રાખવાને એ જ ઉચિત માર્ગ છે. પરંતુ તેમાંજે 'શ્ચિ છતાં થોડું ભો-
જન કરવું' એ શરીરનું જે કાંઈ અહિત કરે છે તેના કરતાં સે'કડોગણું
વધારે અહિત 'શ્ચિ કરતાં વધારે ભોજન' કરવાથી થાય છે. શ્ચિ કરતાં
ઝોણું ખાનાર—અસ્થાહારી મનુષ્ય એક પ્રકારનું તપ કરે છે અને તે તપ
'ઉણ્હારી' તપને નામે ઝાળખાય છે, તેથી તેના બળનો ક્ષય થાય છે
એમ કહેવામાં કાંઈક અતિશયોકિત છે. શરીરમાં ઉત્પન્ન થએલો મળ-કચરો
અને રોગ એ મર્વનો નાશ કરવાને અમેરિકામાં ઘણાં દર્દીઓને ત્યાંના ડા-
ક્ટરો 'ઉણ્હારી' તપ આદરવાનું ફરમાન કરે છે—ઝોણું ખાવાનું અથવા
ઉપવાસ કરવાનું કહે છે. દેવ પાડ્યા વિના રોજ ને રોજ બહુ જ ઝાણો
આહાર કરવાથી શરીરને ઝોણું પોષણ મળવાને પરિણામે શારીરિક બળનો
ક્ષય થવાનો સંભવ છે ખરો; પરંતુ એક દિવસ પણ શ્ચિ કરતાં વધારે
હાંમવાથી અનેક રોગ અને છેવટે મરણ થવાના બનાવો પણ બનતા જોવામાં
આવે છે ! તાત્પર્ય એ છે કે અસ્થાહાર કરતાં અત્યાહાર ઘણો જ બધંકર છે
અને તેથી 'મિતાહાર' ના નિયમનો ભંગ કરવાનો પ્રમંગ કાઈ વાર આવી
લાગે તો 'અસ્થાહાર' કરવો પણ કદાપિ 'અત્યાહાર' તો ન જ કરવો. (૯૧)

[કેવા પ્રકારના ભોજનથી શરીરનું દિત થાય તે હવે કહેવામાં આવે :]

આતોમ્યશ્ચકં કિ મોજનમ્ ? । ૧૨ ॥

ન સ્યાચ્છીત્તરં ન ચાતિવિકૃતં નોન્માદતન્દ્રાકરં ।

નાત્યર્થ કફવાતપિત્તજનકં નો જન્તુયોન્યાત્મકમ્ ॥
 શાસ્ત્રે યન્ન નિષિદ્ધમેવમમલં નો તામસં રાજસં ।
 તદ્ગોજ્યં સમયોચિતં સુલ્લેખકં વિદ્યાર્થિનાં સર્વથા ॥

આરોગ્યરક્ષક ભોજન કયું ?

હાવાર્થ—જે ભોજન અતિશય ઠંડું થઇ ગયું ન હોય, તેમ જ વર્ષા
 ગંધ રસ અલિપ્ત થઇ જવાથી વિકાર પામેલું ન હોય, શરીરમાં ઉન્માદ કર-
 નાર અને આળસ વધારનાર પશુ ન હોય, વાયુ પિત્ત અને કફની વૃદ્ધિ
 કરનાર કે તેમાં ફેરફાર કરનાર ન હોય, વળી શાસ્ત્રમાં જેનો નિષેધ કરેલ
 ન હોય, શરીર અને મનની જડતા વધારનાર તમોગુણી ન હોય, અને
 ચિત્તને અચળ બનાવનાર જે ભોજન રમેગુણી પશુ ન હોય, તેવા પ્રકારનું
 દ્રવ્ય ક્ષેત્ર અને સમયને ઉચિત જે ભોજન હોય તે જ ભોજન આરોગ્યર-
 ક્ષક હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને માટે હિતકારક મનાયું છે; માટે તે સિવાયનું
 ભોજન વિદ્યાર્થીઓએ હંમેશાં વર્જવું જોઈએ. (૯૨)

વિવેચન—જે મ્હોંને ભાવે છે તે શરીરને પશુ ભાવે છે એમ ક-
 દાપિ માનવું નહિ. નિદ્રા ઈન્દ્રિય હંમેશાં લોભુપી હોય છે, તે પોતાના
 ક્ષણિક આનંદને માટે જ મનને જુદા જુદા પદાર્થો તરફ ખેંચી જાય છે,
 પરંતુ શરીરનું હિત તે વિચારતી નથી. એ અંગ્રેજ લેખક મી. આર.
 એમ્પ્સે હોજરીની ફરિયાદ વિષે એક રમુજી પશુ બોધાત્મક લેખ લખ્યો
 છે. તેમાં હોજરી કહે છે કે: “મારો માલેક પોતાના મ્હોંના સ્વાદનો દર
 વખતે વિચાર કરે છે અને તે જે મનમાં આવ્યું તે આરોગ્ય છે, પશુ તેને
 લીધે મારે કેટલું સહન કરવું પડે છે તેનો તે વિચાર પણ કરતો નથી. આ
 કારણથી દિવસના ૨૪ કલાક મને આકુળ વ્યાકુળ રહીને પસાર કરવા પડે
 છે !” આ ફરિયાદ ખરી છે. જે હોજરીની એ ફરિયાદને લક્ષમાં લઈને
 મ્હોંના સ્વાદનો વિચાર ન કરતાં આરોગ્યરક્ષક ભોજન કરવા તરફ જ
 જનસમાજની પ્રવૃત્તિ થાય તો હોજરીને ફરિયાદ કરવી ન પડે અને હોજ-

રીડી દાસી ઉપર આધાર રાખતી તંદુરસ્તી દેવીને બિહાને પકવાની જરૂર ન રહે. ત્યારે બોજન કેવું જોઈએ ? 'ભાવપ્રકાશ'માં કહ્યું છે કે—

અત્યુષ્ણાન્નં વલં હન્તિ ક્ષીતં શુષ્કં ચ દુર્જરમ્ ।

અતિક્ષિપ્તં ગ્લાનિકરં યુક્તિયુષ્કં હિ મોજનમ્ ॥

અર્થાત્—અતિ ગરમ અન્ન બળનો નાશ કરે છે, ઠંડું તથા સૂકું અન્ન તુરત પચતું નથી અને અતિ બિનાશવાળું અન્ન સુસ્તી કરનારું છે, માટે બોજન યુક્તિયુક્ત જોઈએ. શરીરમાં ત્રણ પ્રકારનાં તત્ત્વો રહેલાં છે : વાત, પિત્ત અને કફ. વાગ્બદ્ધે કહ્યું છે કે વિકૃતાઽવિકૃતા દેહં પ્રતિ તે ઘર્તયન્તિ ॥ અર્થાત્—ત્રણે તત્ત્વો જો વિકાર પામે છે તો દેહને હણે છે અને અવિકારી રહેતાં દેહને નિભાવે છે; માટે આહાર એવો લેવો જોઈએ કે જેથી એ ત્રણે તત્ત્વો સમતોલનતામાં રહે અને તેઓના વિકારને પરિણામે શરીરને વિકારી બનાવે નહિ. માંસ, મત્સ્ય, કંદ, મદિરા, બારે અને ન પચે તેવા તથા શરીરને હિતકારી ન થઈ પડે તેવા પદાર્થોના આહાર નહિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં ફરમાવ્યું છે તેથી એવા પદાર્થોને બાદ કરીને બાકીના જે પદાર્થો સુસ્તી ઉત્પન્ન કરે અર્થાત્ તમેાશુષ્ક વધારનારા હોય અને જે પદાર્થો ચિત્તને વિકારી—અંચળ બનાવે અર્થાત્ રજ્જેશુષ્ક વધારનારા હોય તે પદાર્થોને ત્પણને સત્ત્વશુષ્કને ઉત્તેજક થઈ પડે તેવા પદાર્થોના હમેશાં આહાર કરવો અને એ જ આહાર દેહનું હિત કરનારો લેખાય છે. (૫૨)

[કદાચ ભૂલથી અથવા આહારની વિષમતાથી શરીર રોગવાળું બને તો તે રોગનું નિવારણ કરવાને તાત્કાલિક ઉપાય શો લેવો જોઈએ ? તે નીચેના ગ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે.]

આરોગ્યપ્રાપ્તિર્મહિમામઃ । ૧૩ ॥

યત્કિંચિત્સ્વલનાદિના યદિ ભવેત્કશ્ચિદ્દ્વદો જાઠરઃ ।

સંશુદ્ધં લઘુભોજનં તદપિ વા ન્યૂનં વિધેયં રુચેઃ ॥

યદ્દોત્સાહપુરઃસરોપવસનં કાર્યં યથાશક્તિતો ।

યાવચ્ચૈતદુપાયતો ગદલયસ્તાવદ્ધિતં નૌપધમ્ ॥

રોગનિવારણનો પ્રાથમિક ઉપાય.

સાવાર્ય—ખાનપાન વગેરેમાં સાવચેતી રાખતાં પણ કદાચ કોઈ સમયે રસલોણપતાને લીધે કંઈ પણ જૂલ થઈ અને તેને પરિણામે અશ્ણ-શ્ણતા વગેરે કંઈ પણ રોગની ઉત્પત્તિ થઈ તો તેના નિવારણ માટે પ્રથમ ઉપાય એ છે કે ત્યારથી ભારે ખોરાક તદ્દન ન લેવો, હલકો ખોરાક પણ હથિ હોય તેના કરતાં ઓછો લેવો, પણ વધારે ન ખાવો; અથવા અદ્ધમી-પક્ષિકા વગેરે અમુક દિવસે મનમાં ઉત્સાહ રહે તેવી રીતે યથાશક્તિ ઉપવાસ કરવો. તે ન અને તો એકાગ્રન કરવું. જ્યાંસુધી ઉપલા ઉપાયોથી અશ્ણશ્ણતા વગેરે જઠરનાં દર્દોની નિવૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી બીજી કોઈ પણ જાતની દવા પેટમાં નાંખવી ઉચિત નથી. નિયમિત રહેનારને ઘણું ભાગે ઉપલા ઉપાયોથી જ રોગની નિવૃત્તિ થઈ જશે. (૬૩)

વિવેચન—જરા શરીર લથડણું કે તુરત જ વૈધની પાસે દોડી જનારાઓએ આ શ્લોકમાં કહેલી બાબત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ છે. શરીર રોગવાળું થાય તેને રોગથી મુક્ત કરવાનો કુદરતી માર્ગ ઔષધ ખાવાનો નથી. હાયોકલીઝનો એવો મત છે કે “ આપણું શરીર જે જે તરવોતું બનેલું છે, તે તે તરવોમાં રહેલા વૈષમ્ય અને જે હવા આપણે અંદર લઈએ છીએ તે હવાના ગુણાવગુણના પ્રમાણમાં આપણામાં રોગો આવે છે અને જાય છે. ” આ જ મત આર્ય વૈદો પણ ધરાવે છે. જે શરીરના મુખ્ય તરવોતું વૈષમ્ય દૂર કરવામાં આવે તો રોગથી મુક્ત થવાય એ સમજવું સહેલું છે. મોન્ટેન કહે છે કે “ વધારે દવા ખાનારા જે જે ભોંકો મારા પરિચયમાં આવેલા છે તે સર્વના સંબંધમાં મારા જાણવામાં એવું આવેલું છે કે તેઓ દવા ખાઈને સાજા થાય છે તે પહેલાં પાછા એકદમ માંદ પડી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમની ખિમારી લાંબા વખત સુધી ટકે છે. હું અવારનવાર માંદો પડેલો છું અને જે કે હું બધા પ્રકારના ઉપચારો કરી ચૂકેલો છું તોપણ કહું છું કે કોઈ પણ વૈધની મદદ લીધા વિના કે તેમની બદસ્વાદવાળી માત્રાઓ ખાધા વિના હું મારી બધી ખિમારીઓ સુખેથી સહન કરી શકો છું, એટલું જ નહિ પરંતુ તે

સર્વને હુંકામાં પતાવી પણ શક્યો છું. જ્યાંસુધી કુદરતી ઉપાયોદ્ધાર રોગની શાન્તિ થઈ શકતી હોય ત્યાંસુધી દવારૂપી વિષ શરીરમાં ન નાંખવું એ જ હિતકારક છે. શરીરમાં મળના પ્રકોપથી રોગ થાય છે તેથી મળનો નાશ કરવાને ઉણોદરી તપ આદરવો અર્થાત્ રૂચિ કરતાં ઓછું ખાવું અને તુરંતમાં પચી શકે તેવું હલકું ભોજન લેવું એ વધારે સલાહભરેલું છે. આથી સહજ સહજમાં ઉત્પન્ન થઈ આવતા નાના રોગો જલ્દી શમી જાય છે. જે શક્તિ હોય તો માસમાં જે અથવા ચાર ઉપવાસ કરવા દિ'વા એકાશન કરવાં, એ પણ શરીરમાં એકદા યજ્ઞેશ મળને સાફ કરવાનો સારો ધ્વાજ છે.

આ સંબંધે હુઈ કોરોનર નામના એક વિદ્વાનનું દલાંત વધારે ઉપયોગી છે. બહુ મસાલાદાર અને મીઠા મીઠા ખોરાક ખાવાથી એની તંદુરસ્તી બગડવા પામી હતી, અને તે એટલેસુધી કે તેને જીવવાની પણ આશા રહી નહોતી. ત્યારપછી તે માત્ર અર્ધો શેર તૃદન સાદો ખોરાક લેવા લાગ્યો અને તે એવો તંદુરસ્ત બની ગયો કે તે નેત્રુ વર્ષની વયનો થયો ત્યાંસુધી તેને જરા પણ રોગ થવા પામ્યો નહોતો! ત્યારપછી તેણે પોતાના ખોરાકમાં માત્ર ખાંચ રૂપિયાભારનો વધારો કર્યો અને તેથી તેની તંદુરસ્તી લથડી. વારંવાર તે માંદો થઈ જવા લાગ્યો તેથી તેણે પોતાના અસલ પ્રમાણમાં ખોરાક લેવા માંડ્યો. પંચાણું વર્ષની ઉમરે તેણે એમ લખ્યું હતું કે મારું જીવન અને આનંદમય અને શાન્તિયુક્ત બાસે છે. સો વર્ષની ઉમર સુધી તેણે એવી જ તરેહની તંદુરસ્તી ભોગવી હતી અને તે વખતે તે હમેશાં સાત-આઠ કલાક તો લખતો, અને તે સિવાય નિયમિત રીતે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં ભાગ લીધા કરતો. તેના સંબંધમાં તેની બત્રીજ લખે છે કે, તેની સો વર્ષની ઉમરે પણ તે શરીરમાં નીરોગી અને બળવાન હતો. તેની મનોવૃત્તિ શુદ્ધ હતી અને સ્મૃતિ તાજ ને તાજ જ રહેલી હતી. આંખે ચક્ષુ પહેરવાની તેને જરૂર પડતી નહિ. કૃત્યુન્દ્રિય પણ જીવાનીના સરખી ચપળ હતી. તેના કંઠ એટલો બળવાન અને મધુર રહેલો હતો કે તે જ્યારે વીસ વર્ષનો હતો ત્યારે જે ઉત્સાહથી અને બળથી ગાતો, તેના જ ઉત્સાહ અને બળથી તે સો વર્ષની ઉમર થઈ ત્યારે પણ ગાતો! (૯૩)

[ઉપરે ઔષધ વિના રોગનો નાશ ન થાય તેમ લાગણું હોય ત્યારે કેમ કરવું ? તે સંબંધી હવે હહેવામાં આવે છે.]

કાંદૃશમૌષધં ન પ્રાહ્યમ્ ? । ૧૪ ॥

દુઃસાધા હિ ભવન્તિ મૈષજશતૈ રોગાસ્તુ વૃદ્ધિજ્ઞતા-
સ્તેષાં સ્યાચ્ચ કથં પુનઃ સમુચિતં શત્રોરિવોપેક્ષણમ્ ॥
કાર્યં તત્પ્રતિનોદનં પરિચિતૈઃ સ્વાતૈઃ સ્વદેશૌષધૈ-
ર્ધર્મશ્ચકરૌપધન્તુ મનસા નેષ્ટવ્યમિષ્ટાર્થિભિઃ ॥

પ્રાથમિક ઉપાયથી ન મટે ત્યારે શું કરવું ?

હાવાર્થ—જેમ બળવાન શત્રુને પહેલેથી દાખી દેવામાં ન આવ્યો હોય તો પાછળથી વધારે બલિષ્ઠ થતાં તેને દગાવવાનું કામ મુશ્કેલ થાય છે, તેવી રીતે સાધારણ ઉપાયથી રોગોની નિવૃત્તિ ન થતાં કદાચ તે રોગો વૃદ્ધિ પામી ગયા તો પછી ઘણી દવાઓથી પણ તે રોગોને દાબવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે. માટે શત્રુની પેઠે પ્રથમથી જ તે રોગોને દગાવવાની ઉપેક્ષા કરવી ઉચિત નથી; આમ માનીને કદાચ ઔષધીઓનો ઉપચાર કરવામાં આવે તો તેમાં પણ એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે ન્યાંમુધી પરિચિત અને પ્રસિદ્ધ પોતાના દેશની ઔષધીઓથી કામ સરે ત્યાંમુધી ધર્મથી બ્રહ્મ કરનારી દાઃ માંસના મિશ્રણવાળી અપરિચિત પરદેશી ઔષધીઓ વાપરવાની મનમાં ચાહના પણ ન કરવી. શ્રેયઃ ક્ષત્રીનાર વિદ્યાર્થીઓનું આ કર્તવ્ય છે. (૯૪)

વિવેચન—પથ્ય પાળવામાં અને આહારવિહારમાં જૂલ થવાથી ઉત્પન્ન થતા રોગો અદ્યાહાર, ઉપચાસ અથવા હલ્લકા સાત્વિક અન્નાદારથી મટાડી શકાય છે, તેમ આગળ કહેવાઈ ગયું. કદાચિત્ એ રીતે રોગનો નાશ ન થાય તો પછી તુરંત જ વૈદને શરણે જવું. ઘરગથ્થુ દવાઓ અથવા તો હટવૈદોના નુસખાઓનો અનુભવ લીધા પછી દુશિયાર વૈદ પાસે જવાથી રોગ વધારે બળવાન થતો જાય છે, માટે જો ઔષધ ખાવાની જરૂર જ પડે તેવું હોય તો પહેલેથી જ વિદ્વાન વૈદની પાસે જવું અને

ઔપધોપચાર શરૂ કરવો. ઔપધ પરિચ્છેદ.

રાખવું કે કોઈ પણ રોગીના રોગ—

રક્ષારક નીચે છે તેટલું પરદેશ આજ્ઞાધીનતા.

તેથી નાણીતાં અને ધર્મથી આજ્ઞાધીનતા । ૧૬ ॥

કેટલાક પાખંડી વેદો ?

ચિત્ર પ્રકારનાં ઔપધો સદા હિતધિયા ધાર્યા સુવિદ્યાર્થિના ।

ઔપધોઓની પણ ચ શિક્ષકસ્ય વચનં નોલ્લહ્વનીર્ય તથા ॥

જેવું કંઈનું કંઈ

હોયોના લાગુરોઃ શુભાશયજુપશ્રિત્તે નિધેયા સ્થિરં ।

ખેંચી કંઈવિચિન્તનં સુલ્લકરં વિદ્યાર્થિનાં સર્વથા ॥

મારીને

નખ

આજ્ઞાંકિતપણું.

લાવાર્થ—પુત્રનું ઐતિક અને અલૌકિક હિત હૃદયમાં ધરનારાં મા
આપની આજ્ઞા દરેક સુચ વિદ્યાર્થીએ મસ્તકે ચડાવવી જોઈએ; તેમ જ વિ
દ્યાર્થીઓનું બહુ ઇચ્છનાર લામક શિક્ષકનું હિતવચન પણ પૂણે પ્રેમથી માન
રાખવું જોઈએ. સર્વ જીવોનું શ્રેયઃ કરનાર ઉચ્ચ આશયવાળા અને દેશ મા
ળને નાણુનાર ધર્મગુણનાં શિક્ષાવચનો પણ અમૂલ્ય રત્નની પેઠે હૃદયમાં ધર
રાખવાં, અને તદનુસાર વર્તન કરવું જોઈએ. માઆપ શિક્ષક અને ધર્મગુ
એ ત્રણેના હુકમનો ભંગ કરવાનો મા અનાદર કરવાનો સંકલ્પ સરખો ર
રવો પણ વિદ્યાર્થીઓને હિતકર નથી. (૯૬)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીના ધર્મોમાંના એક મુખ્ય ધર્મ વડીલોની અ
લામક માણુઓની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો છે. જે સુવકો માતાપિતા, ગુરુ
બીજા ડાહ્યા માણુઓની આજ્ઞા નહિ માનતા મનસ્વીપણે વર્તે છે તેઓ
પાછળથી બહુ જ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવી લાગે છે. કેટલાક ઉચ્ચ
ખત્ર અને પંડિતમનો એમ માને છે કે પોતાનાથી ઓછું બહેણા વડીલ
કરનાં પોતે વધારે બહેણા હોઈ પોતે તેઓનાથી વધારે ડાહ્યા છે, પર
તેમ માનવામાં તેઓ ભયંકર ભૂલ કરે છે. સંસારમાં સફળ રીતે વિચરવા

પુસ્તકમાંથી શીખેલી વિદ્યાઓની જોડેલી જરૂર પડતી નથી તેટલી અનુભવના પરિપાકથી મેળવેલા હકાપણની જરૂર પડે છે, અને એવું હકાપણ યુવકો કરતાં તેમના વડીલોમાં વિશેષ હોવાથી વડીલોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એ યુવકોના હિતમાં જ લાભકારક છે. આજ્ઞાકબળીતિમાં કહ્યું છે કે—

જનિતા ચ વિનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં પ્રયચ્છતિ ।

અન્નદાતા મયત્રાતા પંચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥

અર્થાત્—જન્મ આપનાર પિતા, નિયમમાં રાખનાર રાજા, વિદ્યા દેનાર ગુરુ, અન્ન આપનાર તથા અપથી રક્ષા કરનાર એ પાંચને પિતા કહેલા છે. વળી માતાપિતા તરફના પુત્રના ધર્મેના સંબંધમાં ઐશ્વર્યસમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

નાસ્તિ માતૃસર્મં દૈર્વં નાસ્તિ તાતસમો ગુરુઃ ।

ન તાભ્યામનુજ્ઞાતો ધર્મમેકં સમાચરેત ॥

અર્થાત્—માતા સમાન કોઈ દેવ તથા પિતા સમાન કોઈ વડીલ નથી, માટે તેમની આજ્ઞા વિના કોઈ કાર્ય કરવું નહિ.

જેવી રીતે માતાપિતાની આજ્ઞામાં રહેવાનો વિદ્યાર્થીનો ઉપદેશ છે તેવી જ રીતે રાજા, ગુરુ ઇત્યાદિ પણ પિતારૂપ જ હોઈ તેમની આજ્ઞામાં પણ રહેવું એ વિદ્યાર્થીઓનો પરમ ધર્મ છે. છુદ્દે પણ પોતાની નૈતિક આજ્ઞાઓમાં એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે—“મૂર્ખેતિ ન સેવવા, ડાહ્યા માણસોની સેવા કરવી, લાયકને લાયકે માન આપવું અને માતાપિતાનું પોષણ કરવું એ મોટામાં મોટો આશીર્વાદ છે.” માતાપિતા, ગુરુ, રાજા ઉપરાંત કોઈ પણ લાભક માણસ એવાની વાત કરતો હોય તો તેને પણ પિતારૂપ માની તેનાં હિતવચનને અવશ્ય કરી તદનુસાર વિદ્યાર્થીએ વર્તવું જોઈએ.

એક ગુરુની પાસે જ્ઞાનચંદ્ર અને વિજ્ઞાનચંદ્ર નામના બે શિષ્યો વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. જ્ઞાનચંદ્ર કરતાં વિજ્ઞાનચંદ્ર યુદ્ધિમાં, સ્મરણશક્તિમાં અને અભ્યાસમાં સારી પેઢે આગળ વધેલો રહેતો હતો. બન્ને શિષ્યો ગુરુની સારી રીતે આજ્ઞા પાળતા અને તેમનો બોલ ઉઘાપતા નહિ, છતાં ગુરુ રોજ

- Not to serve the foolish, but to serve the wise,
- To honour those worthy of honour: This is the greatest blessing,
- To support father and mother.....

એકાદ જે વાર વિગ્નાનચંદ્રને કાંઈ ને કાંઈ જ્ઞાનું કિંવા દોષ દાહીને કપ આપતા. જ્ઞાનચંદ્ર પોતા કરતાં અભ્યાસમાં નજીબો હોવા છતાં ગુરુ તેના પ્રત્યે વધારે મમતા ધરાવે છે એ પક્ષપાત જોઈને વિગ્નાનચંદ્રને બહુ કોષ ચડ્યો અને ગુરુના એ અન્યાયનો બદલો તેમને આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ હેતુથી એક વાર મધરાતે પોતાના ઘેરથી તલવાર લઈને વિગ્નાનચંદ્ર ગુરુનો કાત કરવાને તેમને ઘેર ગયો. એ વખતે ગુરુ પોતાનાં સ્ત્રીની સાથે ઘરના આંગણમાં બેસી વાર્તાલાપ કરતા હતા. પ્રસંગોપાત સ્ત્રીએ પૂછ્યું: “સ્વામિન! મનુષ્ય કેવા યત્નથી ઉચ્ચ પ્રકારના દેવત્વને પામી શકતાં હશે ?” પતિએ ક્ષત્ર આપ્યો: “અનેક પ્રકારના ઉત્તમ ચારિત્ર અને જ્ઞાનવડે મનુષ્ય ઉચ્ચ દેવત્વને પામે.” સ્ત્રીએ પૂછ્યું: “ત્યારે આપણાં પરિચિત જનોમાંથી કોણ એવું દેવત્વ પામશે એ તમે કહી શકો ?” પતિએ કહ્યું: “હા, વિગ્નાનચંદ્ર જેવો બુદ્ધિશાળી, વિદ્વાન અને આગ્રાંકિત તથા વિનયી મનુષ્ય અવશ્ય એવું દેવત્વ પામે.” સ્ત્રીએ કહ્યું: “વિગ્નાનચંદ્ર એવો આગ્રાંકિત અને બુદ્ધિમાન છે ત્યારે તમે શો જ એનો દોષ દાહીને કપકો કેમ આપો છો ?” પતિએ કહ્યું: “હજી તેણે મારી આગા લોપી નથી, પરંતુ અતિ વિદ્યા ગર્વે જન્મ આપે છે તેથી ભવિષ્યમાં તે આગ્રાંકિત ન રહેતાં અવિનયી બને એવું મને ભય રહે છે, તે કારણથી તેનો દોષ દર્શાવીને હું તેની અપૂર્ણતા તેમ જ મગજમાં કસાવું છું કે જેથી તે ગર્વિષ્ટ બને નહિ.” આ વાર્તાલાપ વિગ્નાનચંદ્ર બહાર જોબો જોબો સાંભળતો હતો તે એ સાંભળીને ચક્રિત થયો. આ ગુરુનો પોતા પરનો પ્રેમ સમજી ગયો તથા તે જ ક્ષણે બુદ્ધિ પડીને તેણે ગુરુના ચરણમાં મરતક નમાવી ક્ષમા માંગી. સદ્ગુરુએ હમેશાં શિષ્યોનું દિનન રિતવે છે માટે તેમની આગા કદાપિ ઉઘાપની જોઈએ નહિ એવે પ્રબોધ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી મળે છે. (૯૬)

[વિદ્યાર્થીઓમાં આગ્રાંકિતપણા ઉપરાત વિનયનો ગુણ દોવાની આવશ્યકતાને સ્વીકારવામાં આવે છે :]

વિનયઃ । ૧૭ ॥

શ્રુત્યા યે જનકાદયો ગુરુજના જ્યેષ્ઠાશ્ચ સદ્વાન્ભવાઃ

શતસ્તે ગુરુભાવતોઽમલધિયા નિત્યં પ્રણમ્યા જનૈઃ ॥
તત્પાર્શ્વે હસનાસનપ્રલપનં દુશ્ચેષ્ટિતાશઙ્કનં ।
ત્વદ્ધારાદિ ચ સર્વથૈવ સુજનૈસ્ત્યાજ્યં સદા શ્રેયસે ॥

વડીલો પ્રત્યે વિનય.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—આપ, આપનાં આપ, વડીલ જનો, મોટા ભાઈઓ અને બીજા પણ જે માનનીય હોય તે સર્વની પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓએ માનનીયપણે પૂજ્ય ભાવ અને ગુરુભાવ રાખવો જોઈએ. ઉપર કહેલા વડીલ જનો સવારના પહોરમાં પ્રણામ કરવા યોગ્ય છે, તેમની સમક્ષ કદી પણ હાંસી-મસ્કરી કરવી નહીં, આસનપર બેસવું નહીં, રમતગમત કે કુએષ્ટાદિ કરવાં નહીં, આકું આવળું બોલવું નહીં, તેમ જ વડીલોને કદી ટુંકારે-હૂંકારે બોલાવવાં નહીં; કોઈ પણ ઠેકાણે તેમનું અપમાન કરવું નહીં, તેમની સમક્ષ કોઈને ગાળ દેવી નહીં, તેમ જ અસહ્ય વચનો બોલવાં નહીં. વડીલો પ્રત્યે સામાન્ય પ્રકારનો વિનય દર્શાવવાનું બોધકથન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્યા વિનયેન શૌમતે અર્થાત્ વિનયપડે જ વિદ્યા શોભે છે, એ કથનાનુસાર વિદ્યાર્થીઓએ વિનયના ગુણને યોગ્ય રીતે આશ્રય આપવો જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં એક વિદ્યાર્થી પોતાનાં વડીલો પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ દર્શાવે છે અથવા તે તેમની આમન્યા રાખે છે, તેટલા પ્રમાણમાં વડીલ જનોની તેમના પર વિશેષ પ્રીતિ બંધાય છે અને એ પ્રીતિનું ફળ તેમને એ મળે છે કે જ્યારે તે વિદ્યાર્થીઓને ભવિષ્યમાં સંતાનો થાય છે ત્યારે તે સંતાનો પણ પોતાનાં વડીલો પ્રત્યે તેવો જ ઉચિત વિનય દર્શાવીને દેવતુલ્ય વડીલોને સંતુષ્ટ રાખે છે. (૫૭)

ગુરુજનાન્તિક આસનવિધિઃ । ૧૮ ॥

તેપામાસનતો ન ચોત્રતતરં સ્થાપ્યં કદાપ્યાસનં ।
રક્ત્વા પૃષ્ઠમનાસિતવ્યમથવા પાદૌ પ્રસાર્ય કચિત્ ॥
પલ્યંકાસનમારચય્ય વિધિના કૃત્વા ચ હસ્તાઞ્જલિં ।

સ્થેયં પૂજ્યજનાન્તિકે વિનયતો વિદ્યાર્થીભિઃ સન્તતમ્ ॥

વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો વિધિ.

સાવાર્થ—ઉપર કહેલા વડીલોની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવું હોય તો તેના વિધિ આ પ્રમાણે છે. તે વડીલો જે આસને બેઠા હોય તેના ક-રતાં ઉચે આસને બેસવું નહિ, તેમની સામે પોતાની પુંક આવે તેવી રીતે પણ બેસવું નહીં, તેમની સામે પગ લાંગા કરીને પણ બેસવું નહીં, હાથવડે પત્રાંડી આંધી પણ બેસવું નહીં, પગ ઉપર પગ ચઢાવી અભિમાનદર્શક આસને પણ બેસવું નહીં, કિન્તુ હાથ જોડી, પત્રાંડી વાળી, વિનયપૂર્વક તેમની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવાનો અધિકાર છે, પણ અવિનયથી બેસવાનો અધિકાર નથી. (૯૮)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીઓએ અનુસરવાયોગ્ય વિનયમાર્ગમાં ગુરુજનો પ્રત્યેનો વિનય પ્રથમ પદે વિરાજે છે. વિદ્યા આપે તે જ ગુરુ કહેવાય તે સમજવાનું નથી, પરન્તુ પોતાના હિતાથે જે જે વડીલ પુરો કાંઈ અતિશય કરે તે સર્વ ગુરુજનો વિદ્યાર્થીના માનને પાત્ર છે. તેવા સર્વ વડીલો પ્રત્યેનો વિનય કેવો હોવો જોઈએ તે આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વડીલો કરતાં નીચા આસનપર પગને સુવ્યવસ્થિત રાખીને, હસ્તદ્વય જોડી આગા ઉકાવવામાં તત્પરતા દર્શાવનારી રીતિથી બેસવું એ વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો ઉચિત પ્રકાર છે. આ વિધિ પ્રાચીન હોઈને ઉત્તમ છે, પરન્તુ આગકાસના જમાનામાં તેનું અનુસરણ થતું નેવામાં આવતું નથી; તો પણ ગુરુજનોની સમક્ષ વિનયપૂર્વક વર્તવા ઇચ્છના વિદ્યાર્થીઓ કોઈ પ્રકારની અમર્યાદો દર્શાવ્યા વિના જ્ઞાને સતોષ આપે તેવી રીતે વર્તે છે. પૂર્વ ગુરુની સમક્ષ શિષ્ય કેવી રીતે આવતો અને વર્તતો તે વિશે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

નિત્યમુદ્ગતપાણિઃ સ્યાત્સાખ્યાચારઃ સુસંયતઃ ।

આસ્યતામિતિ નોષ્ઠઃ સવારીતામિમુક્તં ગુરોઃ ॥

નીચમેવામનં વાસ્ય સર્વદા ગુરુચરિણી ।

ગુરોસ્તુ ચતુર્વિધયે ન યથેશસનો મહેત્ ॥

અર્થાત્—શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા છતેન્દ્રિય થઈ, નિત્ય હાથ
જોડી બેસી રહે, ને જ્યારે ગુરુ બેસવાનું કહે ત્યારે તેની સન્મુખ બેસે; પણ,
તે પાસે બેસું આસન સદા નીચું હોવું જોઈએ, ને એણે ગુરુના દેખવાં
ખી બેસવું નહિ.

હવે આપને બેસવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી તે વિશે
બિંદુ આકાશગામિની વિદ્યા બળતો હતો તે વાત
ની એટલે બિંદુને રાજાએ કચેરીમાં બોલાવ્યો અને
જિખવવા માટે રાજાએ તે બિંદુને આજ્ઞા
આપતી કાઢે રહવારે જ્યારે હું જંગમમાં
ચડ્યો હોઉં ત્યારે આપ મારી ઝુંપડીમાં પધા-
વંદ્યા શિખનીવ. ” રાજાએ કહ્યું: “ શું હું
માં આવું ? અને વળી હું થોડે ચડીને મને એ
પણ બનવાનું નથી. અહીં અત્યારે ને અત્યારે હું
અપ. ” બાહ્યાંગો નરેન્દ્રાણમશશ્વંધમુચ્યતે અર્થાત્—

જંગ કર્ષો હોય તો તે તેને યશ્વ વિનાના ધાતની ખરા-
લાગે છે. રાજાશને વશ થઈને બિંદુને રાજાને વિદ્યા શિખવવા
કે દિવસે ન આવડી એટલે એ, તથા, આર દિવસસુધી બિંદુ
તા ગયો અને રાજાને વિદ્યા શિખવવાને મથન કરવા લાગ્યો પણ
તેને વિદ્યા આવડી નહિ ! છેવટે રાજા કંટાળ્યો અને બિંદુને ધમકાવીને
બોલ્યો: “ હું મને ખરાબર શિખવતો નથી તેથી મને તુરત આવડતું નથી,
માટે ખરાબર શિખવ. ” બિંદુને છેવટે જતાજ આપ્યો કે “ મહારાજ !
સિંહાસને ચડીને વિદ્યા શિખાય નહિ, ગુરુને ઉચે આસને બેસાડો, આપ
નીચે બેસો અને પછી વિદ્યા શીખો એટલે આવડશે. મારાથી સિંહાસને
બેસવાનું ન કહેવાય તેથી હું થોડાખર ચડ્યો હોઉં ત્યારે આપને મારી ઝુંપ-
ડીએ આવવાનું કહું હવું. ” છેવટે રાજાએ બિંદુને સિંહાસને બેસાડી
પોતે નીચે બેઠો એટલે તેને તે વિદ્યા તુરત આવડી. ગુરુ જનોનો વિનય એ
વિદ્યાર્થીના પ્રથમ ધર્મ છે. (૯૮)

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

સહાધ્યાયીઓ સાથેનું વર્તન.

સહાધ્યાયિનઃ પ્રતિ પ્રેમભાવઃ । ૧૧ ।

શાલાયાં સહવર્તિનઃ સહૃદયા યે સ્યુઃ સહાધ્યાયિનો ।
માન્યાસ્તેપિ સહોદરા इव सदा प्रेम्णा प्रमोदेन वा ॥
कार्यौ नैव कदापि तैस्तु कलहो नेष्यालवो मानसे ।
चित्ते नो परिचिन्तनी यमशुभं तेषाञ्च विद्यार्थिना ॥

સહાધ્યાયીઓ પ્રત્યેના પ્રેમ.

લાવાર્થ તથા વિવેચન—એક શાળામાં અથવા એક ધોરણમાં સાથે સાથે અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ સહાધ્યાયી કહેવાય છે. તેમને શાળામાં તેમ જ શાળા બહાર સાથે સાથે રહેવાનો સહવાસરૂપ સંબંધ હોય છે. આ સંબંધ સારી રીતે નિર્ભળ અને સુદૃઢ રહે તેટલા માટે દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સુશીલ સહાધ્યાયીને પુરતા પ્રેમભાવથી યા પ્રમોદ-ભાવથી જાણે સગા-સહોદર બાંધ હોય તેમ માનવા જોઈએ. તેઓની સાથે નજીવી બાબત માફ કદી પણ ક્લેશ કે કજીઓ કરવો નહીં. તેમાંના કોઈ પોતાના કરતાં હુશિયારીમાં આગળ પડતા હોય તો તેમના ઉપર લેશ માત્ર પણ ઇર્ષ્યાભાવ ન લાવતાં તેમની હુશિયારીથી પ્રસન્ન થવું જોઈએ; પણ તેઓનું અનિષ્ટ યા અશુભ તો મનમાં પણ ચિંતવવું નહીં. સહાધ્યાયીઓ સાથેની મિત્રાચારીથી વિદ્યાર્થીને અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે, અને એ લાભ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ થાય છે એમ સમજવાનું નથી. નજી અને સુદામાં શુરને ઘેર અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તે બંને વચ્ચે મિત્રાચારી હતી, તેથી જ્યારે કૃષ્ણને દ્વારિકાનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે તેણે સુદામાની દરિદ્રતા ટાળી નાંખી હતી, અને તે વખતે સુદામા પ્રતિ મહોદર

ખાવ-સગા બાઈ સરખું વર્તન કૃષ્ણે બતાવી આપ્યું હતું. સહાધ્યાયીઓ સાથેની મિત્રતાથી અભ્યાસમાં પણ અનેકવિધ લાભ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને સહબોધ આપતાં આપસતાં ધર્મસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે દુદ્ધધૃતિઃ । અર્ઘલેસ્તુઃ । અક્રોધનઃ । અનસૂયુઃ ॥ અર્થાત્-વિદ્યાર્થીએ દદ્ધ ધૈર્વ રાખવું, કામર થવું નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ અને ક્રોધની પણ પ્રત્યા કરવી નહિ. (૯૯)

[સહાધ્યાયીઓ સાથેના માયાળુ વર્તનથી ચતા લાભો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યા છે.]

ગુણાનામાદાનપ્રતિદાને । ૧૦૦ ॥

સ્યુર્યે તેષુ ગુણોત્તમાઃ કથમપિ ગ્રાહ્યાસ્તદીયા ગુણા ।
 યે સ્યુન્યૂનગુણાઃ સ્વતો હિતધિયા દેયાશ્ચ તેભ્યઃ સ્વકે ॥
 એવં સ્વીકરણં તથા વિતરણં કાર્યં સહાધ્યાયિષુ ।
 દોષાણાન્તુ બહિષ્ક્રિયા વ્યવહતા વસ્યાં વિધેયા ધ્રુવમ્ ॥

શુભોની આપ લે.

ભાવાર્થ—સહાધ્યાયીઓના સહવાસમાં રહીને દરેક વિદ્યાર્થીએ શુભોની ભેતી દેતીના વ્યાપાર આણુ રાખવો જોઈએ, એટલે કે સહાધ્યાયીઓ પૈકી જેઓ પોતા કરતાં શુભોમાં, હુશિઆરીમાં, સુજનતામાં ચડતા હોય, અને તે શુભો પોતાનામાં ન હોય તો તે શુભોનો પાક તેમની પાસેથી શીખી લેવો અને ગમે તેટલો પ્રયાસ કરીને તે શુભો મેલણુ કરી લેવા; તેમજ જે સહાધ્યાયીઓ પોતાના કરતાં શુભે કરી હોય હોય, તો પોતામાં રહેલા તે તે શુભો ન્યૂન શુભવાળાને હિતજીદિપૂર્વક અર્પવા જોઈએ, યા શિખવવા જોઈએ. આવી રીતે શાળામાં અથવા શાળા બહાર દરેક સહાધ્યાયી વિદ્યાર્થીએ પોતાના અને પરના શુભોની પરસ્પર આપ લે કરી સહાધ્યાયીઓમાં સહશુભોનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. પણ આ ભેતી દેતીના વ્યવહારમાં હમેશા એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે “ સહાધ્યાયીઓ પૈકી કોઈનામાં કોઈ પણ કુટેવ કે કંઈ દોષ હોય તેવું પોતાનામાં સંક્રમણ થઈ

ન જાય અને પોતાની કુટેવનું ખીજમાં સંક્રમણ ન થાય. ” જ્યાં ત્યાં પશુ કુટેવ યા દોષોને તો પ્રહાર મારીને બહાર જ કાઢવા. (૧૦૦)

વિવેચન—પોતાની સાથે અભ્યાસ કરનારાઓ—સદ્ધર્માધીઓમાંથી પોતાને યોગ્ય અને સદ્ગુણી મિત્રો ચુંટી કાઢવા અને સદ્ગુણી મિત્રોની સાથે પરિચય રાખવો એ ખાતર તરફ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પૂરી કાળજી રાખવી. પોતાના મિત્રમાં કહાવણનો ગુણ હોવો જોઈએ એટલું હમેશાં લક્ષમાં રાખવું. જેવો આપણો મિત્ર આપણે શોધીએ તેવા જ આપણે સામાના મિત્ર પણ હોવા જોઈએ, એટલે કે આપણે સદ્ગુણી મિત્રની શોધ કરીએ તો સામાના સદ્ગુણી મિત્ર આપણે પણ જનવું જોઈએ. સમાન સદ્ગુણોવાળા મિત્રોની મૈત્રી વિશેષ સુખપ્રદ નીવડે છે એ ખરું છે; તથાપિ એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે તે પણ ઉચિત જ છે કે “સાચી મૈત્રીને માટે પરસ્પર ગુણની સમાનતા જોઈએ એ અવશ્યનું જણાતું નથી. જે ગુણ આપણામાં હોતા નથી તે ગુણ સામા માણસમાં હોય છે તો તેથી આપણે સાનંદાશ્ચર્ય પામીએ છીએ. તે ગુણ આપણા મનને નવીન લાગે છે અને તેમાંથી આપણે આપણી પોતાની ખામી સુધારી શકીશું એવું આપણને આનંદપ્રદ બાન થાય છે.” આ પ્રમાણે અસમાન ગુણોના મિત્રોની મૈત્રીથી પણ લાભ થઈ શકે છે; પરંતુ તે લાભ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે આપણે આપણા દોષો દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણા મિત્રના ગુણોને ચક્રણ કરીએ અથવા તો મિત્રના હોય દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણે આપણા ગુણોનું અર્પણ કરીએ. જો તેમ ન કરીએ અને તેથી ઉલટી જ રીતે વર્તીએ, તો સદ્ગુણીને દુર્ગુણીનો ‘કુસંગરંગ’ લાગે છે, અને

અસત્સંગાદ્ ગુણહોઽપિ વિપયાસકમાનસઃ ।

અકસ્માત્પ્રસન્ન યાતિ ગીતરક્ષો યથા મૃગઃ ॥

અર્થાત—દુર્જનના સંસર્ગથી ગુણને બાળુનારા પુરવટું ચિત્ત પણ વિપયાસક બને છે, જેમ ગામનમાં રાગી થએલો મૃગ અકસ્માત્ પ્રસન્ન પામે છે. માટે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સદ્ધર્માધી મિત્રોના ગુણોની આપ લેના વ્યાપાર ચલાવવો, પરંતુ દુર્ગુણોને દૂર કરવાનો જ ચત્ત કરવો. (૧૦૦)

નવમ પરિચ્છેદ.

સમયવહન.

સમયોપયોગઃ । ૧૦૧ ॥

વસ્ત્રાભૂષણવિત્તરત્નમણિતઃ કાલો મહાર્થો યતઃ ।
પ્રાપ્યન્તે વિગતાનિ તાનિ ચ પુનઃ કાલો ગતો નાપ્યતે ॥
મત્વૈવં વ્યસને પ્રમાદકરણે યત્તત્પ્રલાપેઽથવા ।
શોકે વા સમયોપિ નિષ્ફલતયા ક્ષેપ્યો ન વિદ્યાર્થિભિઃ ॥

કાળની કિંમત.

ભાવાર્થ—જરિયાન વસ્ત્રો, સોના રૂપાનાં આભૂષણો, સોના મહારા, રત્નો અને મણિઓ એ બધાં કરતાં સમયની કિંમત ઘણી વધારે છે, તે ઐટલા માટે કે ખીજ વસ્તુઓ ખોવાઈ જાય કે હુલાઈ જાય તો પણ ફરી મળી શકે છે, અને મોજા ઉત્તમ જીવનનો ઉપયોગી સમય જે પસાર થઈ ગયો તે લાખોતું દ્રવ્ય ખરચતાં પણ ફરી મળી શકવાનો નથી; માટે મોંઘામાં મોંઘો કાળ છે. આમ માનીને દરેક વિદ્યાર્થીએ મ્હા, ખીડી, બુ-ગાર વગેરે વ્યસનોમાં કે આળસ-પ્રમાદ સેવકમાં કે ગપાટા મારવામાં કે કોઈ પણ જાતની મનની તંગીનાં રોહણાં રોવામાં જરા પણ વખત ગુમાવી નાંખવો નહીં, કિન્તુ પુરતી કાળજીથી વખતને સાચવી તેને ઉપયોગી કાર્યોમાં યોજવો. (૧૦૧)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીઓને માટે સમય ઘણો જ મૂલ્યવાન છે અને તેના મૂલ્યની સરખામણી દુનિયાની કોઈ પણ કીમતી વસ્તુ સાથે કરવી તે સમયની ઉપયોગિતા અને મહત્તા જોઈ કરવા જરાજર છે; તાત્પર્ય એ છે કે સમય સર્વથી વધારેથી મૂલ્યવાન છે. વસ્ત્રાભૂષણો, સોનારૂપાના અલં-કારો અને મણિમુક્તા કરતાં પણ તે વધારે મૂલ્યવાન છે અને તેનો તે ગુણ

આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આપણે મનુષ્યાવતારને અથવા કોઈ પણ પ્રાણીના જીવને કરોડો રૂપિયાના દ્રવ્ય કરતાં પણ વધારે દીંમતી ગણીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે જો મનુષ્યાવતાર અથવા જીવ એક વાર આલી જાય છે તો પછી કરોડો રૂપિયા ખર્ચતાં છતાં પણ તે પાછો મળી શકતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય લેખાય છે, તેની જ રીતે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કાલો ગતો નાપ્યતે અર્થાત્ જ કાળ જાય છે તે ફરીથી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય છે. વસ્ત્રાબૂપણ, ધરેણાં, રત્નો, મણિ વગેરે વસ્તુઓનો અભિચી કે બીજી કોઈ રીતે નાશ થઈ જાય તો તે પુરુષપ્રવત્ને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરંતુ સમય વહી ગયા પછી તેને પાછો પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. સાકથવેદ નામના એક અંગ્રેજ કવિએ ‘વખત’ ને કપાળમાં વાળના ગુચ્છવાળા અને માથામાં ટાલવાળા વૃદ્ધ પુરુષરૂપે કલ્પીને લખ્યું છે કે—

Time wears all his locks before,
Take thy hold on his forehead;
When he flies he turns no more,
And behind his scalp's naked.

અર્થાત્—વખતના વાળનો ગુચ્છો તેના કપાળમાં રહેશે છે, તેથી તેને પકડી લેવો હોય તો તે આવી પ્રહોંએ તે પહેલાં તૈયાર રહીને તે કપાળમાંનો ગુચ્છો પકડી લેવો જોઈએ, પરંતુ જો તે એક વાર આપણી પાસેથી પસાર થઈ જાય છે તો તેને પકડી શકતો નથી, કારણકે તેના માથામાં ટાલ હોવાથી તેને પકડી લેવાનું કશું સાધન આપણા હાથમાં આવી શકતું નથી ! એવી જ રીતે જો આવતા વખતને જ પકડી લેવામાં આવે તો તે અમૂલ્ય છે અને તે ચાલી ગયા પછી તદ્દન નિર્મૂલ્ય છે. આ કારણથી વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના અભ્યાસી જીવનના કાળની એક મિનિટ પણ નકામી ગુમાવવી જોઈએ નહિ. ઉપમાં, સુરતીમાં, સરખે સરખા મિત્રો મળીને ગપાટા મારવામાં કે મોજશોખ કરવામાં વખત ગાળનારા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે અભણ રહીને જીવન અને છે, ત્યારે વહી ગયેલા વખત ઉપર વિલાપ કરે

છે એવું મહુ જોવામાં આવે છે. તેઓના વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એવો બોધ લેવાનો છે કે તેઓને પણ અત્યારે વખત મુખાવ્યા પછી બ-
વિધમાં તેવો વિજ્ઞાપ કરવાનો વખત આવે નહિ. જર્મનીના વિદ્યાર્થીઓ
અમળનો જરા પણ ઉપયોગ કરતા નથી. તેઓ રોજ સોળ કલાક સુધી
અભ્યાસ કરે છે ! એક વિષય વાંચતાં કંટાળો આવે તો તેઓ ખીન્ને વિ-
ષય વાંચવા માંડે છે. એ પ્રભાણે મનને કે શરીરને થાક લાગવા દીધા વિના
તેઓ પોતાની વિદ્યાર્થી જીંદગીની પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કરવામાં એક-
ચિત્ત રહે છે. (૧૦૧)

[વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવાથી થોડા વખતમાં ઘણું કામ થઈ શકે
અને પોતાનું કોઈ પણ ઈષ્ટ કાર્ય બાકી ન રહે ? આ પ્રશ્નનો વિસ્તૃત ઉત્તર બે
શ્લોકમાં આપેલો છે.]

કયા રીત્યા સમયરક્ષણં કાર્ય ? । ૧૦૨ ॥

યત્કાર્યં નિયતશ્ચ યત્ર સમયે પ્રાસંગિકં દૈનિકં ।
તત્રૈવ ક્રિયતે ક્ષણે યદિ ચ તત્કાર્યં વ્યવસ્થાયુતમ્ ॥
સિધ્યેત્કાર્યપરંપરાપિ સકલા ચૈવં યથેષ્ટં ક્રમા-
દ્ધર્માયાપ્યવશિષ્યતે સહજતઃ કાલો હિ વિદ્યાર્થીનામ્ ॥

સમયવ્યયે નિયતત્વમ્ । ૧૦૨ ॥

આસ્તાં કાર્યભરસ્તથાપિ વદ નો ધર્માય કાલો ન મે ।
તસ્મૈ નાસ્તિ યદાલ્પશોપિ સમયો વ્યર્થ તદા જીવનમ્ ॥
કૃત્વા હસ્તગતં ક્ષણં કથમપિ શ્રેયઃપથપ્રાપ્તયે ।
સેવ્યો ધર્મવિધિઃ શુભઃ પ્રતિદિનં પ્રેમ્ણા હિતાકલ્પિના ॥

વખતનો બચાવ કેવી રીતે કરવો ?

જ્ઞાવાર્થ—વિદ્યાર્થીએ દૈનિક અને પ્રાસંગિક જે જે કાર્યો હુમેશ અને
પ્રસંગે કરવાનાં હોય, તે તે કાર્યોના વિભાગ પાડી સમગ્ર પ્રભાણે કાળક્રમ

નિયત કરવો, એટલે અમુક સમયે અમુક કામ કરવું અને અમુક સમયે અમુક કામ કરવું, એવી રીતે હમેશની સમગ્ર પ્રમાણે જ જો કાર્યક્રમ અને કાળક્રમ ગોઠવ્યો હોય, તે તે કાર્ય તે તે નિયમિત સમયે જ કરવામાં આવે, તેમાં ગદ્ગદત અને આજસ કે અન્ય કંઈ અવ્યવસ્થાથી ખીલકુલ ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો હમેશનું બધું કાર્ય પૂર્ણ રીતે તૈયાર થઈ જવા ઉપરાંત ધર્મને માટે કે તેવા જ કોઈ આવશ્યક પરમાર્થી કાર્યને માટે પણ થોડો વખત સહેજે બચવા પામશે. માટે ખંતીલા વિદ્યાર્થીઓએ નિયત કરેલ કાર્યક્રમ અને કાળક્રમને અવ્યવસ્થિત કરી નાંખવા નહિ. (૧૦૨)

વખતની કરકસર.

ભાવાર્થ—હે મિત્ર ! અભ્યાસ કે વ્યવહારના કાર્યને બોલે ગમે તેટલો હોય તોપણ “ધર્મ કરવાને કુરસદ નથી” એમ કહી બોલીશ નહિ. જો ધર્મને માટે દરરોજ થોડો પણ વખત બચાવવામાં ન આવે તો આ જીવને વ્યર્થ જ ગણાય. માટે ગમે તેમ કરકસર કરી ધડી અધધડી પા ધડી જેટલો વખત બચાવી લઈ એવના માર્ગની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાનું હિત ઈચ્છનારાએ પ્રેમ પૂર્વક કંઈ ને કંઈ પણ ધર્માતુશન દરરોજ કરવું જ જોઈએ. (૧૦૩)

વિવેચન—અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે Where there is a will, there is a way—અર્થાત્ ‘જ્યાં મરજ છે ત્યાં માર્ગ પણ મોકળો છે.’ ગુજરાતીમાં તેને મળતું એવું કહેવત છે કે ‘મન હોય તો મારગે પણ જવાય.’ વાતપર્ય એ છે કે જેઓ ઉદ્યોગી અને ખંતીલા હોય છે અને મોક્ષસ કાર્ય કરવાની દૃઢ ઈચ્છા રાખે છે, તેઓ તે કાર્ય કરવાને વખત પણ મેળવી શકે છે. જેઓ વખત નહિ મેળવી શકવાનાં ખ્દાનાં કાંઠે છે તેઓ વસ્તુનઃ આજસ હોવાથી જ તેમ કરે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એવી જૂમ મારે છે કે અમેને જેટલો અભ્યાસ કરવો પડે છે, તેટલા પુરતો વખત અમને મળી શકતો નથી ! આ માત્ર એક ખ્દાનું જ છે. વખતનો મોગ કેવી રીતે કરવો તે તેઓ જાણતા નથી, તેઓ અનિયમિતપણામાં આજસમાં વખત ગાળી નાંખે છે અને પછી અભ્યાસને માટે પૂરતો તો હોવાની ફરિયાદ કરે છે ! સ્માધિસે એક સ્થળે કહ્યું છે

કે “એટી માણસને બહાનાની ખોટ નથી. ઉંઘણસી જો કે કામ કરવે નારાજ હોય છે, પણ સમજોતી દલીલો કરવામાં હમેશાં આલાક હોય છે.” એટલે જોઓ વખત નહિ હોવાનાં બહાનાં કાઢે છે તેઓને હમેશાં એટી સમજવા જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને માટે નિયમિતપણે કામ કરવું જો સૌથી વધારે સલાહભરેલું છે. નિશાળમાં જવાના અથવા ગુરૂને ત્યાં અભ્યાસ કરવા જવાના કલાકોને બાદ કરતાં બાકીના દિવસ અને રાત્રિના કલાકોમાં ચોંટાટ થઈ કામ કરવું અને તે પ્રત્યેક કામ ક્યે ક્યે વખતે કરવું તેવું ચોક્કસ રીતે દર્શાવી રાખે અર્થાત્ કાળક્રમ (Time Table) અને કાર્યક્રમ નક્કી કરી રાખે અને પછી તદનુસાર જરા પણ ક્ષતિ આવવા દીધા વિના ઉઘોગીપણે કામ કરે, તો કોઈ પણ ઉપયોગી કાર્યને માટે તેને વખત નહિ મળી શકે તો હોવાની ફરિયાદ કરવાની જરૂર રહે નહિ. ફોલરીજે પણ કહ્યું છે કે “આખરું માણસો કાળને ગમે તેમ કરીને કચડી નાંખે છે, તો પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરવાવાળો પુરૂષ સૂઝેલા કાળને ખાણે સજીવન કરીને ઉપયોગમાં લાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે કાળ આલ્થો જાય છે, એવું નિરંતર સ્પષ્ટ બાન રાખે છે.”

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ચિત્તને અભ્યાસમાં ગોંધી રાખવા ઉપરાંત સ્વધર્મને અનુસરતા નિત્યકર્મમાં પણ સારી ચેડે ધ્યાન આપવું જોઈએ. કોઈ પણ અવસ્થા-આલ્મ સુવા કે વૃદ્ધ-માં ધર્મનો વિષય દેહ કે આત્માથી અલગ ન જ રહેવો જોઈએ. મીસીસ બ્રીસાંટ કહે છે: “ધર્મની મુખ્ય રૂપરેખાઓનું જ્ઞાન પ્રત્યેક છોકરાને તેના મામાપના ધર્માનુસારે આપવામાં આવવું જોઈએ. સ્વધર્મના મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વોના જ્ઞાન કરતાં વધારે અગત્યનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને માટે બીજું એક પણ નથી.....જો વિદ્યાર્થી જીવન દર્મિયાન વિદ્યાર્થીને ધર્મનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોય છે, તો જ્યારે તે મોટો થાય છે અને જમતના વ્યવહારમાં પડે છે, ત્યારે પોતાના ધર્મને લગતા શિક્ષણમાં તેને જે સહુજોનું શિક્ષણ મળ્યું હોય છે, તે સહુજોને તે ધારણ કરે છે.” આ પ્રમાણે ધર્મ વિષયને વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જરા પણ દૂર રાખવામાં આવવો જોઈએ નહિ. જે વધુ સમય

ન મળે તો માન થોડો જ સમય સ્વધર્મના નિત્ય આવશ્યક કર્મ માટે તથા ધાર્મિક યાત્રા માટે તો મેળવવો જ જોઈએ. જે વિદ્યાર્થીઓએ એવું જવાબ કહ્યું કે 'અમને વખત મળી શકતો નથી' તેઓ કાંતો જીજ્ઞાસુ હોવા જોઈએ, અથવા તો આજ્ઞાસુ, અનિયમિત અને કાળક્રમ તથા કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ નહિ કરનારા હોવા જોઈએ. નિયમપૂર્વક અને પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરનારા ઉદ્યોગી માણસને કાંઈ પણ કાર્યને (પછી તે નિત્યકર્મને લગતું હોય કે ખીજું કાંઈ હોય) સાર વખત મેળવવો એ મુશ્કેલ નથી. નીચેના દહાડાં ઉપરથી એ ખીના સમજી શકશે.

વેલિંગ્ટન નામના એક લશ્કરી અમલદારની કામ કરવાની શક્તિ પાંચ વિનાની હતી. તે જુઓ અને ફ્રેંચ લશ્કરોની સામે લડવા માટે પોતાના લશ્કર સહિત ખદાર પડવો હતો. ઝાનડીંગો નદીના કુખ આગળ તે સૈન્યના લશ્કરની રાહ જોતો હતો. લડવા માટે નીકળેલા લશ્કરી અમલદારને યુદ્ધ સિવાય ખીજી કશી બાબત તરફ ધ્યાન ન હોય તે સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ વેલિંગ્ટન એક નિયમિત માણસ હતો અને થોડો પણ વખત તે નકામે ગાળતો નહિ. તે સ્થળે તેને જે કાંઈ વખત મળ્યા હતા, તે વખતમાં તેણે હપ્તીનની પોલીસનો કમદો ધડવાને માટે મુખ્ય-મુખ્ય બાબતો લખી કાઢી અને પાછળથી એ બાબતો ઘણી-ઉપયોગી થઈ પડી. તેથી જ રીત સીમરે જ્યારે પોતાના લશ્કર સહિત આલ્પ્સ પર્વત ઝાળંગી જતો હતો, ત્યારે તેણે લંડન બાપાના રસ અલંકાર વિશે એક નિર્ણય લખ્યો હતો. એક વાર જ્યારે તે ૧૦૦૦૦ સિપાહીઓનો ઉપરી સરદાર હતો અને શત્રુઓની ઉપર દમ્બાઓ કરતો હતો, ત્યારે પોતાના નિયમિતપણાથી તેણે મુશ્કેલી મુશ્કેલીઓની બિમારી વખતે સી દવા કરવી તે વિશે એક મોટો લેખ લખાવ્યો હતો ! વિદ્યાર્થીઓને વિચારવ્યાસ કરતાં ધર્મકાર્યમાં વખત ન મળે અને સીમરને લડતાં લડતાં તથા મુશ્કેલી કરતાં પુસ્તકો લખવાનો વખત મળે એ કેવું અશ્રદ્ધ છે ! નિયમિતપણું અને ઉદ્યોગનું એ મિશ્રિત પરિણામ છે અને વિદ્યાર્થીઓએ તેવા બનવાને યત્ન કરવો જોઈએ (૧૦૦-૧૦૦૦)

દશમ પરિચ્છેદ.

વ્યસનનિષેધ-દ્યુત.

વ્યસનપરિહાર : ૧૦૪ ॥

सर्वाणि व्यसनानि दोषनिकराऽऽकीर्णानि सन्ति स्फुट-
मेतान्यत्र हठाद् हरन्ति समयं स्तेना यथा सम्पदम् ॥
द्यूतादीनि च तानि सत्कृतिपथे विघ्नप्रदान्यञ्जसा ।
नैष्टव्यानि कदापि सेवितुमधःपातीनि विद्यार्थिभिः ॥

વ્યસનનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—જુગાર, માંસ, મદિરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને પરદા-

ગમન : એ સાત વ્યસનો અને અરીણ, ભાંગ, માંજો, ચડસ, કોકેન, ચિરટ, નમાપુ વિગેરે ઉપવ્યસનો પૈકી કોઈ પણ વ્યસન એવું નથી કે જેમાં અનેક પ્રાણિઓ અને બદીઓ સમાયેલી ન હોય, અર્થાત્ વ્યસન માત્ર માણસની દૈશા કરનારાં છે, અને જેમ ચોર તથા હુટારાઓ માણસોની સંપત્તિને હરી લે છે તેવી રીતે તે બધાં વ્યસનો વિદ્યાર્થીઓના કિંમતી કાળને લૂંટી લે છે, એટલું જ નહીં પણ તેના ઉપયોગી કામમાં મોટો ધણો લગાડે છે, અરે ! રમતું જીવન બરબાદ કરી નાખે છે. આ બધાં વ્યસનો ધર્મ અને સત્કાર્યના તો ખરેખર દુશ્મન જ છે. તે ગ્રેયના માર્ગમાં કંટકરૂપ યર્ષ વિધેતા નાંખે છે. માટે અધોગતિએ પહોંચાડનારાં ઉપલાં વ્યસનો પૈકી કોઈ પણ વ્યસનને આવ-
ધાર આપવા કે સેવવા સુસ વિદ્યાર્થીઓએ મનમાં ધ્રુષ્ટા પણ ન રાખવી. (૧૦૪)

વિવેચન—દ્યુત ન માંસ ન સુરા ન વેશ્યા પાપાર્થિ : સૌર્ય પરદાર-
સેવા—અર્થાત્ જુગાર, માંસાહાર, મદિરાપાન, વેશ્યાગમન, પારધીપણું—શિકાર,
ચોરી અને પરસ્ત્રીગમન : એ સાતને શાસ્ત્રકારે ‘સપ્ત મહાવ્યસન’ લેખ્યાં
છે. એ મહાવ્યસનમાંથી આજે અનેકાનેક નવી શાખાઓ નીકળી છે. જુ-

રત્ન કામ કરે છે, સદ્ધર્મનો વિનાશ કરે છે, ચિત્તને હમેશ આકુળ વ્યાકુળ સ્થિતિમાં રાખે છે, સુખ અને શાંતિનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરે છે, વિચારોમાં મહિનતા અને યુદ્ધિમાં દુષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે, અસત્ય ચોરી, વગેરે દુર્ગુણ માત્રને આમંત્રણ આપી બોલાવે છે, કારણકે કેટલાએક દુર્ગુણો તો હમેશને માટે તેની સાથે જોડાયેલાં યા બંધાયેલાં છે; જે વ્યસનમાં એકે જાતનો કાયદો તો છે જ નહીં, અને ગેરકાયદો તો પાર વગરના છે, તે જુગારનું વ્યસન પોતાનું હિત ધ્યાનનાર વિદ્યાર્થીઓએ કદી પણ સેવવું નહીં. (૧૦૫)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુગારથી થતાં પરિણામોનું નિર્દેશન કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વ શ્લોકપરના વિવેચનમાં બતાવી આપવામાં આવ્યું છે કે જુગારની અનેક પદ્ધતિઓ આ યુદ્ધિ અને તર્કના જમાનામાં નીકળી છે, પછી જ્યારે તે પદ્ધતિઓ ઉપર વેપારનો કે રમતગમતનો ઢોળ ચડાવવામાં આવ્યો હોય, તોપણ વસ્તુતઃ તે પ્રકારનો જુગાર એક દુર્વ્યસન જ છે અને તેનો નિષેધ કરવો જ ઉચિત છે. ‘સદ્વર્તનનાં દ્વાર બંધ કરનાર’ ફરીકે જુગારને લેખવામાં આવ્યો છે તે સર્વથા ઉચિત છે, કારણકે એ એક એવો દુર્ગુણ છે કે જે ખીજ સર્વ ગુણોનો નાશ કરી નાંખે છે. જુગારીઓ પ્રેમમાં કેદી, વ્યભિચારી અને અસત્યવાદી તો હોય છે જ. સુભાષિતકારે કહ્યું છે કે કાકે શૈવં શૂલકારે ચ સત્યં સર્વે જ્ઞાન્તિઃ સ્ત્રીષુ કામોપશાન્તિઃ અર્થાત્ તગડામાં ચોખ્ખાઇ, જુગારીમાં સત્યવાદિત્વ, સર્વમાં ક્ષમા અને સ્ત્રીમાં કામની જ્ઞાન્તિ એટલાં વાનાં કદાપિ હોતાં જ નથી. કહેવત પણ એવું છે કે હાર્યો જુગારી બમણું રમે છે; શામાટે? ફરીથી જીત મેળવીને પૈસા પેદા કરવા માટે. હારી ગએલો માણસ આ પ્રમાણે ફરીથી રમવા-ધન મેળવવાને બેઠકાનેક પ્રયાસ કરે છે. તે ધરખાર વેચે છે, સ્ત્રીને સત્તાવી તેનાં વસ્ત્રાણંત્રો વેચે છે, કરજ કરે છે અને છેવટે કશું હાથ ન લાગે તો ચોરી પણ કરે છે ! આ પ્રમાણે એકમાંથી અનેક દુર્ગુણો સ્વયંજૂ રીતે પેદા થાય છે. જુગારીને સર્વતોષણ બનાવી મૂકે છે.

દુર્ગુણોની પરંપરા દ્વારા રીતે જાણે છે તેનું અત્ર એક દૃષ્ટાન્ત આપીશું, હાલતની એક ધનવાન જુવાન સ્ત્રી ખરેખરી સુશીલ અને પતિવ્રતા હતી.

એક વાર તેને એક સોટીમાં પોતાનું નસીબ અજમાવવાની ઇચ્છા થઈ, અને તેણે પાંચ પાઉંડની કીમતની સોટીની દીકટ લીધી. ઇનામની વહેંચણી થવાની હતી તે દિવસે તે ઘેર આવ્યું થઈને બેઠી અને હમણાં પોતાને ઇનામ મળે તેના તાર આવે એવી આશાથી ઉત્સુક બની પણ તેને ઇનામ મળ્યું નહિ ! પાંચ પાઉંડ ગુમાવવા બદલ હવે તેને પસ્તાવો થયો, પરંતુ ગુમાવેલા પાંચ પાઉંડ ફરીથી મેળવવાને ખીજી વાર તેણે ૧૦ પાઉંડની બે દીકટ લીધી અને તેમાં પણ કશું ઇનામ મળ્યું નહિ ! એકંદર ૧૫ પાઉંડ ગુમાવ્યા તે ૧૫ પાઉંડ મળ્યા એવું તેણે સારા યાદોમાં કરીને તેણે ૫૦ પાઉંડની ૧૦ દીકટો ખરીદી અને એ રકમ તેણે પોતાની એક સખી પાસેથી ઉછીની મેળવી ! ડુર્ભાગ્યે એ દસ દીકટો પણ નિષ્ફળ ગઈ અને કશું મળ્યું નહિ ! તે સ્ત્રીને પતિ ધનવાન હતો અને દર માસે પોતાની સ્ત્રીની ખીરસાર ખર્ચાને માટે તે અચુક રકમ આપતો હતો, તે રકમમાંથી થોડું થોડું બચાવીને તેણે ૫૦ પાઉંડ એકઠા કર્યા. આ રકમ પોતે કરજ કરેલું તે બરી દેવા માટે તેણે એકઠી કરી હતી, પરંતુ એક વાર ફરીથી તેને નસીબ અજમાવવાની ઇચ્છા થઈ અને તેણે તે ૫૦ પાઉંડની સોટીની દીકટો લીધી ! ડુર્ભાગ્યે તેમાં પણ તેને કશું મળ્યું નહિ અને જોની પાસેની રકમ ઉછીની લીધેલી તેની તરફથી તે રકમ માટે વારંવાર ઉધરાણી થવા લાગી. પતિને પોતાની આ વાત કહેવાનું તે સ્ત્રીએ ઉચિત માન્યું નહિ, કારણકે તેમ થવાથી તે ગુસ્સે યાય એવો સંભવ હતો. ખીજી કોઈ રીતે પૈસા મેળવવાનું સાધન નહોતું. આથી તેણે એક બોટું કામ કરવાની હામ બીકી ધરમાંથી એક હીરાની વીંટી તેણે ચોરી લીધી અને તે વેચી નાંખીને પોતાની સખીને તેની રકમ પાછી આપી દીધી. ધરમાંથી જમારે વીંટ ગુમ થવાની તેના પતિને ખબર પડી ત્યારે તેને પોતાના ધરના નોક ચાકર ઉપર વહેમ આવવા લાગ્યો, તેણે નોકરોને સમજાવ્યા અને ધમકાવ્યા પણ ખરા પણ તેઓએ વીંટી લીધી હોવાની ખુશી નાં કહી. આથી સધળા જૂના નોકરોને રજા આપીને નવા નોકરો રાખવામાં આવ્યા. સ્ત્રીને તેના પતિએ કહ્યું : “ આ વીંટી હું પહેરીને ગઈ હોઈશ અને તે ક્યાં

ખોઈ નાંખી હશે ઝોમ મને લાગે છે; માટે જો ઝોમ થયું હોય તો કહી દે; હું તને કપકો નહિ આપું; પણ આ જિયારા નોકરોના પેટ ઉપર લાત મારવા જેવું ન થાય. ” તે સ્ત્રી જૂઠું બોલી: ” ના, હું પહેરી ગઈ જ નથી, અને જો ખોઈ આવી હોઈ તો મારા જહાલા પતિથી મારી એ ગદ-લત મારે શામાટે છુપાવવી જોઈએ ? ” જુગાર, ચોરી અને અસત્ય એ ત્રણ દોષો તે સ્ત્રીને હાથે થયા. કેટલાક દિવસ પછી એક નવી વીંટી ખરીદવાને તે ગૃહસ્થે એક ઝવેરીને વીંટીઓના કેટલાક નમૂનાઓ લેઈને પોતાને ઘેર બોલાવ્યો. નમૂનાઓમાં પેલી ખોવાએલી વીંટી તેના જોવામાં આવી ! તે અમર્યો. તેણે પ્રશ્ન: “ આ વીંટી તમારી પાસે ક્યાંથી આવી છે ? ” ઝવેરીએ જવાબ આપ્યો: “ સાહેબ ! તે વીંટી તમારા પડોશી મીસીસ ફ્રીલીષે થોડા માસ પહેલાં મને વેચાતી આપી હતી. ” મીસીસ ફ્રીલીષને બોલાવવામાં આવી અને તેણે પોતે ચોર ગણાશે એ ધાસ્તીથી પોતાની સખીની સમજી વાત કહી દીધી ! તે દિવસથી તે ગૃહસ્થે પોતાની જુઠાખોલી, ચોર અને જુગારી સ્ત્રીના ત્યાગ કર્યો. તે સ્ત્રીનું ચોર તરીકે નામ ગવાયાથી તેના ખીજા મુજો પણ દુર્ગુણોરૂપ લેખાવા લાગ્યા અને તેને અનાયાસમાં જ આશ્રય લેવાની જરૂર પડી. ત્યાં પણ કોઈ અનાથની કાંઈ તરફ શુભ થતી, તો તે સ્ત્રીએ જ તે ચોરી હશે એવો તેનાપર વહેમ લેઈ જવામાં આવતો અને કોઈ કોઈ વાર માર પણ પડતો. એ જ દશામાં તેણે પોતાના દુઃખી દિવસો પૂરા કર્યા ! ! (૧૦૫)

[નીચેના શ્લોકમાં જુગારથી ચતા ગેરલાભનું દિવ્દર્શન કરેલું છે]

यूतस्य दुष्परिणामः । १०६ ॥

विद्या तस्य विलीयते वरतरा प्रज्ञा परामूयते ।

नैपुण्यं नितरां विनाशपदवीं प्राप्नोति नीत्या सह ॥

उद्योगोस्तमुपैति नश्यति यशः पुण्यप्रभावोद्भवं ।

यूते दारुणदुःखमूलजनके यस्य प्रसक्तं मनः ॥

જુગારથી થતા ગેરફાયદા,

ભાવાર્થ—અનેક પ્રકારનાં દારૂં હુખના મૂલને સિંચનાર અને વિવિધ વિપત્તિઓને જન્મ આપનાર જુગારના વ્યસનની લત જે માણસને લાગે છે, તે માણસની લાયકાતનો નાશ જ થઈ ગએલો સમજવો. ધણી પ્રવાસથી મેળવેલી તેની શ્રેષ્ઠ વિદ્યા વિજ્ઞાન પાત્રી જાય છે, તેની પ્રમાણ-બુદ્ધિનો પશુભવ થાય છે, તેની નિપુણતા તો ચલિત થઈ પિનારાનો રરતો પકડે છે, નીતિ-રીતિ નિદ્રાદેવીને અધીન થાય છે, તેના ઉદ્યોગ-હુન્નરની દિશાનો તરત અંત આવે છે, વડીલોના પુણ્યપ્રભાવથી સંચિત થયેલ યશ અને કુળની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રલય થઈ જાય છે, કિંબદ્ધના ઐકંદર તેની સમૃદ્ધિનો સદંતર નાશ થાય છે. (૧૦૬)

વિવેચન—જ્યાં એક દુર્ગુણ અનેક દુર્ગુણોને જન્મ આપનાર થઈ પડે છે, ત્યાં એ દુર્ગુણોની પ્રબળતાથી સહગુણોનો નાશ થઈ જાય એમ શું આશ્ચર્ય છે? વિદ્યા, બુદ્ધિ, કળાકૃશળતા, ઉદ્યમશક્તિ ઇત્યાદિ સર્વ ગુણોનો તેનાથી નાશ થાય છે. જુગારની લતથી આ સર્વ ગુણો નાશ પાડે છે તેનું એક કારણ છે. જુગારીઓ માત્ર એક જ દાવમાં ઘોડી મહેનતથી સેંકડો રૂપિયા મેળવી શકે છે અથવાતો એક ક્ષણમાં સેંકડો રૂપિયા ગુમાવે છે પણ ખરા. આ કારણથી ઉદ્યોગ, હુન્નર, વ્યાપાર કે નોકરી વગેરે દ્રવ્ય મેળવવું એ સેંકડોની હારજીતના સંગીઓને ગમતું નથી. આથી જુગારીને ઉદ્યમ કરીને પૈસો પેદા કરવાની કદાપિ રૂચિ જ થત નથી. જ્યાં ઉદ્યમ છે ત્યાં કષ્ટ પણ છે અને કષ્ટ હોય તો જ પૈસા મળે છે તેમ જ કષ્ટપૂર્વક મેળવેલા પૈસાનો દુરુપયોગ કરવાની ઇચ્છા તેને કદાચ થતી નથી; તેથી ઉલટું જુગારી પોતાના ઘોડી મહેનતે મેળવેલા પૈસા ગંતેવા ખોટા માર્ગે વાપરી નાખવાની દિગ્ભ્રમ ચલાવી શકે છે! આ પ્રમાણે એક ઉદ્યમી નર બધુધા સહગુણી બને છે, ત્યારે જુગારી જેવો નિરર્થક નર દુર્ગુણી બને છે. દુર્ગુણી મનુષ્યમાંથી ચોખ્ખતા અને વિદ્યાદિ પુલાય રી જાય છે અને એ રીતે દુર્ગુણોની પરપરાથી તે પોતાના જ નાશનું મોઢવો કરે છે, તેટલા માટે જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દિલનો માવતા દોષ તેમણે કદાપિ જુગારને આજે ચાલું નહિ. ૧૦૬

દારિદ્ર્યં દુરતિક્રમં સહચરં યસ્યાસ્તિ મિત્રં પરં ।
 દૌર્ભાગ્યં દુરિતોદ્ભવં ત્વનુચરં દાસી બુભુક્ષા પરા ॥
 ધિગ્ધિક્ત્વામિતિતર્જનાજનકૃતાયસ્યાસ્તિ નિર્ધોષણા ।
 તદ્દ્યૂતં હ્યધિકારલક્ષણયુતં ત્યક્તું કય શક્યતે ॥

જુગારની સાહેબી.

ભાવાર્થ—અહો ! જુગારની સાહેબી તો વળી જુદા જ પ્રકારની છે. મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવું દારિદ્ર્ય તો જેનો સહચારી પરમમિત્ર છે, પાપ-કારી કૃત્યથી ઉત્પન્ન થતું દુર્ભાગ્ય તો જેનો ખાસ નોકર છે, આરે તરફથી વીંટાઇ વળેલી બુભુક્ષા—ભૂખ જેની મોટી દાસી છે. “ સર્વ સંપત્તિ ધોઈ બે-સનાર જુગારીને ધિક્કાર હો, અરે એને હજાર વાર ધિક્કાર હો ” આવી રીતે ભોંકોના તરફથી અપાતા ધિક્કાર અને ફિટ્કારો મા તો આંગળી ચિં-ધીને ભોંકોના તરફથી કરવામાં આવતી તર્જના જેનો નિર્ધોષ પટલ-ઢંઢેરો છે; એક અધિકારીને છાજે એની સામગ્રી અને અધિકાર વિશિષ્ટ જે જુગાર-શુ બસન, તે જેને પડશે પડયું તે તેનાથી કેમ મૂકી શકાય ? (૧૦૭)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુગારને એક મોટો રાજ્યાધિકારી લેખીને તેની અને એક ખરા રાજ્યાધિકારીની સમૃદ્ધિની તુલના કરવામાં આવી છે. અધિકારીની સાથે અનેક સહચરો હોય છે, તેવી રીતે જુગારનો સહચર અને મિત્ર દારિદ્ર્ય છે, નોકર દુર્ભાગ્ય છે અને દાસી બુભુક્ષા છે; જેવી રીતે અધિકારીની જયધોષણા આખા પ્રજાવર્ગમાં ગવાતી હોય છે, તેવી રીતે આ જુગારની જયધોષણાએ ધિક્કાર અને ફિટ્કારના ઉચ્ચ નાદ સંભળાય છે અને તે જ તેના ઢંઢેરાશ્વ છે. આવા અધિકારવાળો મોટો રાજ્યાધિકારી સરખો જુગાર છે, તેના અંકુશ હેઠળ જે કાંઈ નાગરિક સપડાયો હોય તે ખુદાર થયા વિના ન રહે તેમાં શું નવાઈ છે ? જુગારશ્વ અધિકારીના સ-હચરોની જે કષ્ટના આ શ્લોકમાં અંચકારે કરી છે તે યથોચિત જ છે.